

ВСТ 01
В 53

**Вісник
Прикарпатського
університету**

серія

ЕКОНОМІКА

**Випуск 1
2004**

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський університет імені Василя Стефаника

ВІСНИК

Прикарпатського університету

Серія
Економіка

ВИПУСК 1

Івано-Франківськ
«Плай»
2004

65.01	698015
B 53	
Вісник Прикарпатського університету. Серія : Економіка. Вип. 1 2004	
	10,00

698015 ф. 111

Друкується за ухвалою Вченої ради Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Редакційна рада:

Грещук В. В. (голова ради) — д-р філол. наук, проф.; **Возняк С. М.** — д-р філос. наук, проф.; **Кононенко В. І.** — д-р філол. наук, проф.; **Кугутяк М. В.** — д-р істор. наук, проф.; **Лисенко Н. В.** — д-р пед. наук, проф.; **Матвійшин В. Г.** — д-р філол. наук, проф.; **Остафійчук Б. К.** — д-р фіз.-мат. наук, проф.; **Фреїк Д. М.** — д-р хім. наук, проф.

Редакційна колегія:

Романюк Михайло Дмитрович (головний редактор) — доктор економічних наук, професор, декан економічного факультету, завідувач кафедри економічної теорії Прикарпатського університету ім. В. Стефаника;
Мойсесенко Віра Іванівна (відповідальний секретар) — кандидат економічних наук, доцент, завідувача кафедрою менеджменту Прикарпатського університету ім. В. Стефаника;
Баланюк Іван Федорович — доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри обліку і аудиту Прикарпатського університету ім. В. Стефаника;
Бандур Семен Іванович — доктор економічних наук, професор, завідувач відділом проблем зайнятості і ринку праці Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України;
Благунов Іван Семенович — доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної кібернетики Прикарпатського університету ім. В. Стефаника;
Васильченко Сергій Миколайович — кандидат економічних наук, доцент, заступник завідувача кафедри економічної теорії Прикарпатського університету ім. В. Стефаника;
Василюк Марія Михайлівна — кандидат економічних наук, доцент кафедри обліку і аудиту Прикарпатського університету ім. В. Стефаника;
Малий Іван Йосипович — доктор економічних наук, професор кафедри політичної економії, декан факультету по роботі з іноземними студентами Київського національного економічного університету;
Стещенко Валентина Сергіївна — доктор економічних наук, професор, завідувач відділом демографічної економіки Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України;
Ткачук Ірина Григорівна — доктор економічних наук, професор, завідувача кафедрою фінансів Прикарпатського університету ім. В. Стефаника

Рецензенти:

Онікієнко В. В. — доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України (Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, м. Київ);
Куденко Н. В. — доктор економічних наук, професор (Київський національний економічний

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Адреса редакційної колегії:
76025, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
Економічний факультет Прикарпатського університету
імені Василя Стефаника. Тел.: 59-60-13.

Видавництво «Плай» Прикарпатського університету, 2004. Тел.: 59-60-51

Розділ 1. РЕГІОНАЛЬНІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Брус В. Х.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УКЛАДІВ

Здійснено аналіз сучасного стану розвитку різноукладності у сільському господарстві Івано-Франківської області. Обґрунтовано концептуальну структуру сільської укладності. Визначено фази сучасної різноукладності.

Аграрна реформа, що здійснюється в порадянській Україні, викликала до життя велику сукупність нових для українського села процесів і явищ. З одного боку, вони є результатом глибоких соціальних змін у селянському середовищі взагалі і безпосереднього впливу на кожну селянську сім'ю, кожного конкретного селянина, а з іншого — формують майбутню соціальну модель села. Одним з таких процесів виступає формування у ньому на нетрадиційних засадах сільської різноукладності (її синонімом є часто вживана багатоукладність), найбільш очевидним вираженням якого є трансформація історично сформованих укладів у напрямку появи нових укладів і субукладів з їх специфічною сутністю та особливостями виробничих відносин у кожному з них.

Подібно до інших соціальних явищ, сільській укладності притаманна динамічність, розвиток у ній трансформаційних процесів, які мають у своїй основі соціальні, суспільні та політичні зміни на селі [1]. Наслідком цього є періодичні прояви часткового або повного відмирання одних укладів і зародження й утвердження інших, що призводить до зміни співвідносності між ними. З найбільш відомих таких змін у сільському господарстві України на початку минулого століття стало відмирання укладів, що базувалися на виробничо-господарських структурах з великими або відносно великими площами сільськогосподарських угідь та у тій чи іншій мірі на найнятій праці і поява укладів, що базувалися винятково на державній власності на землю. Першоосновою формування таких перетворень були політичні причини, зумовлені революцією 1917 року в Росії або насильницькими діями радянської влади (зокрема, розкуркулювання заможних селян, примусова організація колгоспів тощо)

у пізніші часи. Якщо на більшій частині території України такі процеси були наслідком тодішньої революції, то в областях Західного регіону вони почалися після приєднання їх до України у 1939 році, 1940 і 1945 роках.

У цьому відношенні більш природним, еволюційним у своїй основі є розвиток різноукладності на селі внаслідок аграрної і земельної реформ, здійснюваних українською державою у порадянський період. Як відомо, під впливом аграрних реформувань у сільському господарстві України в останні роки відбулися і відбуваються глибокі, доленосні суспільно-політичні та соціально-економічні зміни, які всією своєю сутністю відображають укладні перетворення. Їх особливість полягає в тому, що вони були задумані як одна з цільових установок аграрної реформи в Україні, складовою якої поряд з іншими завданнями був розвиток сільської різноукладності на принципово нових не лише соціальних, а й суспільно-політичних засадах.

Такі процеси почали проявлятися внаслідок перших змін у земельних і майнових відносинах власності, роздержавлення колгоспів і перетворення їх в агроструктури ринково-підприємницької сутності. По кількох роках повільного розвитку ці процеси активізувалися після видання Президентом України указу від 3 грудня 1999 року «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» [2, 285-287]. Практична реалізація його положень зумовила прискорення і поглиблення процесів укладотворення в українському селі.

В останні кілька десятиріч у сільському господарстві України у найбільш загальному відношенні можна виділити два етапи: радянський і порадянський. Маючи у своїй основі політичні засади, кожний з них формував уклади, які відповідали їх стратегічно зорієнтованим меті і завданням.

У радянські і перші порадянські роки у сільському господарстві України можна було виділити три сектори: державний, недержав-

ний і присадибний, які за соціальною сутністю можна вважати відповідними укладами.

Перший з них охоплював різного роду державні сільськогосподарські підприємства (радгоспи, навчально-дослідні, експериментальні та інші) із зайнятими в них працівниками і різними цільовими призначеннями. Він об'єднує їх за інтересами та потребами. Зокрема, радгоспи виконували безпосередньо сільськогосподарську функцію і спеціалізувалися на виробництві визначеної для кожного з них продукції (рослинницької або тваринницької взагалі чи навіть окремого їх виду: овочів, цукрових буряків, хмелю, різних видів тварин). Експериментальні господарства були, як правило, складовими науково-дослідних інститутів або станцій, а їх цільовим призначенням була перевірка наукових розробок таких установ та вирощування насіння сільськогосподарських культур і племінних тварин. Навчально-дослідні господарства слугували підготовці спеціалістів сільського господарства. Така спеціалізація господарств визначала характер їх організаційно-технологічного функціонування і за цим критерієм вони істотно різнилися між собою. Поряд з цим спільними для них були виробничі відносини, вихідні основи, характер і механізми практичної реалізації яких визначали відповідні державні органи.

Соціальну і виробничу основу недержавного укладу становили колгоспи з його членами та їх сім'ями і цілими родинами. За своєю соціальною та організаційно-правовою сутністю вони вважалися кооперативами й базувалися на діючій на той час колгоспно-кооперативній формі господарювання і власності. Відповідно до цього такий уклад можна вважати кооперативним або колгоспно-кооперативним. Проте він був настільки одержавлений, що за багатьма виробничо-господарськими характеристиками наближувався або був дуже подібний до державного укладу.

Присадибний уклад охоплював собою селянські двори з усім їх господарством і сімейним (родинним) складом. У виділенні такого укладу була певна умовність, тому що селяни та інші сільські жителі не мали у власності землі, а користувалися земельними ділянками, які в тимчасове користування надавала їм держава. Всі дорослі члени таких дворів були членами колгоспів або працювали у радгоспах, а господарства, які вони

вели, мали назву підсобних, хоч у дуже багатьох випадках саме вони були основним джерелом їх доходів. У соціальному відношенні державні і недержавні уклади не лише перепліталися з присадибним, але і функціонували завдяки праці членів селянських дворів. Тобто, всі уклади базувалися на одній і тій же селянській праці.

Аналіз сучасного розвитку сільської різноукладності зумовлює необхідність її структуризації за критеріями *власності, форм господарювання і цільового призначення*. Концептуальна схема структурної побудови пореформеного укладотворення на селі наведена на рис. 1. Вона може бути предметом дискусії і подальших удосконалень як щодо структурної побудови, так і назв укладів і субукладів. Проте з огляду на те, що автору не відомі інші подібні підходи, може бути виправданим в сучасних умовах розглядати її у такому вигляді як предмет подальшого вдосконалення.

Як засвідчує пропонована структурна побудова сільської різноукладності, її основу становить сукупність кількох виробничих і одного соціального (соціально-забезпечуючого) укладів. Її концептуальний характер вказує на те, що у своїй визначальній основі вона може бути прийнятною для інших регіонів і країни в цілому. Одночасно вона орієнтує на те, що залежно від конкретних умов вона може уточнюватися, як це має місце щодо Івано-Франківської області, як і для інших регіонів з подібними умовами, з виділенням в її системі укладів нетрадиційних для українського села укладоутворюючих елементів (складових).

Визначальними в структурі укладотворення є виробничі державний і недержавні уклади, які охоплюють собою безпосередньо сільськогосподарське виробництво і є основою, нічим незамінною серцевиною аграрного (аграрно-продовольчого) сектора економіки в усій його багатоаспектності і масштабності. До виробничих належить також виробничо-забезпечуючий уклад, цільовим призначенням якого є надання суб'єктам безпосередньо сільськогосподарської діяльності виробничих послуг ринкової і кооперативної сутності.

У назві виробничих укладів закладена найважливіша відміна між ними – базування на різних формах власності. Перший з них охоплює сільськогосподарські підприємства,

що функціонують на державній власності на землю, майно і результати праці. Тобто вся виробнича база охоплених ним підприємств і одержана ними продукція та прибутки є власністю держави, яка відповідними нормативними актами визначає їх розподіл і характер використання.

Істотно інша ситуація має місце у недержавних укладах: селянському, приватно-орендному і виробничо-забезпечуючому. За усіх відмінностей спільними для них є те, що земля, майно і результати праці є власністю охоплених ними суб'єктів, які на власний розсуд визначають форми господарювання, конкретні виробничі відносини та інші елементи соціально-економічного розвитку. Держава лише визначає найбільш загальні фінансово-економічні та нормативно-правові регулятори соціального й економічного розвитку недержавних суб'єктів господарювання. На їх основі господарюючі суб'єкти обирають найбільш прийнятну для кожного з них форму виробничо-господарського функціонування. Найважливішим тут є те, що відповідний вибір при цьому самостійно робить кожний окремо взятий суб'єкт, охоплений даним укладом.

В умовах Івано-Франківської області особливе місце посідає селянський уклад, що зумовлено кількома обставинами: у ньому, по-перше, зосереджена найбільша чисельність зайнятих в аграрному секторі; по-друге, його суб'єктам належать найбільша частина земельних угідь і майна; по-третє, у ньому виробляється основна частина одержуваної в області продукції сільського господарства; по-четверте, в цьому укладі переважає глибоко індивідуалізована і переважно ручна праця. Надаючи такому укладу назву "селянський", ми виходимо з того, що його основними укладоутворюючими суб'єктами є селяни та інші сільські мешканці. Ще донедавна він міг розглядатися як присадибний, який у наукових працях деяких дослідників він носить назву індивідуального, дрібно-варного сектора тощо [3], [4], [5], [6]. На користь того, щоб називати цей уклад селянським, слугує також те, що сучасна статистика розглядає колишні особисті підсобні господарства особистими селянськими, що, вважає О.М. Онищенко, цілком логічно [7].

Вихідною основою формування іншого недержавного – приватно-орендного укладу стало реформування колективних сільсько-

господарських підприємств в організаційно-правові структури ринково-підприємницького типу. Вони у тій чи іншій мірі стали спадкоємцями колективних сільськогосподарських підприємств, проте розвиваються на принципово нових організаційних і нормативно-правових засадах. Складовою цього укладу стали також селянські (фермерські) господарства.

Особливістю цього укладу є також те, що базуючись на власності його суб'єктів на належні їм земельні ділянки і майно, вони водночас формуються і функціонують при широкому розвитку орендних відносин, об'єктами яких є земельні і майнові паї, надані членам колективних сільськогосподарських підприємств у процесі реформування останніх. Такі відносини набули настільки великого поширення, що стали однією з найприкметніших рис сучасних аграрних реформувальних і дають підстави характеризувати цей уклад як приватно-орендний.

На відміну від селянського укладу, який об'єднує однотипні у своїй основі господарства селян та інших сільських мешканців і тому не вимагає додаткової структуризації, приватно-орендний уклад є структурно складним, що спричинило виділення у ньому кількох субукладів. Найсуттєвішими відмінностями між ними є, з одного боку, різноманітність (поліформність) організаційно-структурної побудови охоплених ними агроформувань, а, з іншого – їх функціонування на спеціально опрацьованих для них нормативно-правових актах. За цими критеріями відповідні агроформування об'єднано у чотири субуклади (підуклади):

- *індивідуально-орендний*, що охоплює агроформування, засновником кожного з яких є окремий громадянин. В системі статистичного обліку вони розглядаються як приватні, але оскільки на приватних засадах функціонують усі інші субуклади, а також з метою запобігання практично повної автентичності категорій "приватно-орендний уклад" – "приватно-орендний субуклад" останній виправдано (як один із варіантів) розглядати індивідуально-орендним;

- *господарсько-товаристський* – його структурно-утворювальними елементами є формування, що діють на засадах, законодавчо визначених для господарських товариств різних типів. Вони функціонують на

основі Закону України “Про господарські товариства”[8];

- *виробничо-кооперативний* – охоплює агроформування, які в Законі України “Про сільськогосподарську кооперацію” [9, 173-82] визначені як виробничі кооперативи;

- *фермерський* – охоплює організаційно-правові структури, що діють на основі Закону України “Про селянське (фермерське) господарство”[10, 161-172].

Виробничо-забезпечуючий уклад охоплює виробничо-господарські структури, які у багатьох випадках відносять до обслуговуючих: з одного боку – все те, що виконує функцію ринково-інфраструктурного забезпечення сільськогосподарського виробництва, з іншого – кооперовані форми виробничого обслуговування агроформувань. Вони покликані виконувати функції, які у принципі повинні не лише обслуговувати потреби сільськогосподарських товаровиробників, а і в тію чи іншою мірою *забезпечувати* їх ефективне господарювання. Функція забезпечення у своїй основі є глибшою і дієвішою порівняно з обслуговуючою. Вона вимагає від відповідних структур більшої відповідальності перед селянами. Тому цей підклад виправдано розглядати не з обслуговуючих, а з виробничо-забезпечуючих позицій.

Дискусійним може бути виділення *соціально-забезпечуючого укладу*. Підставами для такої його назви є дві обставини: він, з одного боку, повинен консолідувати у своєму складі всі елементи соціальної сфери з метою прискорення процесів її відродження, а з іншого – діяти в цьому напрямі як забезпечуючий чинник. Мається на увазі, зокрема, не *медицине* (як і бібліотечне, комунальне тощо) *обслуговування* сільського сектора, а *медицине* (і так далі) *забезпечення* потреб населення, що проживає в ньому.

Однією з особливостей цього укладу є те, що на відміну від виробничих укладів, він характеризується певною різноплановістю за критеріями належності сфер його діяльності до різних форм власності і функціонально-цільового призначення (Рис. 2). Проте було б не виправдано розглядати це як перешкоду для виділення і вивчення особливостей його функціонування в системі укладів. До об'єктивних підстав його розгляду як структурного елемента різноукладності належать наступні.

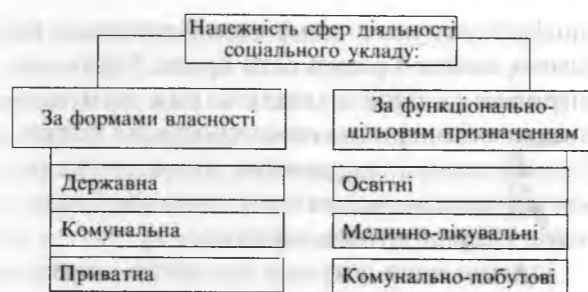

Рис. 2. Функціонально-структурна побудова соціального (соціально-забезпечуючого) укладу

По-перше, розгляд усієї системи соціального розвитку села не лише як винятково важливої, але й нічим незамінної сфери функціонування аграрного сектора економіки. Без її достатньо високої розвинутої економічно ефективний розвиток будь-якої виробничої системи, в тому числі сільського господарства, неможливий.

По-друге, взаємопереплетіння у тій чи іншій мірі трудової зайнятості працівників соціальної і комунально-побутової сфер села переважно у безпосередньо соціальній сфері села з їх одночасною участю у виробництві продукції сільського господарства. У цьому відношенні вони нічим не відрізняються від селян.

По-третє, безпосередньо соціальна та комунально-побутова служби села належать до тих сфер сільського життєзабезпечення, які повинні одержати не лише істотний подальший розвиток, але і відродитися у його найсучаснішому розумінні. У зв'язку з цим слід очікувати збільшення зайнятості у них, зміцнення виробничої бази, підвищення їх не лише безпосередньо цільової, а й культурно-виховної функції.

По-четверте, за своєю сутністю і цільовим призначенням соціальна сфера є настільки специфічною, що не може бути об'єднана з будь-яким іншим укладом. Залишати ж її поза увагою розвитку різноукладності було б не виправдано.

По-п'яте, організаційно-структурне виділення соціально-забезпечуючого укладу могло б стати однією з передумов його ефективного розвитку, відповідальність за який повинна покладатися на органи місцевого самоврядування.

Окреме місце у формуванні укладів у досліджуваній галузі посідають *укладоутворюючі процеси нетрадиційних сутності і цільового призначення*. Його складові мають по-

рівняно недовгу історію. Міграція за кордон у пошуках роботи, ймовірно, поступово зриватиме свої масштаби і з часом може відійти у минуле. Набагато сприятливіша ситуація складається для розвитку сільського зеленого туризму. Найважливішою передумовою цього є природні умови місцевих лісів і гір, багатих на прекрасні ландшафти, лікувальні води, лікарські рослини тощо. Це все більше зацікавлює українських громадян відпочивати тут влітку і в зимові періоди. У цьому надзвичайно зацікавлені жителі лісових і гірських районів, для яких така форма туризму стає джерелом їх самозайнятості і зміцнення матеріальних умов життя. Є достатньо підстав для висновку щодо реальних можливостей розвитку потенціалу цього укладоутворюючого елемента. У зв'язку з недостатньою визначеністю подальшого розвитку таких процесів на Прикарпатті вони розглядаються переважно не як субуклади, а як специфічні елементи укладотворення.

Серед великої кількості об'єктивних і суб'єктивних чинників, які впливають на становлення різноукладності, важливе місце посідає розвиток аграрних відносин у часі, у якому можна виділити чотири фази (Рис. 3). Одна з них охоплює в сукупності все те, що можна розглядати як формування необхідних для цього передумов у процесі власне

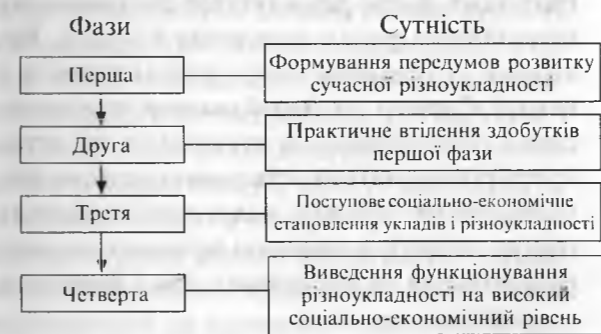

Рис. 3. Фази сучасної різноукладності

реформи. Найважливішими з них були здійснені державою реформування земельних і майнових відносин власності та організаційно-правова реструктуризація колгоспів і колективних сільськогосподарських підприємств у ринково-підприємницькі агроформування різних типів. Результатом цього стала можливість формування на селі реальних власників і господарів. Це спричи-

нило ситуацію, за якої об'єктивним став перехід від сільських укладів, що мали місце у радянські часи, до укладів, викликаних до життя аграрною реформою.

Наступну фазу розвитку різноукладності з певною умовністю можна назвати фазою матеріалізації, практичного втілення соціальних здобутків попередньої фази. Згідно з указом Президента України від 3 грудня 1999 року “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” порівняно швидко земельні і майнові паї колективних сільськогосподарських підприємств були передані у власність їх членів, кожний з яких обрав найбільш прийнятну для нього форму господарювання. Цей процес відбувся за порівняно короткий відрізок часу. На ньому широкий розвиток одержали орендні відносини між власниками земельних і майнових паїв і орендарями, які виявили бажання і мали певні можливості господарювати не лише на власній, але і на орендованій землі.

У результаті на селі створилися умови для активізації прояву третьої фази розвитку різноукладності, яку можна розглядати як фазу її становлення. Найважливішими її особливостями є порівняно висока опрацьованість законодавчої бази, набуття суб'єктами укладотворення досвіду функціонування у нових умовах. На відміну від попередніх фаз, які характеризувалися коротким періодом їх здійснення, період становлення різноукладності буде тривалим. Як можна передбачити, він охоплюватиме підфази опрацювання і освоєння механізмів функціонування кожного окремо укладу, поступового підвищення їх соціальної та економічної характеристик і виведення всієї системи різноукладності на рівень, який би відповідав інтересам і потребам селян, інших сільських громадян, сільськогосподарської галузі і держави. В кінцевому підсумку ця фаза переросте у завершальну стадію – утвердження сформованої на попередніх фазах різноукладності, на якій буде досягнута висока соціально-економічна результативність її розвитку.

1. Брус В.Х. Трансформація сільськогосподарських укладів // Організаційно-економічні проблеми розвитку АПК. У чотирьох частинах. За редакцією П.Т. Саблука. Частина 1. Соціально-економічні проблеми села. – К.: ІАЕ. – 2001. – С. 120 – 123.

2. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки. Указ Президента України від 3 грудня 1999 року // Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств. Друге доп. видання / За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка. – К.: ІАЕ, 2000. – С. 660.

3. Адукова А.Н. Развитие личных подсобных хозяйств в условиях многоукладной экономики: Автореф. дис. канд. экон. наук / Всерос. НИИ экономики, труда и упр. в сел. хоз-ве. – М.: – 1998. – 25 с.

4. Брытков М. Хозяйства населения: проблемы и тенденции развития // АПК: экономика, управление. – 1998. – № 9. – С.50 – 53.

5. Обычайко Е.О. развитие индивидуального сектора сельского хозяйства // Вопросы статистики. – 1998. – № 10. – С.67 – 72.

6. Пацюрковский В.В., Пацюрковская В.В. и др. Проблемы села. В кн. Россия 2000. Социально-демографическая ситуация. – М.: ИСЭПН РАН, – 2001. – С. 249 – 273.

7. Опшценко О.М. Порівняльна оцінка продуктивності господарств населення // Рукопис. – 18 с.

8. Закон України “Про господарські товариства” // Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств. Друге доп. видання / За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка. – К.: ІАЕ, 2000. – С. 660.

9. Закон України “Про сільськогосподарську кооперацію” // Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств. Друге доп. видання / За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка. – К.: ІАЕ, 2000. – С. 660.

10. Закон України “Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про селянське (фермерське) господарство»” // Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств. Друге доп. видання / За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка. – К.: ІАЕ, 2000. – С. 660.

It is carried out the analysis of modern situation of development of multistructure in agriculture. The conceptual structure of rural complication is based. The periods of modern multistructure are worked out.

Романюк М. Д.

ЗОВНІШНІ МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ В КОНТЕКСТІ РЕФОРМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ: НАЦІОНАЛЬНІ ПРІОРИТЕТИ ТА РЕГІОНАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ

У статті висвітлюється сучасні тенденції та регіональні особливості зовнішніх трудових міграційних переміщень населення України. Детально аналізуються обсяги, спрямованість, кількісні і якісні характеристики імміграції та еміграції. Обґрунтовуються шляхи і методи регулювання зовнішніх міграційних процесів в контексті реформування економіки.

Вплив міграційних компонентів на розвиток та стабільність громадянського суспільства в Україні наприкінці ХХ та на початку ХХІ століття, як і протягом всього часу набуття нею статусу незалежної держави, був і залишається досить вагомим. Нині особливо важливим є те, що і в найближчій перспективі їх вплив значно посилиться. Аналіз та врахування сучасних міграційних тенденцій у нашій державі в контексті участі України в європейському та світовому міграційному просторі розглядається як один із важливих чинників формування власної національної політики.

Як відомо, не маючи своєї державності

Україна досить тривалий історичний період перебувала у складі колишнього СРСР, а тому була відірвана від загальноєвропейських і міжнародних правових норм та організаційних форм державного регулювання міграційним рухом населення в країні. Виходячи із географічного розташування у центрі Європи та перебуваючи внаслідок свого геополітичного становища на перехресті різноманітних легальних і нелегальних міграційних потоків, наша країна відчула гостру потребу у вивченні світового досвіду регулювання як внутрішніх, так і зовнішніх міграційних процесів.

Трансформація суспільно-економічних відносин в Україні, її входження до ринкового середовища значно сприяла нашій міжнародній економічній та політичній співпраці. Реальністю стала також інтеграція України до Європейського та світового економічного співтовариства. Реалізація цього забезпечується шляхом відкритості економічної системи, високої міграційної мобільності населення регіонів країни, досконалістю правової бази щодо міждержав-

них міграцій населення та їхнього врегулювання.

Методологія як дослідження, так і регулювання міграційного руху населення за нинішніх умов передбачає комплексний підхід до аналізу природи міграційного буття у всій його сукупності і тих економічних, соціальних, правових та інших умов, що притаманні саме цьому періоду, його причин та суб'єктів міграційних процесів, методів регулювання міграцій. Теорія міграції й управління нею дає нам розуміння міграції як специфічного способу буття, функціонування та розвитку детермінант і механізмів міграційної сфери, видів міграційних потреб та інтересів, особливостей їх формування та задоволення.

Зовнішні міграції – це такі переміщення населення через міжнародний кордон, які в своїй основі мають зміну місця проживання (як постійне, так і тимчасове). Міграції зовнішні ще часто називають міжнародними або міждержавними переселеннями населення, тобто його в'їзді чи виїзді за межі кордонів країни (національної території) з метою облаштування на постійне проживання або тимчасове (середньострокове, короткострокове, сезонне) працевлаштування. Щодо значення міждержавних міграцій, то Е.М. Лібанова справедливо зазначає, що “вплив зовнішньої міграції на соціально-економічний розвиток здійснюється передусім через зміну пропозицій робочої сили на ринках праці як в кількісних, так і якісних параметрах, а також зміни чисельності і структури населення, зокрема його непрацевдатної частини, і пов'язані з цим коливання рівня демо економічного навантаження, попиту населення на ті чи інші товари та послуги» [1, 76]. Міждержавна міграція сприяє формуванню загального соціального середовища, вона також відбивається на етнічному складі населення окремих регіонів України (повернення в місце історичного проживання депортованих народів, зокрема кримських татар у Крим, еміграція значної чисельності населення єврейської національності з великих і найбільших міст України до Ізраїлю, в США та ін.).

Нинішнім зовнішнім міграціям населення (імміграції, еміграції) та тимчасовим трудовим закордонним поїздкам українських громадян притаманні новітні тенденції та

особливості. Характерною особливістю нинішнього міграційного буття в Україні є тенденція до збільшення обсягів міждержавних міграційних переміщень населення.

Напередодні та в роки розпаду СРСР (1989-1991 рр.), а також у перші роки державності України (1992-1993 рр.) в Україну із Росії, Казахстану, Узбекистану та інших країн СНД прибуло 2,4 млн. осіб, більшість з яких були представниками та нащадками депортованих народів, а також осіб, що були репресованими, розкуркуленими та політичними в'язнями. Цей період міграційного буття окремі дослідники вважають імміграційним “бумом” в Україну [2, 72]. За 1991-1993 рр. чисельність населення України завдяки міграційному притоку і передусім із країн СНД збільшилась на 566,1 тис. осіб (кількість прибулих за ці роки становила 1 млн. 270,6 тис. осіб, а вибулих – 704,5 тис. осіб). А всього протягом восьми років (1991-1998 рр.) в Україну із країн СНД, Балтії та далекого зарубіжжя прибуло 2 млн. 34,2 тис. осіб, а вибуло 2 млн. 51,5 тис. осіб і сальдо міждержавної міграції за роки державної незалежності вже набуло від'ємного значення та склало – 17,3 тис. осіб.

Щодо відмінностей в обсягах та спрямованості потоків міждержавної міграції, то у цьому зв'язку слід зазначити, що якщо за період 1991-1998 рр. (див. табл. 1) з країн СНД (Росії, Узбекистану, Казахстану, Білорусії, Молдови та інших) в Україну прибула велика кількість мігрантів (1,9 млн. осіб), а вибула значно менша (1,6 млн. осіб) при позитивному сальдо міграції майже 300 тис. осіб (293,2 тис. осіб), відношенню до країн далекого зарубіжжя, тенденції стосовно еміграційних потоків зовсім протилежні. За вказаний період (1991-1998 рр.) з України в країни Західної Європи, Америки, Азії (Німеччину, США, Канаду, Ізраїль та ін.) вибуло 443 тис. осіб, а прибуло лише 132,1 тис. осіб. Тобто за даний час з країнами далекого зарубіжжя у міждержавних міграційних переміщеннях населення склалось негативне міграційне сальдо обсягом – 310,6 тис. осіб.

Глибокі та постійні суспільні зміни на теренах колишнього Радянського Союзу супроводжувалися розширенням процесів переміщення населення через міжнародні кордони часто вимушено, внаслідок насильства та погроз. Ці міграційні переміщення охопили більш, ніж 9 млн. осіб, а за обсягами в Європі

Таблиця 1

Зовнішні міграції населення України у 1991-2002 рр., осіб

Роки	Іммігрувало			Емігрувало			Міграційне сальдо		
	Всього	в тому числі із:		Всього	в тому числі із:		Всього	в тому числі із:	
		країни СНД та Балтії	країни далекого зарубіжжя		країни СНД та Балтії	країни далекого зарубіжжя		країни СНД та Балтії	країни далекого зарубіжжя
1991	490597	443146	47451	310220	236633	73587	180377	206513	-26136
1992	538205	504577	33628	276151	222218	53933	262054	282359	-20305
1993	341492	322960	18532	293659	245694	47965	47833	77266	-29433
1994	187392	178043	9349	328325	269655	58670	-140933	-91612	-49321
1995	166551	159887	6664	256425	202367	54058	-89874	-42408	-47394
1996	129538	123754	5784	246724	193677	53047	-117186	-69923	-47263
1997	108559	102610	5949	190685	139010	51675	-82126	-36400	-45726
1998	71810	66752	5058	149286	99237	50049	-77476	-32485	-44991
2002	42473	35929	6544	76264	49429	26835	-33791	-13500	-20291

є найбільшими зовнішніми процесами з часів другої світової війни. Вони відрізняються від внутрішніх не тільки за формою, а й за змістом. Якщо мігрант залишає країну з соціально-економічних причин, то вірогідність його повернення в рідні краї досить висока. Слід враховувати на який час вибувають люди за кордон – їдуть вони на постійне проживання чи тимчасове.

До основних причин зовнішніх міграцій населення належать: 1) збройні конфлікти; 2) переслідування за етнічною ознакою; 3) порушення прав людини; 4) економічні труднощі; 5) екологічні катастрофи; 6) неспроможність урядів налагодити гідний рівень життя. До того ж значні зовнішні міграційні перетворення відбуваються на тлі поглиблення економічної та соціально-політичної кризи в країнах СНД. Одразу після розпаду СРСР ряд міжнародних політиків та спеціалістів прогнозували масові нерегульовані переміщення населення зі сходу на захід. Хоча очікуваних масових втеч та пересувань не сталося, однак з України й здебільшого з інших країн СНД (Казахстану, Узбекистану, Азербайджану, Грузії) значних обсягів набули переміщення етнічних росіян та російськомовних осіб до Росії. Так, зокрема, в 1997 р. згідно з даними Держкомстату Росії чисельність прибулих росіян до Російської Федерації з Казахстану становила 167,5 тис. осіб, з Узбекистану – 23,8 тис. осіб, з Таджикистану – 11,0 тис. осіб, з Туркменистану – 10,6 тис. осіб [3, 78].

У 1997 р. з України до Російської Федерації вибуло 138,2 тис. осіб, з яких росіян було 82,0 тис. осіб або 59,3 відсотка всіх вибулих з України до Росії, українці – 45,6 тис. осіб (33 відсотки вибулих). А всього у 1997 р. до Російської Федерації іммігрувало 79,2 тис. осіб української національності. Впадає у вічі та особливість, що багато українців прибуло до Росії з Казахстану (24,2 тис. чол.), чимало – з Молдови (2,2 тис. чол.), Узбекистану (1,7 тис. чол.). Щодо України то імміграція найбільших етнічних груп в Україну, а також еміграція з України окремих національностей протягом 1991-1998 рр. наводяться в таблицях 2 та 3.

Проблемою також є те, що потоки іммігрантів, які прибувають до України, не розподіляються рівномірно по всій території держави, а стихійно спрямовуються у прикордонні індустріальні регіони Донбасу, частково Придніпров'я, Слобожанщини та південні області. У державі не закріплена ні за одним міністерством чи відомством функція облаштування та адаптації мігрантів, що прибувають добровільно, не налагоджено збір інформації про освітній, професійний, фаховий потенціал іммігрантів, не розроблено програми щодо його використання на користь українського суспільства.

“Вузькими місцями” в міграційному бутті для нашої країни є також відсутність чіткого механізму в регулюванні зовнішніх міграційних процесів з боку держави, протидія

і боротьба з нелегальною міграцією, правове врегулювання інтенсивних потоків зовнішньої міграції, соціальний захист українських громадян, що працюють на тимчасових роботах за кордоном.

Аналіз засвідчує (див. табл. 2), що серед іммігрантів, які прибувають до України за національним складом, є дві домінуючі групи – українці та росіяни. За 1991-1998 рр. в Україну перебралися 889 тис. українців та 788,5 тис. росіян. Третьою групою за чисельністю іммігрантів є кримські татари, які активно протягом цього періоду поверталися до Криму – на свою історичну батьківщину з місць департації (Узбекистану, Казахстану, Російської Федерації).

Нині, наприклад, в Автономну Республіку Крим повернулися 260 тис. кримських татар, близько 20 тис. болгар, вірмен, греків та представників інших національностей, які зазнали депортації за національною ознакою.

Депортовані особи, які повернулися до України, перебувають у скрутному становищі. Тільки половина з них забезпечена житлом, 40 тис. – непрацевлаштовані. Загальна вартість витрат, необхідних для реалізації заходів щодо повернення й облаштування депортованих осіб, становить майже 3 мільярди доларів США. Україна за 1991-1998 рр. змогла асигнувати на зазначені цілі лише близько 300 мільйонів доларів США [4, 42].

Щодо етнічної структури емігрантів (табл. 3), то тут домінують три основні групи тих, хто вибуває на постійне проживання до інших країн – це росіяни, українці та євреї.

За останні вісім років з України емігрувало 927,5 тис. росіян, 664,7 тис. українців, 197,7 тис. євреїв. Причому тенденція останніх років показує, що частка українців, які виїжджають з України, є вищою від інших етнічних груп, а причини еміграції визначають здебільшого соціально-економічні чинники

Таблиця 2

Імміграція в Україну найбільших етнічних груп протягом 1991-1998 рр.

№ п/п	Етнічна група	Кількість прибулих, чол.
1.	Українці	888947
2.	Росіяни	778511
3.	Кримські татари	119200
4.	Білоруси	36830
5.	Вірмени	35979
6.	Молдавани	35080
7.	Азербейджанці	15130
8.	Євреї	10604
9.	Грузини	8197
10.	Німці	7345

Таблиця 3

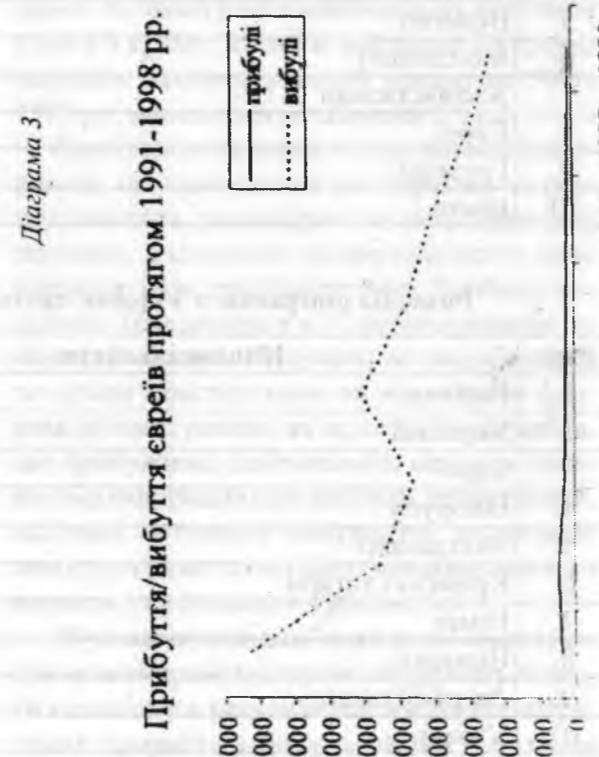
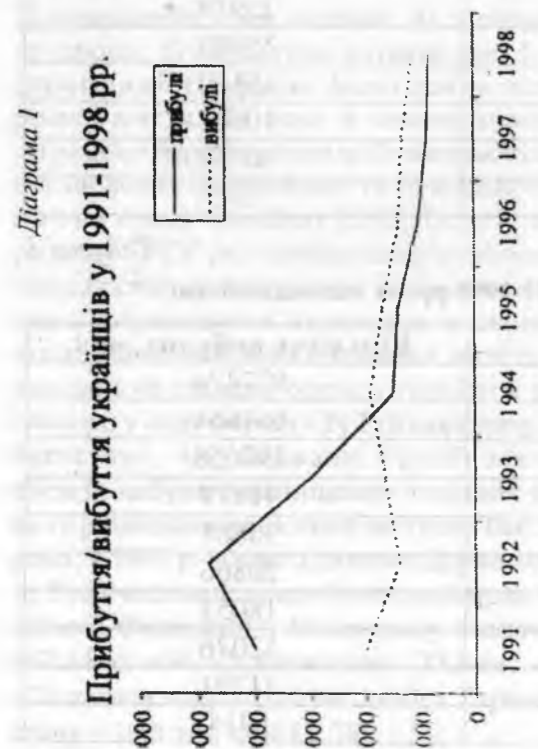
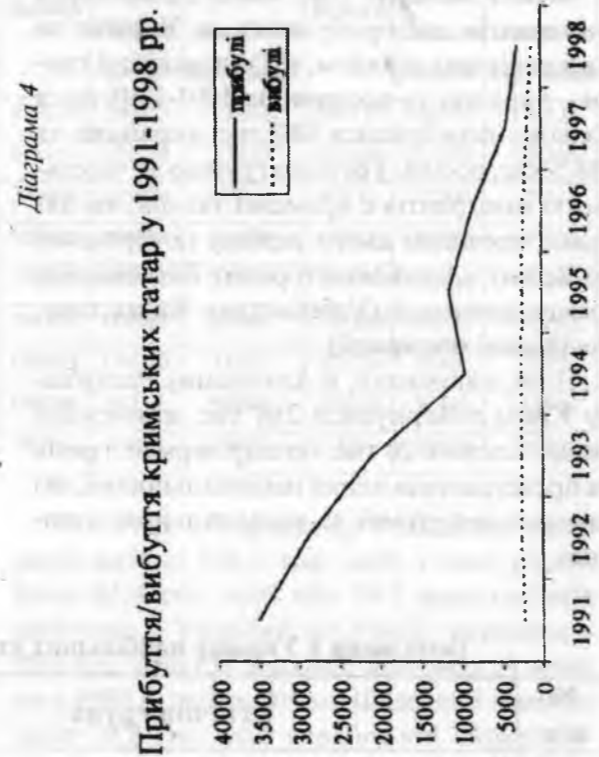
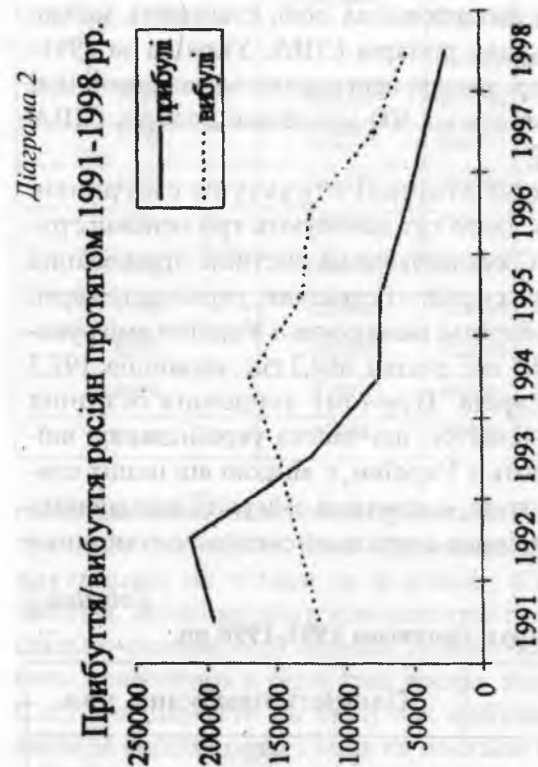
Розподіл емігрантів з України протягом 1991-1998 рр. за національністю

Ранг	Національність	Кількість вибулих, чол.
1.	Росіяни	927474
2.	Українці	664661
3.	Євреї	197658
4.	Білоруси	44679
5.	Молдавани	30861
6.	Кримські татари	20866
7.	Німці	18053
8.	Вірмени	12076
9.	Азербейджанці	11291
10.	Узбеки	5914

та мотиви. Так, у 1998 р. з України на постійне місце проживання до інших країн виїхало 54,5 тис. росіян і 55,8 тис. українців. Динаміка імміграції та еміграції (прибуття/

вибуття) найчисельніших етнічних груп (українців, росіян, євреїв та кримських татар) показана в діаграмах 1, 2, 3, 4.

З набуттям Україною державного сувере-

нітету у 1991 р. вона почала проводити деякі регулюючі заходи з метою захисту інтересів країни та співвітчизників-мігрантів у рамках міждержавних норм регулювання міграцій. Проте на початку 90-х років зовнішні міграційні потоки (імміграція, еміграція) як в Україну, так і з України до країн СНД, Балтії та далекого зарубіжжя характеризувалися самоплинністю і, по суті державою та її органами не регулювалися.

Відомо, що міграція як соціальний феномен та суспільне явище потребує регулювання з боку державних структур та економічних органів управління, бо інакше вона трансформується у саморегульовану, некеровану соціальну систему, яка призводить до негативних наслідків. Так, починаючи з 1994 р., в Україні склалося від'ємне сальдо зовнішньої міграції, за якого щорічно протягом останніх п'яти років з країни виїжджає в середньому на 101,5 тис.чол. більше, ніж в'їжджає. Це суттєво погіршує й ускладнює демографічну ситуацію в Україні не тільки у зв'язку з посиленням тенденцій щодо зменшення чисельності населення через депопуляцію (тобто переважання смертності над народжуваністю), але й ускладнює у контексті того, що погіршується вікова структура населення, оскільки з України емігрують переважно молоді люди репродуктивного віку. Крім того в міграційному обміні Україна віддає головним чином високоякісну робочу силу – працездатного віку, з високим рівнем освіти, з ґрунтовною професійною підготовкою, чималим стажем роботи на виробництві, а приймає з далекого зарубіжжя та країн СНД малокваліфікованих працівників, малоосвідчених жінок, які, як правило, не мають професійної підготовки. А для відтворення статусу спеціаліста з середньою спеціальною та вищою освітою необхідно 12-15 років.

Наприклад, за останні два роки (1997-1998 рр.) з України на проживання до інших країн світу вибуло 42819 осіб з вищою освітою, що становить 16,3 відсотка від числа всіх емігрантів. Серед них – 78 докторів та 229 кандидатів наук, з яких 41 доктор наук та 95 кандидатів наук виїхали до Російської Федерації, 15 докторів і 39 кандидатів наук переїхали до Німеччини, 7 докторів та 41 кандидат наук – до Ізраїлю, 10 докторів наук та 23 кандидата - до США. Основні причи-

ни відтоку “розумів” – економічна нестабільність, кращі можливості більш продуктивно використовувати і розвивати свої здібності та творчі обдаровання за кордоном, набагато ліпші матеріальні та побутові умови життя. Це пояснюється також тим, що висококваліфіковані спеціалісти мають більше шансів, вони є конкурентоспроможними на ринку праці, та й уряди багатьох розвинутих країн Західної Європи і Америки зацікавлені в таких фахівцях й охоче йдуть їм назустріч, пропонуючи статус громадянина та право проживання і отримання високооплачуваної роботи в даній країні.

Слід зазначити, що міграційні потоки між країнами мають відносно усталений характер. У більшості країн зовнішні міграції дуже рідко безпосередньо реагують на коливання національних ринків праці країн входу тимчасових трудових мігрантів, оскільки регулюються урядовими рішеннями та заходами міграційної політики держав, спрямованими перш за все на збалансування пропозиції робочої сили власного населення з наявними в країні робочими міграціями. Тобто міждержавний обмін населенням традиційно є найважливішим напрямом формування і розвитку транснаціональних ринків праці, напрямом інтенсивних зовнішніх трудових потоків, що створюються як відповідна реакція, по-перше, на незбалансованість потреби в робочій силі з її наявністю у власній країні, а по-друге – на диференціацію загальнодержавного та регіонального рівнів життя трудових індивідів, що є носіями висококваліфікованої робочої сили і потенційними зовнішніми трудовими мігрантами.

Отже, проблеми зовнішньої міграції у контексті загального соціально-економічного розвитку диференціюються залежно від того, з якого боку вони розглядаються: з позиції країни-донора чи країни-реципієнта. Ось чому наслідком зовнішніх міграцій є, як правило, зростання загальної чисельності трудоактивного населення у країні-реципієнті і, відповідно, її скорочення у країні-донорі. Причому негативне міграційне сальдо переважно притаманне країнам та регіонам, де сукупна пропозиція робочої сили перевищує потребу в ній. За нинішніх умов реформування економічної системи в Україні, де має місце високий рівень незайня-

тості населення (Імлн. 122 тис. незайнятих громадян України на 1.03.1999 р.) та значного структурного безробіття в галузях матеріального виробництва зовнішня трудова міграція також є засобом підтримання рівноваги між попитом та пропозицією робочої сили і в її інтеграції на ринки праці країн ближнього і далекого зарубіжжя.

Причому імміграція (в'їзд) працересурсного потенціалу сприяє забезпеченню робочою силою тих місць та виробництв, які не користуються попитом корінного населення. У Чехії, наприклад, протягом року працюють близько 0,5 млн. громадян України, які переважно зайняті у будівництві, легкій та харчовій промисловості, сільському господарстві. Потреба в робочій силі України тут ще й зумовлена тим, що дуже значним є вплив чеських громадян на роботу до Німеччини [5, 871]. Слід зазначити і те, що трудові мігранти з України в багатьох країнах (у тій же Чехії, Німеччині, Польщі, Великобританії, Росії, Ізраїлі, США та ін.), часто використовуються на роботах, на які не погоджуються свої малокваліфіковані робітники та спеціалісти. Це, зокрема, на підприємствах із шкідливими та небезпечними умовами праці, у видобувній та хімічній промисловості, будівництві, а також у торгівлі, на транспорті, в обслуговуванні (здебільшого як медсестери, няні, домашні робітничі) тощо. Згідно з оцінками Федеральної міграційної служби Росії там на початок 1995 р. знаходилось більше 600 тис. іноземних працівників, з яких не менше 260 тис. осіб були з України, більшість з них працювали у будівництві майже в усіх регіонах Російської Федерації, на шахтах у Ростовській області, на міському транспорті в Москві та інших великих містах Європейської Росії, нафтовиками і газовиками у Західному Сибіру [6, 131].

Одночасно еміграція (виїзд на зворотних засадах) робочої сили призводить до поліпшення рівня зайнятості або завдяки прямому відтоку працівників різноманітних професійних груп, що є носіями різних якостей освітнього та професійного рівня, у тому числі й дешевої робочої сили, що не користується попитом на місцевих (регіональних) ринках праці у власній країні, або внаслідок еміграції конкурентноспроможних, високоосвітніх та високопрофесійних спеціалістів і

заповнення цих вакансій, що з'явилися тими, хто з тих чи інших причин не в змозі брати участь у закордонних трудових поїздках або за інших обставин. Еміграція взагалі сприяє скороченню пропозиції робочої сили, якщо вона розглядається на умовах незворотнього впливу населення за кордон, а, відповідно, імміграція сприяє збільшенню загальної чисельності працересурсного потенціалу.

Щодо України, то саме після відкриття "залізної завіси" розпочався масовий вплив населення як на умовах зворотньої, так і незворотньої міграції за кордон. Причому впадає у вічі стрімке зростання чисельності закордонних тимчасових поїздок українських громадян. У результаті значних геополітичних змін, які сталися на теренах Європи та просторах колишнього СРСР, нові політичні умови, а також гострота сучасного економічного становища стали відправним пунктом для активного входження працездатного населення України в міжнародний трудовий міграційний простір. Трудова міграція з України зросла у великих масштабах після поліпшення умов виїзду з України та в'їзду до неї.

Так, зокрема, 21 січня 1994 р. Верховна Рада України прийняла Закон "Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України", який забезпечує громадянам нашої країни права на виїзд за кордон і повернення на батьківщину. Цей закон підтвердив виконання нашою державою відповідних міжнародних угод щодо в'їзду та виїзду громадян України за кордон. Проте ще й до нині ряд підзаконних нормативних актів не узгоджуються з цим законом, що, безперечно є основою для цілого ряду відомих перепон, створює труднощі у процесі реалізації громадянами України положень цього закону. Варто відзначити і те, що право на працевлаштування за кордоном допускалось українським громадянам ще раніше (Законом про працю від 1 березня 1991 р.) де, зокрема, у статті 11 вперше було зафіксовано, що "громадяни мають право на професійну діяльність у період тимчасового проживання за кордоном". Проте ті, хто бажали працювати за кордоном до 1994 р. не могли використати своє право і реалізувати положення ст. 11 Закону про працю, а вимушені були користуватися особистими запрошеннями

громадян інших країн, які давали підставу до виїзду [5, 871].

Інтенсивні трудові потоки населення за кордон також були стимульовані погіршенням ситуації на національному і регіональних ринках праці, значним зниженням життєвого рівня більшості населення країни, зростанням різниці в оплаті праці між Україною та іншими країнами, особливо тими, процедура подорожі до яких спрощена (не потрібно брати візи) для українських громадян.

У цьому зв'язку слід зауважити, що значне збільшення обсягів зовнішніх міграційних переміщень населення і особливо тимчасових трудових поїздок за кордон стало можливим завдяки демократизації суспільного буття, новій міграційній політиці молодшої держави. Вона базується на основі дотримання міжнародних правових норм з міграції, що ґрунтуються на принципах права до єдності сім'ї, захисту від переслідування та депортації, забезпечення відповідних потреб осіб, які належать до етнічних та релігійних общин, добровільність вибору місця проживання та свободи пересування і ряду інших.

Нині в багатьох країнах Європи, Азії та Америки, тимчасово працюють десятки тисяч громадян України, які здійснюють зовнішні трудові переміщення міждержавних кордонів через екскурсійні агентства та бюро подорожей. Економічним і соціальним явищем став так званий "човниковий" бізнес, який набув в Україні масового характеру. В 1991 р. було зафіксовано 2 млн. 300 тис. осіб, які виїздили за кордон з метою продажу і купівлі товарів. Ця тенденція має місце і в сучасних умовах. Будучи однією із форм адаптації населення до періоду соціально-економічної трансформації суспільства та стану економічної кризи, "човниковий" бізнес є способом виживання для багатьох сімей, хоча водночас з цим багатьма втрачаються професійні навички, життєві перспективи, зниження соціального статусу, нелегкі особистісні та сімейні драми. Сьогодні, згідно з даними Міністерства праці та соціальної політики України, більш як один мільйон наших співвітчизників працюють за кордоном на легальній основі. Значна частина із них трудяться у Російській Федерації. В Чехії, наприклад, згідно з угодою квота для трудових мігрантів з України щорічно становить 70 тис. осіб. Чимало громадян Украї-

ни працюють у Польщі, Німеччині, Туреччині, Греції, Кіпрі, Багамах, Ліберії та інших країнах. Нині за твердженнями окремих спеціалістів понад 7 млн. українських громадян працюють за кордоном, а 14 млн. осіб пов'язують свої орієнтири на працю в країнах ближнього і дальнього зарубіжжя [2, 76].

Високою масовістю та інтенсивністю виїздів на роботу за кордон відзначається трудовий потенціал більшості регіонів України, проте оцінити чисельний склад зовнішніх трудових мігрантів з України практично не можливо, оскільки відсутня узагальнена інформаційна база з цього питання. Хоча слід зазначити, що в цьому напрямку вже дещо зроблено. Міністерство статистики наказом № 163 від 30 травня 1996 р. затвердило форму № 1-ТМ (трудова міграція) "Звіт про чисельність та склад громадян України, які тимчасово працюють за кордоном" державної статистичної звітності, згідно з якою з 1.07.1996 р. ведеться облік громадян України, котрі тимчасово працевлаштовані у закордонного роботодавця за наймом та у межах договорів підряду. Звіт форми № 1-МТ (трудова міграція) складається два рази на рік (січень-червень та січень-грудень) на громадян України, які здійснюють професійну діяльність на підставі трудового договору (контракту) з закордонним роботодавцем або в межах виконання договорів, укладених між українськими та закордонними суб'єктами господарської діяльності на певний обсяг робіт або послуг на території іноземної держави. В цьому звіті враховується також особи без громадянства та іноземні громадяни, які постійно проживають на території України та виїжджають на роботу за кордон на зазначених вище підставах.

Складається звіт за формою № 1-ТМ комерційними бюро, агентствами та іншими організаціями, які здійснюють діяльність, пов'язану з працевлаштуванням громадян України за кордоном та суб'єктами господарської діяльності - підприємствами України, що уклали договори підряду із закордонними підприємствами. Підставою для заповнення даного звіту є реєстраційна картка громадянина України, працевлаштованого за наймом органом служби зайнятості або посередницькою комерційною організацією, що має відповідний дозвіл на здійснен-

ня такої діяльності за формою № 1-ем, затвердженою наказом Міністерства України 31.01.1996р. №28, а також реєстраційна картка громадянина України, який працює за кордоном у межах договору підряду між українськими та закордонними підприємствами за формою № 2-ем, затвердженою наказом Міністерства України 31.01.1996 р. №28.

Згідно з даними державної статистичної звітності за формою № 1-ТМ (трудова міграція), лише чисельність офіційно зареєстрованих громадян України, які тимчасово працювали за наймом і у межах договорів підряду за кордоном на сезонних роботах за січень-грудень 1998 р. становила 24,4 тис. осіб. Найбільше офіційно зареєстрованих зовнішніх трудових мігрантів у 1998 р., які тимчасово працювали за кордоном було в Одеській області (13080 осіб), Закарпатській (2979 осіб), Львівській (1871 осіб), Харківській (887 осіб), Тернопільській (618 осіб), Херсонській (514 осіб) областях. Проте офіційні дані про зовнішню трудову міграцію українських громадян на роботу за кордон серйозно недооцінюють навіть легальну міграцію, у чому можна впевнитися, ознайомившись з дозволами на роботу, виданими відповідними країнами.

За офіційними даними, протягом останніх чотирьох років (1998-2001р.) з України виїхало понад 400 тис. жінок переважна більшість яких віком від 18 до 28 років. Основною метою їхнього виїзду було працевлаштування. Проте ділки міжнародного сексбізнесу через номінально легальні агентства з працевлаштування, фірми шоубізнесу та служби знайомств, які існують як легальне прикриття нелегального бізнесу, здійснюють торгівлю жінками. І хоча Верховна Рада України в 1998р. ухвалила статтю 124 (п. 1) до Кримінального кодексу, яка передбачає покарання для кожного, хто займається торгівлею жінками, все ж багато їх потрапляє за кордон через фіктивне заміжжя, а також законодавчі парадокси. У той час, коли міжнародні агентства знайомств вважаються законними організаціями, вони по суті в більшості країн не регулюються державними структурами.

Україна разом з Росією та Литвою стали головними країнами-експортерами живого товару, випереджаючи при цьому торгівлю жінками у країнах Азії та Латинської Аме-

рики. Воєнні конфлікти, екологічні катастрофи, релігійні, політичні причини, етнічні особливості породжують біженців "гарячих точок" з інших держав. Без глибокого аналізу та з'ясування причинно-наслідкових зв'язків і механізму міграційних процесів удосконалити управління ними майже неможливо. Цей механізм впливає переважно на сфери соціально-економічних відносин, що спонукає до вивчення причин і мотивів переміщення людей. Широкомасштабна еміграція населення найактивнішого репродуктивного віку негативно впливає на шлюбність і народжуваність, що, в свою чергу, позначається на відтворенні населення країни в цілому, а також її трудового потенціалу.

Щодо нелегальної міграції, то вона є набагато більшою. Нелегальна трудова міграція з країн Центральної та Східної Європи, у тому числі й з України, останнім часом набула глобальних масштабів. Зарубіжним роботодавцям вигідно мати справу з нелегальними трудовими мігрантами, бо особи, які прибули в країну з метою заробітку на незаконних підставах, не мають юридичного та соціального захисту. Більше того вони змушені погоджуватись на будь-яку роботу – сезонну, важку і небезпечну, тарифні ставки, що встановлюються їм значно нижчі, ніж громадянам своєї країни. Такого тимчасового працівника закордонний роботодавець звільняє без попередження, оскільки трудовий мігрант не може оскаржити це рішення, бо порушує законодавство країни де тимчасово перебуває. Зовнішні трудові мігранти з України в багатьох країнах вимушені працювати продовжений робочий день (12-14 годин) та за шкідливих умов праці, мають обмежений або зовсім не мають доступу до медичної допомоги і соціального захисту, незахищені від низької оплати праці, професійних травм, хвороб тощо. Нелегальні мігранти часто експлуатуються роботодавцями, за них дають хабарі особам або фірмам, що організують їх нелегальну зайнятість за кордоном, вони страждають від рекету за місцем праці та проживання. Чисельність же трудових мігрантів з України, які працюють нелегально в Росії, Чехії, Польщі, Словаччині, Туреччині та інших (насамперед прикордонних країнах), оцінюється з різних джерел у кілька мільйонів осіб.

Ось чому всі зовнішні міграційні потоки, що відбуваються у міжнародному міграцій-

ному просторі України, потребують регулювання і державного управління на даному перехідному етапі економічного розвитку країни. Таке державне управління опирається на відповідні нормативно-правові засади, які враховують міжнародно-правові норми з міграції та національні особливості і з допомогою яких здійснюється регулювання кількісного та якісного складу імміграційних й еміграційних потоків, їх обсягів та параметрів, напрямків та спрямувань. Нині ряд існуючих проблем у міграційній сфері України саме пов'язаний з недосконалістю українського законодавства. Якраз прогалини в ньому сприяють тому, що йде стихійний в'їзд в Україну іноземців, відбуваються нерегульовані зміни етнічної, культурної, мовної, конфесійної та демографічної структури населення. Крім цього значні обсяги зовнішніх міждержавних міграційних переміщень населення ускладнюють криміногенну обстановку, набувають загрозливого впливу на економіку країни.

Виходячи із свого географічного розташування у центрі Європи, Україна перебуває на перехресті міжнародних шляхів транзитної (в переважній більшості незаконної) міграції з країн СНД, Близького Сходу та Південно-Східної Азії. У 1996 р., наприклад, на кордонах України було затримано більше 7 тис. нелегальних мігрантів, загальна чисельність яких нині в Україні становить близько 30 тис. осіб [5, 836]. Крім цього, значні обсяги зовнішніх переміщень (щомісяця державний кордон України перетинають до 2,5-3,0 млн. іноземців, а більше 200 тис. іноземних громадян в'їздять в Україну з відповідною реєстрацією національних документів і у спрощеному порядку) слід розглядати крізь призму кримінального і криміногенно-економічного напруження [2, 74]. До того ж, зовнішні переміщення громадян України (трудова орієнтація яких під виглядом "туристів" у світі загальновідома) розглядаються як нелегальні канали міждержавного перегрупування робочої сили. А тому досконалий облік міждержавних переміщень і контроль діяльності згаданих контингентів іноземців та громадян України є вкрай необхідним.

Реалізуючи суверенне право на визначення правового статусу іноземців та осіб без громадянства, Україна як демократична пра-

жувати його із загальноновизнаними принципами і нормами міжнародного права з питань захисту прав людини. Саме на цих принципах і нормах, з урахуванням національних інтересів України, формується її політика стосовно іноземців та осіб без громадянства, основні положення якої вже частково закріплені в чинному законодавстві України і викладено в проектах нормативних актів, які, на жаль, уже тривалий час (близько п'яти років) не можуть бути ухвалені як закон.

Нинішній стан кількісних і якісних параметрів зовнішньої міграції, які проявляються в її зростаючих масштабах та інтенсивності, змінах статево-вікової і кваліфікаційної структури іммігрантів, різкому збільшенні чисельності біженців серед іммігрантів та набутті міграцією загальнодержавного характеру, мають змусити державні органи та інституції усвідомити потребу захиститися від потоків імміграції, здатних посилити виявлені вже конфлікти і викликати різного характеру нові соціальні напруги, спонукати до практичних заходів щодо їхнього регулювання задля захисту державних та регіональних інтересів України, передусім особливих потреб українських громадян – учасників зовнішніх міграційних процесів. При регулюванні зовнішніх міграцій важливо вивчити та проаналізувати її напрями, спрямованість як еміграційних потоків, що пов'язані з виїздом на постійне проживання до інших країн, так і масових тимчасових закордонних трудових поїздок українських громадян.

Напрямки зовнішньої міграції виступають своєрідними показниками кращої якості життя в західноєвропейському чи світовому масштабах, орієнтирами в розвитку економіки та соціально-політичного життя. Основними країнами в'їзду, до яких протягом останніх п'яти років (1994-1998 рр.) найбільшого поширення набула еміграція громадян України, були Російська Федерація (вибуло 698 тис. осіб), Ізраїль (101,6 тис. осіб), США (69,1 тис. осіб), Німеччина (49,8 тис. осіб), Білорусь (35,1 тис. осіб), Молдова (чисельність вибулих становила 32,0 тис. осіб). Щодо, трудових тимчасових закордонних поїздок, то їх інтенсивні потоки головним чином спрямовуються до Чехії, Греції, Кіпру, Росії, Польщі, Угорщини, Ліберії та в деякі інші країни світу. Зовнішніми мотивами здійснен-

ня інтенсивних закордонних трудових міграцій є економічні чинники, сутність яких полягає в отриманні роботи у закордонного роботодавця і на цій основі можливість підвищення власного та членів родини добробуту.

Україна, спираючись на досвід та практику високорозвинутих країн, для захисту національних інтересів має теж застосовувати найрізноманітніші види державного адміністративного регулювання і контролю за зовнішніми соціальними переміщеннями та міграційною мобільністю населення. Ними можуть бути як паспортно-візовий, ценово-майновий, так і політично-обмежувальний, санітарно-епідеміологічний, а також вік та національність мігрантів, їх родинні зв'язки, встановлення квоти для іммігрантів та інші обмеження. Нині не можна обминути того, що еміграція та імміграція якраз і є тією реальністю у суспільстві, яка має задовольнити запити та потреби широких верств населення України. Бо прикрі невдачі з реформуванням її економіки, що призвели до жорсткої економічної кризи, негативно позначалися на інтенсивності як внутрішніх, так і зовнішніх міграційних потоків, різною мірою стимулювавши їх, спричинили загрозливий відтік працересурсного потенціалу, кваліфікованих наукових і робітничих кадрів. І від того, наскільки еміграція не поступиться своїм місцем у діяльно-рухливій структурі населення України, буде залежати втрата чи здобуття нею власних висококваліфікованих працівників, які зможуть успішно вирішувати національні проблеми України, безпосередньо створювати матеріальні, культурні та духовні цінності, керувати соціально-економічним розвитком в країні, вирішувати державотворчі завдання.

Однак центральні владні структури чомусь не помічають існування зовнішніх міграційних процесів як цілісного суспільного явища. Для прикладу, навіть у Концепції про національну безпеку України декілька разів йде мова про небезпеку виїзду, про відтік за межі України інтелектуальних, матеріальних і фінансових ресурсів та про необхідність протидії такому відтоку, а ось небезпеки щодо неконтрольованого державою виїзду її автори не вбачають, бо нічого з цього приводу в ній не говориться.

Протягом 1993-1997 рр. Україною досяг-

нуті домовленості й укладені міждержавні угоди щодо регулювання зовнішньої трудової міграції з Чехією, Польщею, Німеччиною, Росією, Словаччиною, Молдовою, Білорусією, Литвою, Вірменією, Ізраїлем та деякими іншими країнами Західної Європи і Америки, які, на жаль, покищо не відповідають міжнародним нормативно-правовим нормам. Так, було укладено двосторонню українсько-російську міжурядову угоду "Про трудову діяльність і соціальний захист громадян України та Російської Федерації, які працюють за межами кордонів своїх держав" від 14.01.1993 р. "Про співробітництво прикордонних областей" від 25.01.1995 р., а також укладено багатосторонню в межах СНД "Угоду про співробітництво в галузі трудової міграції та соціальний захист трудящих-мігрантів" від 15.04.1994 р.

Ці документи певною мірою регулюють обсяги трудової міграції і захищають працівників-мігрантів від незаконних дій роботодавців, професійного ризику та шкідливих умов праці, полегшують їх доступ до охорони здоров'я і соціального забезпечення. Однак поряд із країнами, що приймають наших громадян на умовах працевлаштування, на жаль, таких угод в Україні ще немає, хоча захист легальних трудових мігрантів передбачений національним трудовим законодавством так само, як і інших працівників. Попри це більшість укладених договорів з іншими країнами не реалізовані у повних обсягах, а відсутність на практиці чіткого законодавства з питань міждержавної трудової міграції спричиняє багато проблем для зовнішніх трудових мігрантів України в доступі ними до юридичних гарантій та захисту зайнятості, здоров'я і соціального захисту в порівнянні з іншими працівниками. Більше того, країни Західної, Центральної та Східної Європи перебувають на різних етапах розвитку міграційного законодавства, що значно ускладнює процеси укладання двосторонніх та багатосторонніх угод з приводу працевлаштування іноземної робочої сили, боротьби з нелегальною трудовою міграцією, регулювання міждержавних переміщень працересурсного потенціалу [7, 49].

Для забезпечення ефективного регулювання зовнішніх міграційних переміщень населення, координації дій усіх зацікавлених відомств і організацій, на наше переконання, вважається за необхідне створити й орга-

нізація роботи Державної служби міграції України з передачею їй невластивих функцій щодо обліку міграцій населення, укладання міждержавних угод на роботу українських громадян за кордоном, а також видачі трудових ліцензій іноземним громадянам на роботу в Україні від інших відомств. Дана міграційна служба вирішувала б усі проблеми міграції населення, включаючи й трудову, як у середині країни, так і за її кордон. За допомогою своїх регіональних відділень Державній службі міграції разом з Державною службою зайнятості функціональними обов'язками передбачалося б: 1) запровадження обов'язкового страхування громадян України перед їх виїздом у трудові поїздки за кордон, що дозволить налагодити облік міждержавних трудових переміщень населення в державі; облік якого на даний час не існує; 2) збір інформації про наявність вакансій робочих місць у регіонах України та за її межами в країнах близького і далекого зарубіжжя; 3) допомога зовнішнім трудовим мігрантам в одержанні документів, необхідних для роботи за кордоном, медичних довідок, віз, дозволів тощо; 4) тісна співпраця з аналогічними організаціями в приймаючих країнах з метою регулювання зовнішньої трудової міграції та захисту працівників-мігрантів. До вирішення проблеми регулювання трудової міграції населення за кордон можна буде залучити і приватні агентства та організації, що здійснюють експорт робочої сили і які знаходяться під контролем державної міграційної служби.

За таких умов нелегальна контрабандна та інша незаконна, а іноді кримінальна практика з боку посередників стосовно трудових мігрантів у їх працевлаштуванні за кордоном може бути поступово взята під державний контроль з метою поліпшення умов праці та захисту від шкідливої роботи працівників-мігрантів. Необхідно також внести зміни до двосторонніх угод України з основними країнами, що приймають на трудовлаштування, щодо розширення міграційних квот, визначити до якого ступеня вони є дієвими і ефективними у врегулюванні зовнішньої трудової міграції, а з рештою країн, до яких направляються українські трудові мігранти, укласти подібні угоди.

З міграцією українських громадян (як легальною, так і нелегальною) на роботу в країни ближнього та далекого зарубіжжя, пере-

дусім, у сусідні країни безпосередньо пов'язана й проблема режиму перебування їх на територіях. І якщо в більшості країн чітко відрегульовані правові засади перебування іноземців на своїх теренах, то в окремих з них, наприклад, у Росії окремі суб'єкти РФ (Москва, Московська, Пермська, Тюменська області, Ямало-Ненецькій округ та ін.) встановили "регіональні" правила перебування іноземної робочої сили [8, 37]. Яскравим прикладом цієї "регіоналізації" є введене в дію у листопаді 1993 р. розпорядження мера Москви № 637-РМ, яке передбачає реєстрацію усіх осіб, які тимчасово перебувають у російській столиці більше однієї доби і постійно проживають у країнах, з якими встановлено безвізовий режим в'їзду та виїзду. За кожний день реєстрації сплачується мито в розмірі 10 відсотків загальної зарплати, а за порушення встановленого порядку органи внутрішніх справ застосовують різні санкції від попередження і штрафу розміром від 2 до 50 мінімальних зарплат до депортації.

Слід зазначити, що будь-яка значна допомога українських владних структур та органів управління внутрішнім і зовнішнім трудовим мігрантам ускладнюється через відсутність інформації щодо розміру трудових міграцій як усередині, так і за межами України. Як зазначалося, офіційні дані про трудову міграцію часто недооцінюють навіть легальну міграцію, не кажучи про міграцію нелегальну. Також недостатньо інформації щодо розподілу працівників-мігрантів за віком, статтю, освітою, сімейним станом, місцем призначення міграції, статусом зайнятості на батьківщині та в приймаючій країні, зрештою, тривалістю роботи за кордоном. Ось чому ефективно державне регулювання трудових міграційних потоків за кордон, вмотивоване прийняття рішень неможливе без об'єктивного знання ситуації стану справ на ринку праці та ролі, яку в цьому відіграє трудова міграція. Таке знання дає статистика міграції, а тому нині дуже актуальним є налагодження надійного обліку зовнішніх міграційних переміщень населення України та закордонних трудових поїздок українських громадян.

Здійснення регулюючих заходів щодо зовнішніх міграцій населення України нам дає всі підстави для сподівань на удосконалення процесів управління і, зокрема, вдосконалення законодавчої бази, що регулює

імміграцію та еміграцію, а також проблеми, що пов'язані з ними відповідно до міжнародних норм з урахуванням національних інтересів і регіональних особливостей. Запровадження системи частково фінансової та технічної допомоги, ознайомлення з досвідом розвинутих країн у регулюванні міграційних процесів з боку Міждержавної Організації Міграції (МОМ) має сприяти розвитку і вдосконаленню урядових структур і недержавних інституцій, що займаються проблемами зовнішньої міграції та її регулюванням. Так, зокрема, ця діяльність проводиться за такими напрямками:

1. Технічна допомога під час визначення політики регулювання імміграційних потоків і розробки законодавства з питань біженців та гуманітарного права;

2. Розбудова та вдосконалення роботи національних органів управління, що займаються питаннями запровадження імміграційного та еміграційного законодавства;

3. Матеріальна допомога біженцям та переміщеним особам, які раніше були депортовані та насильно виселені, включаючи комплекс заходів (будівництво житла, національних шкіл, інших об'єктів соціальної інфраструктури), що сприятимуть інтеграції цих етнічних груп;

4. Допомога та сприяння у добровільному поверненні переміщених осіб;

5. Державне інформування та інші довгострокові заходи, що спрямовані на поширення етнічної толерантності та відвернення конфліктів.

Попри це в контексті вдосконалення управління зовнішньою міграцією в найближчі роки МОМ щодо України увага буде акцентуватися на чотирьох сферах діяльності, а саме: управління міграційними процесами, включаючи допомогу у розробці міграційної політики, законодавства та адміністративних інституцій; надання підтримки процесам інтеграції, прямої допомоги, програми розвитку малого бізнесу, удосконалення роботи центрів прийому мігрантів та розселення екологічних мігрантів; допомога у сфері міграційних процесів, і, насамперед, програми повернення транзитних мігрантів; організація та використання наукових досліджень і масове поширення інформації, передового досвіду управління міграцією.

Оскільки зараз країни, куди спрямовуються основні потоки трудових мігрантів з Ук-

раїни, перебувають включаючи нашу державу, на різних етапах розвитку міграційного законодавства, а існуюча нині договірно-правова база неспроможна забезпечити ні необхідного рівня регульованості та передбачуваності процесу трудової міграції українських громадян за кордон, ні ефективного їх соціального захисту на ринках праці країн близького та далекого зарубіжжя, тому виникає нагальна потреба негайного їх удосконалення. Забезпечити реальний соціальний захист трудових мігрантів України, які тимчасово працюють за кордоном, враховуючи міжнародний досвід регулювання трудових міграцій, як нам видається можна лише методом організованого набору і централізованого постачання робочої сили необхідної кількості і відповідної за професіями кваліфікації з України до інших країн на основі двосторонніх міждержавних угод.

Наявність цих угод та відповідних нормативно-правових документів, а також інші регулюючі заходи дадуть можливість нашій державі ефективніше регулювати зовнішні міграційні процеси, стримувати нелегальну міграцію, зберегти висококваліфікований працересурсний потенціал, забезпечивши йому надійний соціальний захист, і водночас суттєво поповнити державний бюджет України.

Значне збільшення зовнішніх міграційних потоків і надто, висока інтенсивність закордонних трудових поїздок, які зачіпають інтереси щонайменше 12-14 млн. громадян України, висувають злгоденну необхідність щодо запровадження активних заходів з боку як центральних, так і регіональних органів державної влади і управління у врегулюванні масових міждержавних міграційних переміщень населення. На нашу думку, основними серед них мають бути:

- розробка і прийняття Закону України "Про трудящих мігрантів", де повинні бути відображені законодавчо-нормативні положення щодо регулювання трудової міграції, в тому числі і за кордон;
- укладення двосторонніх міждержавних угод з трудової міграції з іншими країнами, куди в основному спрямовані трудові потоки громадян України і де використання праці висококваліфікованих українських трудівників буде взаємовигідною справою. У цих угодах обов'язково мають бути визначені обсяги за-

кордонних трудових міграційних потоків, вікова, статева та професійно-кваліфікаційна структура необхідних працівників, строки дії найму робочої сили, умови та охорона праці, страхування та соціальний захист трудових мігрантів;

- внесення зміни до двосторонніх та багатосторонніх угод України з країнами, що приймають зовнішніх трудових емігрантів з нашої держави, щодо розширення міграційних квот для них та визначення, до якого рівня ці угоди є дієвими й ефективними у врегулюванні міждержавних трудових міграцій;
- прийняття окремого закону "Про закордонного українця", що законодавчо закріпить права, якими можуть користуватися закордонні українці в Україні, засвідчить визнання особливого статусу світового українства, зростання уваги до його потреб, а також найбільш повно задовільнятиме запити східної і західної української діаспори і стане виявом реальної турботи своєї історичної батьківщини щодо українця, де б він і в якій країні світу не проживав;
- організація та здійснення контролю з боку державних контролюючих органів за виконанням законодавчо-нормативних актів, діяльністю посередницьких фірм, які згідно з Законом України "Про зайнятість населення" отримали ліцензії та займаються працевлаштуванням за кордоном;
- ратифікація Верховною Радою України Конвенції Міжнародної Організації Праці за № 97 (1949 р.) "Про трудящих-мігрантів" і Конвенції МОП за № 143 (1975 р.) "Про зловживання у сфері міграцій та про забезпечення трудящим-мігрантам рівних можливостей і повернення", що на основі міжнародних норм посилить правову відповідність участі України в міжнародному міграційному просторі як рівноправного суб'єкта;
- введення обов'язкового страхування громадян України перед їх виїздом в трудові подорожі за кордон, що сприятиме налагодження обліку як тимчасових, сезонних, так і середньострокових та довгострокових трудових поїздок за межі країни;
- запровадження досконалої інформаційної бази та організація чіткої вітчизня-

ної системи обліку як усіх видів міграції населення країни, так і зовнішніх та внутрішніх трудових міграційних переміщень на основі державної статистичної звітності;

- створення і організація роботи Державної міграційної служби України з метою здійснення реорганізації управлінських структур та міграційних служб, координації дій всіх зацікавлених відомств і організацій в країні у вдосконаленні регулювання та управління зовнішніми і внутрішніми, еміграційними і імміграційними та всіма різновидностями трудових міграційних потоків, боротьбі з прихованим вербуванням робочої сили, торгівлею жінками, нелегальною міграцією.

Сучасна модель соціально-демографічної структури міграції як певний вияв теперішнього соціально-економічного розвитку зможе сформуватися лише після широких економічних і соціальних перетворень у країні, що спричиняють зміну доходів та структури зайнятості населення. А тому в сучасних умовах державна міграційна політика має передбачати призупинення економічної кризи та спаду виробництва, нарощування економічного потенціалу як України в цілому, так і її регіонів, зокрема, підвищення рівня зайнятості та життєвого рівня населення, захист національного та регіонального ринків праці, здійснення соціально-правового захисту закордонних трудових мігрантів.

Аналіз досвіду регулювання та управління трудовими міграціями у країнах з розвинутими ринковими відносинами, пізнання суті та багатогранності цих явищ, об'єктивно підводить до висновку, що основною його ознакою є регіоналізація управління міграційними процесами, котра вимагає формування ефективного механізму територіальної самоорганізації та чіткої системи управління міграційним рухом населення. Розв'язання цих проблем на макроекономічному рівні може бути ефективним тільки при всебічній підтримці й активному сприянню заходам на мікроекономічному рівні, здатних значно підвищити роль територіальних органів управління у проведенні активних заходів міграційної політики у врегулюванні зовнішніх міграцій виходячи із економічних, соціальних, демографічних і економічних умов розвитку кожної адміністративно-тери-

торіальної одиниці, а також психологічних, етнокультурних та ментальних особливостей мігрантів.

Світовою практикою набутий чималий досвід управління трудовим потенціалом в системі розвинутих ринкових відносин, де питання зайнятості населення регулюються досконалим ринком праці, високою міграційною рухливістю населення. Нині у нашій країні у зв'язку із жорсткою економічною кризою, різким спадом виробництва та високим рівнем безробіття зберігається невідповідність між кількісним і якісним складом наявної робочої сили і реальною потребою в ній окремих регіонів. Ось чому територіальне регулювання зовнішніми трудовими відносинами в умовах адаптації економіки до ринкових методів стає в Україні об'єктивною необхідністю. В основу економічних відносин на різних конкретно визначених рівнях управління (обласному, районному, міському) зовнішніми міграційними процесами мають бути покладені принципи ділового партнерства, співробітництва, економічний раціоналізм, взаємна вигода, врахування інтересів. Це докорінно змінює логіку системи регулювання та управління зовнішньою трудовою міграцією, дієвість якої в регіональному аспекті є дуже актуальною і необхідною за умов перехідної економіки.

Отже, регулюючі заходи державних інституцій та регіональних органів управління мають забезпечити повагу з боку держави та реалізацію права громадян України на еміграцію, вільний вибір місця праці і проживання, в тому числі і виїзд на постійне місце мешкання за кордоном, протидію нелегальній міграції, соціальний захист українських гро-

мадян за кордоном на основі системи міждержавних договорів та гуманне ставлення до біженців.

1. Лібанова Е. Вплив зовнішньої міграції на соціально-економічний розвиток України // Економіка України. – 1993. – № 8. – С. 76-80.

2. Васильченко В., Петрова Т. Потрібна самостійна міграційна політика // Віче. – 1997. – № 7. – С. 70-77.

3. Население Российской Федерации, 1997. Демографический ежегодник. – М: Госкомстат России, 1998. – С. 37-49.

4. Звернення Прем'єр-міністра України Валерія Пустойтенка до Верховного комісара ООН у справах біженців пані Садако Огата // Проблеми міграції. – 1998. – № 4. – С. 42.

5. Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри (понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика). Енциклопедія / за ред. Римаренка Ю.І. – К.: Довіра, 1998. – 912 с.

6. Хомра О.У. Орієнтація сільського населення України на працю за кордоном // Демографічні дослідження. Вип. 18. – К: Ін-т економіки НАН України, 1996. – С. 130-142.

7. Данюк В.М. Європа вивчає проблеми трудової міграції // Україна: аспекти праці. – 1999. – № 2 – С. 48-49.

8. Сярий Є. Трудова міграція громадян України до Російської Федерації та її вплив на українсько-російські відносини // Проблеми міграції. – 1999. – №1. – С. 34-47.

The Outbound Migrations of the Population of Ukraine and their Regulation in the Context of the Social Economic System's Reform.

Modern tendencies and regional peculiarities of outbound labour migrational movements of the population of Ukraine are enlightened in the article. The volumes, direction, quality and quantity characteristic of immigration and emigration are analyzed in great detail/ The ways and methods of regulation of outbound migrational processes in the context of the reforming of economy are grounded.

Благун І. С., Кондур О. С., Баран Р. Я.

РОЗРОБКА МОДЕЛЕЙ СТВОРЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ УПРАВЛІННЯ ДИСКРЕТНИМ ВИРОБНИЦТВОМ

Для формалізації процесу управління дискретним виробництвом пропонується деяка модифікація часової мережі Петрі.

Тенденції розвитку сучасних інформаційних технологій призводять до постійного зростання складності інформаційних систем (ІС), створюваних у різних галузях економіки.

Для успішної реалізації проекту об'єкт

проекування повинен бути насамперед адекватно описаний, мають бути побудовані повні і несуперечливі функціональні й інформаційні моделі ІС. Сучасні засоби моделювання ІС дозволяють розглядати об'єкт дослідження з позиції різних концепцій. До однієї з них належать мови дискретного імітаційного моделювання транзактного типу, у якому система представлена у виді

структури пристроїв, що мають часові та інші характеристики. На цій структурі обробляється випадковий чи детермінований потік вхідних заявок (транзактів).

Інша концепція моделювання ІС представлена засобами верифікації моделей і систем. Тут будується семантична модель ІС, котра покликана довести, що система має здатність в видавати необхідний результат без обліку тимчасових і ресурсних обмежень. Процес доведення складається з двох стадій. Спочатку семантична модель перевіряється розробником на відповідність концептуальній моделі — неформалізованому словесному опису системи. Ця перевірка може бути виконана тільки вручну, і тут важливу роль відіграє простота і наочність опису.

З концепцією верифікації тісно зв'язане завдання аналізу коректності паралельних асинхронних алгоритмів. Воно, на відміну від загальної проблеми верифікації, має формальну постановку і методи вирішення, що зв'язані, зокрема, з використанням апарату мереж Петрі [2, 3, 4]. Мережі Петрі – це двохдольний граф, на якому в конкретному вигляді задані перед і постумови кожної події системи. Відомі методи аналітичного моделювання мереж Петрі дозволяють знаходити тупикові ситуації і доводити здатність системи повертатися у вихідний стан.

Таким чином, на сьогоднішній день існують дві основні концепції дискретного імітаційного моделювання ІС. Це - концепції мов транзактного типу і розширених мереж Петрі. Обидві концепції мають понад двадцятилітню історію застосування і потужну теоретичну базу. Мови транзактного типу мають більшу гнучкість, тому що близькі до мов програмування високого рівня. Вони дозволяють одержувати точніші дані про процеси функціонування ІС, тому що здійснюють моделювання обслуговування кожного транзакту. У свою чергу, розширені мережі Петрі представляють наочніші моделі, оскільки в їхній основі лежить графове представлення станів і подій системи. Більше того, мережі Петрі дозволяють проводити аналітичне моделювання паралельних асинхронних алгоритмів системи і виявляти тупикові ситуації, що є загальним завданням проектування сучасних ІС.

Часова мережа Петрі із змінним навантаженням формально описується множиною [1, 5]

$$\{S, P, D, B, E, T, M_0\},$$

де $S = \{s_i\}$ – непорожня скінченна множина місць;

$P = \{p_i\}$ – непорожня множина переходів;

$D \subseteq (S \times P) \cup (P \times S)$ – відношення інцидентності місць і переходів;

$B = b(d, \tau) \rightarrow Z_+$ – відображення навантаження (кратності) дуг;

$T : P \rightarrow Z_+$ – функція, яка задає час виконання переходу мережі;

$E = e(d, \tau) \rightarrow Z_-$ – функція врахування впливу контрольованих збурюючих чинників;

$M_0 : S \rightarrow Z_+$ – початкове маркування мережі;

$d = (s, p)$ або $d = (p, s)$ – функція відповідності,

τ – поточне значення такту моделювання.

Кожній дузі $d_i \in D$, $i \in \{1, \dots, l\}$ ставиться,

відповідно елемент $e(d_i, \tau)$, який описує процес зміни навантаження дуги на τ -му такті інтервалу моделювання. Цей елемент може задаватися у вигляді цілої константи, або функцією розподілу дискретної випадкової величини, або цілочисловою функцією, яка є суперпозицією таких же елементів.

Розглянемо загальну схему керування при плануванні виробничого процесу дискретної системи (рис. 1).

З блоку 2 починається загальна процедура планування виробничого процесу. Її можна здійснити за допомогою зворотної імітації динаміки мережі, що описується фундаментальним рівнянням станів мереж Петрі [6].

Розв'язком цієї задачі імітаційного моделювання є вектор маркування M_0 :

$$\Delta x_j = M(s_j, 0), \quad j \in \{1, \dots, k\}$$

Реалізація блоку 3 зводиться до процесу прямої імітації динаміки моделі і відповідно описується фундаментальними рівняннями станів мереж Петрі [6].

У результаті проведення імітаційного експерименту, пов'язаного з блоком 3, формулюються:

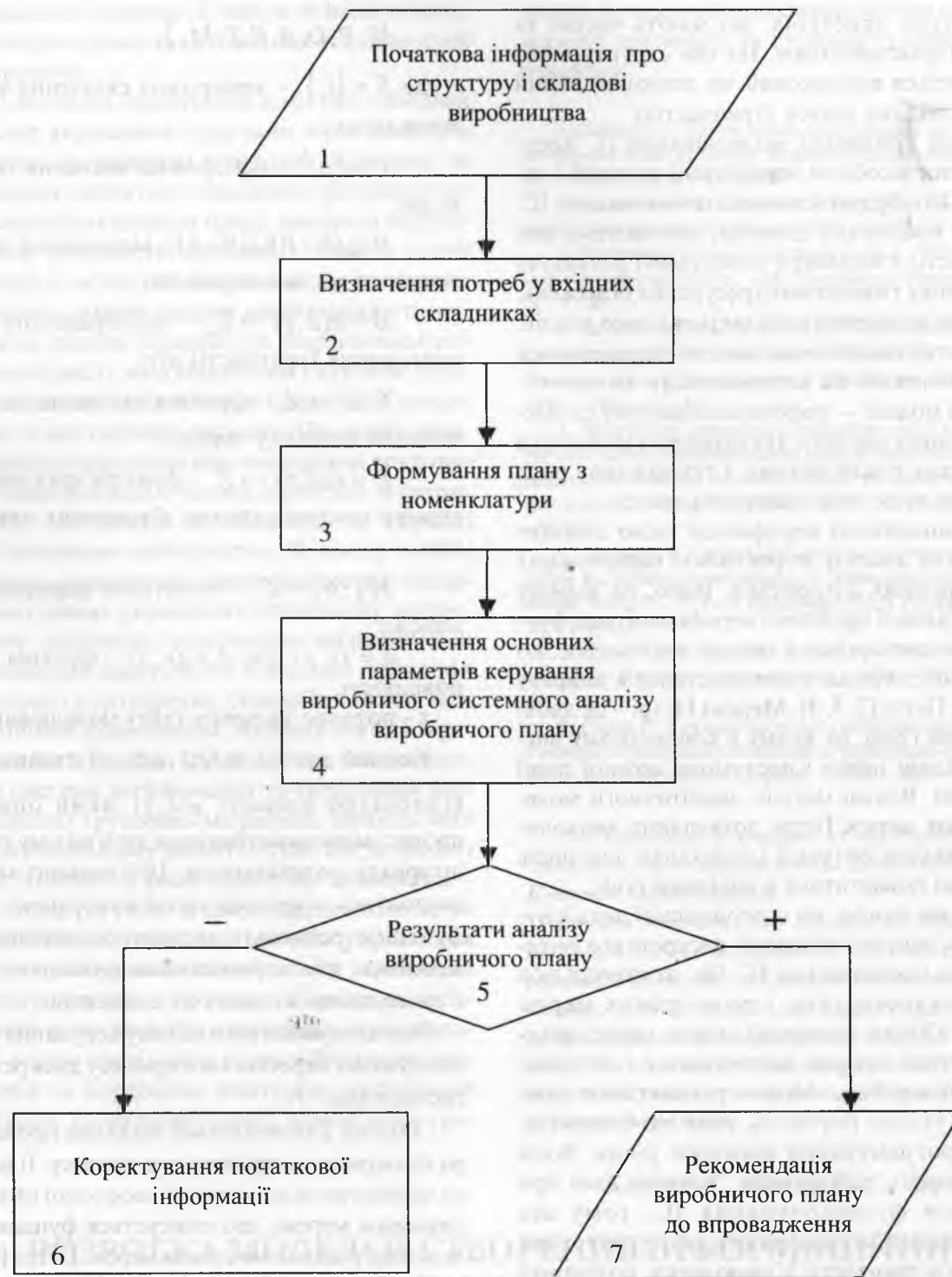

Рис. 1. Схема керування при плануванні виробничого процесу дискретної системи

- виробничий план, який включає елементи вектора маркування мережі;
- множина станів дискретної системи;
- графік запуску технологічних і допоміжних операцій.

Ці дані використовуються у блоці 4 для аналізу результатів керування дискретною системою. Цей етап є заключним у процедурі

планування виробничого процесу і здійснюється за алгоритмом зображеним на рис. 2.

Розглянемо використання запропонованої моделі на прикладі.

Підприємство випускає два вироби і для цього використовує два сорти продукції U_1 та U_2 .

Схема надходження видів продукції на підприємство має такий вигляд (рис. 3):

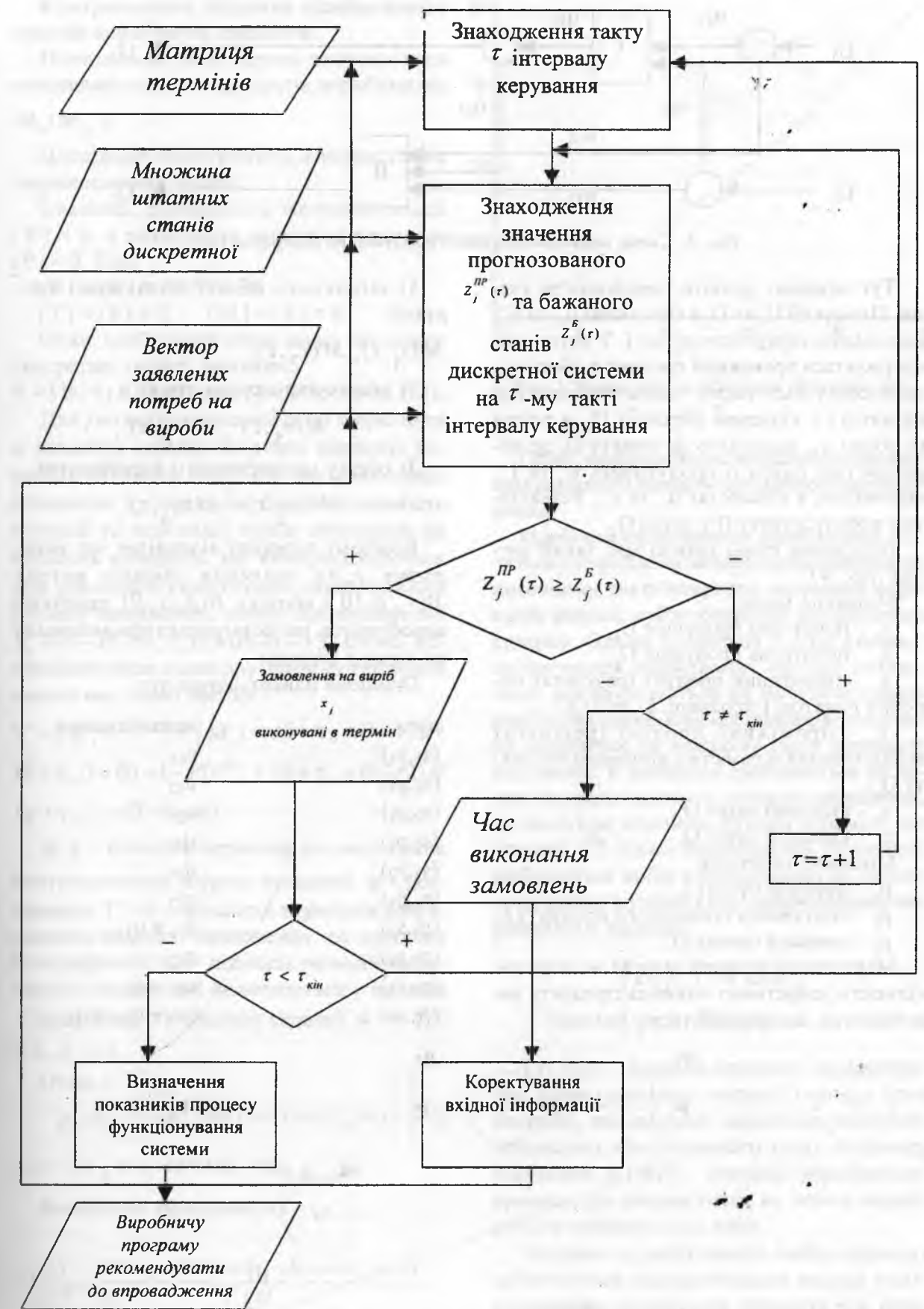

Рис. 2. Блок-схема алгоритму виконання виробничого процесу дискретної системи

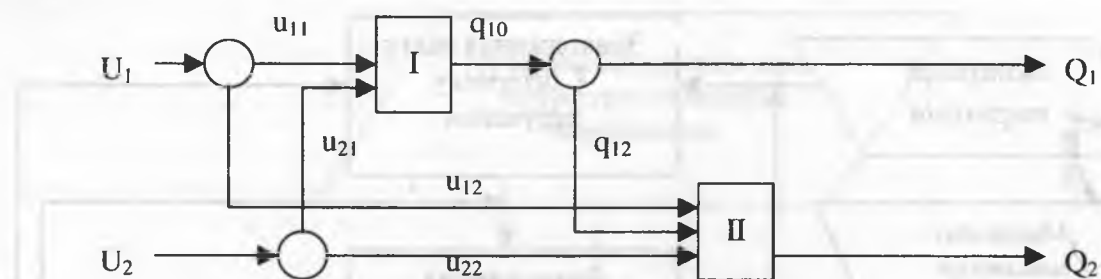

Рис. 3. Схема надходження видів продукції на підприємство

Тут важливо зробити пояснення до схеми. Продукції U_1 та U_2 в кількостях u_{11} та u_{21} , відповідно, переробляє пункт I. У результаті одержується проміжний продукт в обсязі q_{10} , який сортується таким чином: частина йде на вихід і є кінцевим виробом Q_1 , а решта (в обсязі q_{12}) надходить до пункту II, де обробляється разом із продукціями U_1 та U_2 відповідно, в кількостях u_{12} та u_{22} . Результатом роботи пункту II є виріб Q_2 .

Відповідна схема мережі має такий вигляд (рис. 4):

Множина місць:

s_1 – початкова продукція U_1 ,

s_2 – початкова продукція U_2 ,

s_3 – проміжний продукт (результат обробки пунктом I продукції U_1 та U_2);

s_4 – проміжний продукт (результат відсортування від вмісту s_3 кінцевого продукту Q_1);

s_5 – кінцевий виріб Q_1 ;

s_6 – кінцевий виріб Q_2 .

Множина переходів:

p_1 – операції пункту I,

p_2 – сортування проміжного продукту s_3 ,

p_3 – операції пункту II.

Маркування позицій мережі відображає кількість допустимих одиниць продукту виробництва, що виражається у вигляді:

1) загального обсягу початкової продукції:

$$M(s_1, \tau), M(s_2, \tau);$$

2) обсягу випуску продукції:

$$M(s_5, \tau), M(s_6, \tau);$$

3) обсягу незавершеного виробництва:

$$M(s_3, \tau), M(s_4, \tau).$$

Кожному переходу відповідає час виконання t_{p_i} та значення обсягів витрат $B(s_j, p_i, 0)$ і випуску $B(p_i, s_j, 0)$ продуктів виробництва, що формуються при виконанні на перехід операції.

Опишемо навантаження дуг:

дуга	навантаження
(s_1, p_1)	u_{11}
(s_1, p_3)	u_{12}
(s_2, p_1)	u_{21}
(s_2, p_3)	u_{22}
(s_3, p_2)	q_{10}
(s_4, p_3)	q_{12}
(p_1, s_3)	$u_{11} + u_{12}$
(p_2, s_4)	q_{12}
(p_2, s_5)	$q_{10} - q_{12}$
(p_3, s_6)	$u_{12} + u_{22} + q_{12}$

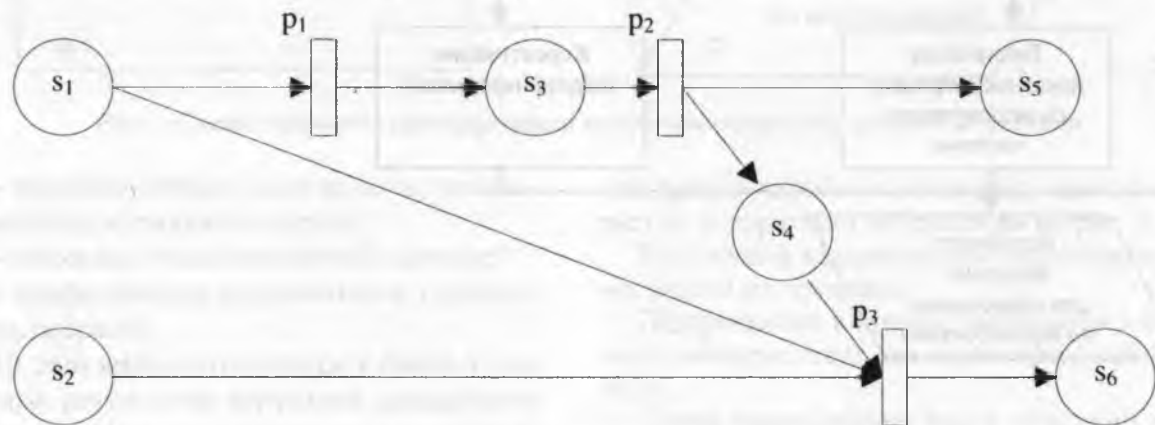

Рис. 4. Модель надходження видів продукції на підприємство

Контрольовані збурення відображають простий виробничих елементів.

Початковий стан мережі визначається початковим станом продуктів виробництва

$$M_0(M_{\tau_k}).$$

Дослідимо ефективність використання запропонованої моделі.

Скажімо, розмірність множини місць $|S| = 6$, а розмірність множини переходів $|P| = 3$. Тоді

$$|B| = |E| = 2 \cdot 6 \cdot 3 = 36;$$

$$|T| = |P| = 3, \quad |M| = |S| = 6.$$

Отже, необхідний обсяг даних для опису дискретної моделі дорівнює:

$$V = |B| + |E| + |T| + |M| = 2 \cdot 36 + 3 + 6 = 81.$$

Для узагальненої моделі (щоб зберегти ту ж кількість станів) потрібно кожному переходу, для якого $E(p_i) \neq 0$, поставити у відповідність τ_k переходів. Водночас кількість позицій та переходів треба збільшити на кількість елементів, що використовуються для реалізації комутатора навантаження і блоку занулення, тобто відповідно на $\tau_k + \theta - r_6$ та $\tau_k(1 + \theta) - 1 - r_3$. Отже, необхідний обсяг даних для опису узагальненої моделі має такий вигляд:

$$V' = |B'| + |T'| + |M'| = (6 + \tau_k + \theta - r_2) \cdot (3 + \tau_k(1 + \theta) - 1 - r_1) \cdot 2 + (6 + \tau_k + \theta - r_2) + (g + \tau_k(1 + \theta) - 1 - r_1)$$

де g – кількість переходів, для яких вплив контрольованих збурень нульовий, θ – розмірність T' , r_1 – кількість переходів узагальненої мережі, включених до процесу її модифікації, r_2 – кількість позицій узагальненої моделі, які включаються у процесі її модифікації. У нашому випадку $\theta = |T'| = 3, g = 0$.

Отже,

$$V = (6 + \tau_k + 3 - r_2) \cdot (3 + \tau_k(1 + 3) - 1 - r_1) \cdot 2 + (6 + \tau_k + 3 - r_2) + 4\tau_k - 1 - r_1 = (9 + \tau_k - r_2) \cdot (4 + 8\tau_k - 2r_1) + 4\tau_k - 1 - r_1$$

Коефіцієнт ефективності

$$k = \frac{V'}{V} = \frac{(9 + \tau_k - r_2) \cdot (4 + 8\tau_k - 2r_1) + 4\tau_k - 1 - r_1}{81}$$

Зобразимо залежність k від τ_k графічно (рис. 5).

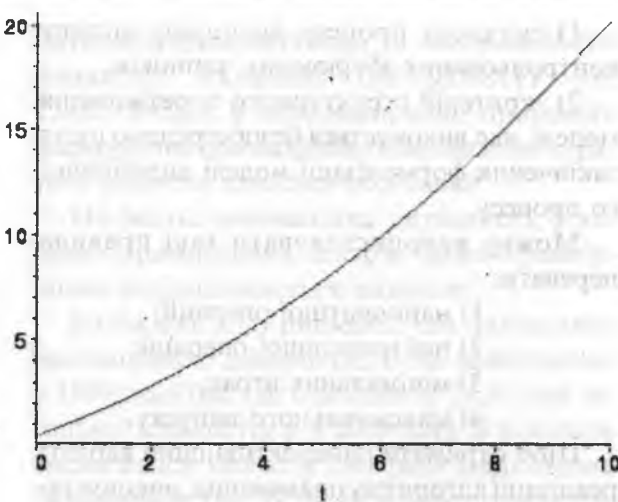

Рис. 5. Залежність коефіцієнта ефективності від τ_k

Отже, запропонована модель є оптимальним варіантом процесу імітаційного моделювання.

Проблема ефективності даної моделі зводиться до проблеми вибору активізованих на поточному такті інтервалу керування переходів мережі, тобто операцій виробничого процесу. Одним із методів її розв'язання є застосування евристичних методів оптимізації, що ґрунтуються на побудові єдиної комбінації активізованих операцій з множини можливих на кожному такті інтервалу керування. Її побудова здійснюється на основі правила переваги – системи пріоритетів, за якою при допомозі функції переваги для кожної v -ї групи виробничих елементів відбувається вибір активізованих на поточному такті інтервалу керування операції виробничого процесу:

$$\begin{cases} L(p_i) \rightarrow \text{extr}, \\ p_i \in PK(v). \end{cases}$$

Тут $L(p)$ – функція переваги, що відображає характеристики операції і описує стан операції, яка виникає внаслідок реалізації попередніх або поточного такту інтервалу керування, а $PK(v)$ – операції виробничого процесу, що реалізуються на основі виробничого елемента v -го типу.

Оскільки в даній моделі вибір переходу здійснюється перерозподілом впливу контрольованих збурюючих чинників між переходами сітки, то правила переваги в алгоритм планування можна включити як:

1) складову процесу розподілу впливу контрольованих збудуючих чинників;

2) критерій структурного перетворення моделі, яке виконується безпосередньо після закінчення формалізації моделі виробничого процесу.

Можна використовувати такі правила переваги:

- 1) найкоротшої операції;
- 2) найтривалішої операції;
- 3) мінімальних втрат;
- 4) максимального випуску.

Щоб отримати найефективніший варіант реалізації алгоритму планування, виконується порівняльний аналіз окремих правил переваги між собою за одним із показників функціонування дискретного виробництва. Вибране правило переваги вводиться в алгоритм планування дискретного виробництва.

Таким чином, при проектуванні ІС запропонована інтегрована технологія моделювання, яка, спираючись на застосування графоаналітичних засобів, підвищить про-

зорість проектування ІС і дозволить значно зменшити обсяги евристичних дій. В основі такої технології лежить математичний апарат теорії графів операцій, мереж Петрі і алгебри подій.

1. Бестужева Н. Н., Руднев В. В. Временные сети Петри. Классификация и сравнительный анализ // Автоматика и телемеханика. – 1990. – № 10. – С. 3–21.
2. Васильев В.В., Кузьмук В.В. Сети Петри, параллельные алгоритмы и модели мультипроцессорных систем. – К.: Наукова думка, 1990. – 216 с.
3. Котов В.Е. Сети Петри. – М.: Наука, 1984. – 160 с.
4. Питерсон Дж. Теория сетей Петри и моделирование систем. – М.: Мир, 1984. – 264 с.
5. Стеклова Н.М. Временная сеть Петри в задаче обслуживания однооператорной поточной линией // Автоматика. – 1992. – № 4. – С. 62–67.
6. Blagun, I., Kondur, O., Baran, R. Network Model of Discrete Production. In: ZADNIK STIRN, Lidija (ed.), BAŠTIĆ, Majda (ed.), DROBNE, Samo (ed.), Symposium on Operation Research '03, Podčetrtek, [September 24–26], 2003. Proceedings. Ljubljana: Slovenian Society Informatika, 2003, pp. 173–178.

There a certain expanding of time Petrinets for the formal description of discrete flow systems suggested.

Барчук В. П.

СТАН ТА НАПРЯМКИ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ПРОМИСЛОВОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ ПРИКАРПАТТЯ

У статті проаналізовано стан і роль інноваційної діяльності в регіоні. Встановлено, що інноваційна діяльність є ключовим фактором підвищення продуктивності промислового сектора економіки. Визначено основні джерела та пріоритети інноваційної діяльності на Прикарпатті.

Одним із ключових чинників, які впливають на ефективність та розвиток промислового потенціалу регіону, є основні засоби виробництва. Їх підвищення є одним із визначальних питань ринкової економіки. Більше того, від вирішення цієї проблеми залежить економічний розвиток регіону та його важливої складової – промислового потенціалу.

Формування ринкових відносин зумовлює постійний пошук резервів підвищення ефективності використання усіх матеріально-речових чинників виробництва, особливий наголос робиться на оновлення основних засобів, оскільки саме вони є матеріаль-

ним уособленням науково-технічного прогресу – основного фактору підвищення ефективності виробництва всіх галузей промисловості.

Важливим чинником, що сприяє ефективному розвитку промислового потенціалу та посиленню конкурентноспроможності продукції у нових умовах господарювання є техніко-технологічне оновлення підприємства – об'єктивно необхідне економічне явище. Існують різні думки вчених-економістів щодо цього поняття. У працях 60-80 років воно зводилося до оновлення технічного парку, розумілося як заміна зношених виробничих засобів новими [3, 10]. В.Ф. Спірін вважає, що оновлення включає також відтворення застарілих і зношених засобів виробництва, їх вдосконалення у процесі використання [4, 15]. На нашу думку, в сучасних економічних умовах оновлення має передбачати не тільки заміну старих засобів виробництва на нові, а й введення нових механізмів [див., напр., 1].

Таким чином, оновлення засобів виробництва в сучасних економічних умовах передбачає як обов'язковий компонент інноваційну діяльність. Це цілком обгрунтовано, оскільки темпи технологічної модернізації протягом останнього часу помітно зросли. Підвищення ефективності розвитку промислового потенціалу потребує пріоритетного розвитку інноваційної діяльності.

Герасимчук В.І. робить наголос на тому, що, по-перше, активізація інноваційної діяльності повинна включати оновлення основних виробничих фондів, які мають стати головним джерелом збільшення обсягів виробництва, приросту валового продукту та створення умов для виробництва конкурентноспроможної продукції. По-друге, розвиток інноваційної діяльності має бути органічно пов'язаний із ресурсозбереженням і призвести до суттєвого зменшення витрат матеріалів на одиницю продукції. По-третє, виходячи із сучасних умов, інноваційний розвиток повинен забезпечити створення нових робочих місць [2, 5].

Отже, інноваційна діяльність розглядається як найважливіший чинник розвитку економіки в цілому та поглиблення ефективності і забезпечення прогресивності діяльності підприємств. Інновації як компонент процесу оновлення дають змогу проводити більш гнучку діяльність щодо підвищення ефективності засобів виробництва. Інноваційна діяльність забезпечує й підвищення рентабельності виробництва за рахунок більш продуктивного використання сировини та енергоносіїв, доведення виробництва до необхідного рівня екологічних та ергономічних показників.

На таких засадах ґрунтується прийнята Верховною Радою у 1999 році „Концепція

науково-технологічного та інноваційного розвитку України“ (№ 916-ХІУ від 13.07.1999р.), у якій визначено принципи формування інноваційно-технологічної стратегії розвитку сучасної економіки.

На жаль, інноваційна активність більшості промислових центрів Івано-Франківщини досі залишається низькою.

Кількість підприємств, що займалися інноваційною діяльністю, була найбільшою у 1999 році (64, що становлять 21,8% від загальної кількості), а у 2000 році їх кількість зменшилася майже у два рази (відповідно 34 підприємства і 11%). Незначне поживавлення відбулося у 2001 році, коли інноваційною діяльністю займалися 45 заводів, фабрик (13% загальної кількості).

Від 50% до 40% інноваційно активних підприємств спрямували свою діяльність на підвищення технічного рівня виробництва, освоєння нових технологій. Незважаючи на об'єктивні труднощі у 2000 році, 11 промислових центрів (32,4%) проводили дослідження і розробки 14 (41,2%) – придбали нові машини, обладнання та інші основні фонди 9 (26,5%) – здійснювали технологічну підготовку виробництва, 7 (20,6%) – займалися рекламою та маркетинговими дослідженнями у пошуках ринків збуту. У 2001 році комплексно механізовано три дільниці та цехи на підприємствах з виробництва деревини та продуктів нафтопереробки. Введено в дію три механізовані потокові лінії та одну автоматичну лінію підприємствами харчової промисловості, з виробництва деревини та обробки металу. У виробництво впроваджено 140 нових технологічних процесів, з яких 26 маловідхідних та ресурсозберігаючих (5,31).

Інновації мають свою специфіку відповідно до виду промислової діяльності. Най-

Таблиця 1

Впровадження прогресивних технологічних процесів на промислових підприємствах серед областей західного регіону України (відсотків)

	Всього				З них маловідхідних, ресурсозберігаючих, безвідходних			
	1998	1999	2000	2001	1998	1999	2000	2001
Україна	1348	1203	1403	1421	467	423	430	469
Закарпатська	5	6	1	6	--	2	1	3
Івано-Франківська	57	39	57	40	25	22	27	26
Львівська	66	38	82	47	8	10	22	20
Тернопільська	22	21	26	10	14	11	15	4
Чернівецька	21	20	23	21	10	9	8	11

більша сприйнятливість до інновацій спостерігалася на підприємствах паливної, хімічної та нафтохімічної промисловості, машинобудування, легкої та харчової промисловостей. Так, „Долина нафтогаз“ впровадила 5 удосконалених технологій видобутку нафти та використання нафтопромислового обладнання. Основне досягнення підприємства – впровадження технології обробки продуктивних пластів з використанням сульфату „Мирол – 1“. Завдяки цьому додатково видобуто 7,5 тис. тонн нафти, 1,7 тис. м³ газу і отримано прибуток в розмірі 1 млн.грн. За рахунок чотирьох інших вдосконалених способів хімічної, комбінованої і селективної обробки пристовбурної та привибійної зон пластів, а також завдяки винайденому способу пошуку покладів нафти і газу додатково отримано 12,9 тис. тонн нафти та більше 3 млн. м³ нафтового газу.

На ВАТ „Івано-Франківськцемент“ розроблено перспективну армуючу волокнистоцементну суміш для виготовлення азбестоцементних виробів і способи одержання нових видів цементу та фіброцементних виробів, які дозволяють підприємству щорічно заощаджувати кошти на закупку імпортного сировинного азбесту на суму більше 200 тис.грн. і значно поліпшили економічну ситуацію завдяки використанню відходів власного виробництва.

Значно активізували впровадження нових ресурсозберігаючих та безвідходних технологій підприємства хімічної промисловості. Впровадження нововведень у хімічній промисловості спрямоване на виробництво побутової хімії. Так, на ВАТ „Полімер“ щорічно освоюється до 20 нових видів товарів народного споживання, на ВАТ „Барва“ –

6 найменувань органічних барвників. Порівняно з 1999 роком у 2000 році помітно активізувалося впровадження і нових технологій. Підприємствами хімічної промисловості реалізовано 7 нових технологічних процесів, більше половини з яких (4, що становить 57%) забезпечують безвідходність процесів хімічного виробництва [5,31].

Однак найбільше інноваційна діяльність з удосконалення технологій розвинена у машинобудуванні. За минулий рік впроваджено 24 нових технологічних процеси, третина з яких маловідхідні, що становить 42% від усіх впроваджених у промисловості області. Так, на ВАТ „Промприлад“ освоєно виробництво нових видів фільтрів газових, на ВАТ „Карпатнафтомаш“ – 6 найменувань нових видів нафтового устаткування, у тому числі модернізовану муфту ступеневого цементування, замки бурильних труб, різні модифікації клапанів та ін., на ВАТ „Металопласт“ – різноманітних видів меблевої фурнітури.

Сприяють впровадженню у виробництво досягнень науки і техніки дослідження, що проводяться науковими організаціями області.

Над проблемами нафтогазовидобування працюють ЦНДЛ „Укрнафта“, НДС Національного технічного університету нафти й газу, ОП СКТБ „Надра“, які здійснюють розробки технічних засобів та технологій підвищення продуктивності нафтових і газових родовищ, їх пошуку та розвідки, управління природними ресурсами, екології надр і навколишнього середовища.

Державним науково-дослідним інститутом „Галургія“ проводяться розробки оптимальних параметрів добування калійних руд Прикарпатського родовища, нових методів

Таблиця 2

Освоєння виробництва нових видів продукції на промислових підприємствах серед областей західного регіону України (кількість найменувань)

	Освоєно нових видів продукції								З них товарів народного споживання			
	машин, устаткування, апаратів, приладів				матеріалів, виробів, продуктів							
	1998	1999	2000	2001	1998	1999	2000	2001	1998	1999	2000	2001
Україна	499	469	631	610	10347	12176	14692	18874	9074	10140	12539	14509
Закарпатська	3	2	10	--	116	93	100	90	113	92	97	78
Івано-Франківська	31	15	37	14	495	585	499	561	464	561	489	538
Львівська	20	13	32	6	984	1123	1210	2271	925	1072	1128	2202
Тернопільська	3	9	4	6	296	382	570	460	278	367	555	433
Чернівецька	5	6	6	8	227	381	690	771	225	379	685	737

збагачення, переробки полімерних руд, утилізації відходів виробництва. Наукові роботи ВАТ „УкрПКТІліспром“ спрямовані на створення обладнання для раціонального використання деревинних відходів, що утворюються при переробці деревини, обладнання для механізації технологічних процесів деревообробки. У 2001 році майже 50 наукових розробок мали конкретну мету: створити нові види техніки та технології. Варто зауважити, що нові технічні рішення на рівні винаходу використані при виконанні майже кожної шостої розробки.

Інноваційна діяльність більшості підприємств спрямована на освоєння виробництва нових видів продукції, кількість яких, порівняно з 2000 роком зросла на 7,3% і становила 575 найменувань. Споживчі товари займають 93,6% у загальній кількості нових видів продукції [5,31].

Інноваційна активність розвинена в основному на підприємствах з чисельністю працюючих понад 1000 осіб. Саме на цих підприємствах ще діють підрозділи, які займаються виконанням науково-дослідних робіт, що спрямовані на створення та оновлення продукції, впровадження нових технологій та інші дослідження і мають достатньо розвинену матеріально-технічну базу.

Основним джерелом фінансування інновацій, як і в попередні роки, для більшості промислових підприємств були власні кошти. За їх рахунок профінансовано 5,71 млн.грн. (99% загального обсягу витрат). Жодне підприємство впродовж трьох останніх років не отримувало кошти з державного, місцевого бюджету чи інших позабюджетних джерел. Лише у 2000 році ВАТ „Івано-Франківський арматурний завод“ отримав 64,9 тис. грн. від вітчизняних інвесторів на 10 розробок у створенні дослідних іразків дводискових клинових засувки із вуглецевої і корозійно стійкої сталі, що призначені для встановлення на атомних станціях. У фінансуванні інновацій не брали участь банки шляхом надання кредитів, іноземні інвестори.

Посилення інноваційної активності підприємств та збільшення обсягів інноваційних витрат сприяло нарощенню обсягів

виробництва промислової продукції. Порівняно з 1999 роком приріст промислового виробництва становив 2,1%. Обсяг відвантаженої промислової продукції за 2000 рік становив 2077,5 млн. грн., з нього інноваційної продукції відвантажено на суму 26,8 млн. грн. (1,3% загального обсягу), причому 20,4млн. грн. (76%) – продукція інноваційно активних підприємств з чисельністю працівників від 1000 до 5000 осіб. Це підприємства здебільшого легкої промисловості, інноваційна продукція яких відвантажена на суму 13,2млн. грн. (8,1% від їх промислового обсягу і половина всієї інноваційної). Продукції машинобудування відвантажено на суму 9,3млн. грн. (9% і 35,4%), продукції хімічної промисловості – 2,8 млн. грн. (1% і 10,6%) (5,16).

Як бачимо, інноваційна діяльність залишається недостатньою через низькі темпи розвитку економіки регіону. Однак, як свідчить аналіз, досягти економічного зростання без інновацій важко. Вивчення досвіду перехідних процесів в індустріально розвинутих країнах показує, що при зміні умов відтворення вихід із кризи починається зі структурних перебудов, а основною її складовою є техніко-технологічне оновлення підприємств на новій науково-технологічній інноваційній основі.

Отже, основний акцент необхідно робити на власний науково-технологічний потенціал, надання інноваційного характеру розвитку виробництва.

1. Акбердин Р.З. Экономика – обновления парка оборудования в машиностроении. – М., 1987. – 186с.

2. Герасимчук В.І. Забезпечення інноваційно-технологічних зрушень в розвитку економіки і зайнятості. – К.: Інститут соціальних досліджень, 2001, 33с.

3. Куренко Ю.В., Патлерович Д.М. Технический прогресс и оптимальное обновление производственного аппарата. – М.: Мысль, 1975. – 212с.

4. Спиринов В.Ф. Обновление техники в машиностроении. – К.: Вища школа, 1987. – 156с.

5. Статистичний збірник „Промисловість Івано-Франківщини“. – Івано-Франківськ, 2001. – 106с.

The article highlights the state and role of innovative activity in the region. It proves that innovative activity is a key factor for increasing the productivity of industrial sector of economy. It determines chief sources and priorities of innovative activity in Precarpathia.

МОТИВАЦІЯ ПЕРСОНАЛУ ЯК ОСНОВА РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ УПРАВЛІННЯ

В статті представлено аналітичний огляд розвитку теорії мотивації та її практичного застосування, представлено інтерпретовані сучасні моделі мотивації персоналу в умовах новітніх форм власності та підприємницької діяльності, застосування яких в умовах України вважається перспективним. Проаналізовано результати досліджень сучасного погляду персоналу на проблеми мотивації та сформульовано шляхи підвищення її впливу на ефективність діяльності підприємства цілому.

Мотивація праці – це умова ефективного використання персоналу, який, в свою чергу, кваліфікується як один з найпотужніших факторів економічного зростання.

Вмотивований, відданий і лояльний персонал є чи не найбільш сильною стороною організації в конкурентній боротьбі. Мотивування персоналу – це процес, який вимагає не одномоментних, а постійних зусиль і не може виділятися як окремий вид діяльності. Його ефективність спричиняється всім комплексом дій, які означають управління персоналом. Відсутність налагодженого мотиваційного механізму зводить нанівець роботу менеджерів з планування, організації, координації діяльності, тощо.

Мотиваційні зусилля не здійснюються заради самих себе, вони спричинюють реалізацію цілей організації і, оскільки оновлення продукції і виробництва як основа конкурентоздатності в сучасних умовах є пріоритетною ціллю сучасного виробництва, то перспективною метою мотивації визнається інноваційний процес. При підготовці матеріалу були проведені соціологічні дослідження, які були спрямовані на визначення мотиваційного клімату в організаціях, рейтингові мотиваторів у різних груп персоналу та власна оцінка управлінців стану та перспектив розвитку мотиваційного компоненту управління.

На початок XXI століття теорія менеджменту нагромадила значний науковий потенціал, використання якого не можна визнати вичерпним. Звернення до цих теоретич-

них надбань та досвіду їх реалізації дає змогу адаптувати ці теорії до сучасних проблем України.

Згідно класичної, або раціонально-економічної теорії мотивації гроші – це єдиний стимул на будь-якому робочому місці. З цього погляду люди є “економічними істотами”, що трудяться тільки для того, щоб оплачувати задоволення своїх потреб. Тому, у якості мотивації, менеджеру достатньо показати робітникам, що вони зароблять більше грошей, якщо будуть діяти відповідно до інтересів фірми. Максимізувати ефективність можна за рахунок ретельного добору робітників і встановлення жорсткого зв'язку між розміром заробітної плати і якістю виконання роботи. [8, с.31-32].

Ці ідеї і принципи виявились доволі ефективними, проте згодом з'ясувалося, що вузька спеціалізація робітників, що забезпечує ріст продуктивності праці в короткостроковому періоді, призводить до великих втрат у довгостроковій перспективі. Також недоліком класичної моделі виявилось те, що людина в ній представлена занадто спрощено - абсолютизовані матеріальні, але відсутні будь-які соціальні та моральні потреби, зокрема, констатація якості трудового життя. Оскільки технології і трудові процеси ускладнились, успіх діяльності організації у більшому ступені залежить тепер від кваліфікації і потенційних здібностей робітників. Припущення, що лежать в основі раціонально-економічної моделі не узгоджуються зі зростаючими потребами організації щодо активації енергії, творчих можливостей і креативного потенціалу найманих робітників. Ці та інші недоліки проблеми ставали усе більш очевидними і, як наслідок, пошук нових ідей.

Поступ у розвитку теорії мотивації виявився зв'язаний з доктриною “людських відносин”. Положення доктрини впливають з експериментальних досліджень, на основі яких було зроблено висновок, що вирішальний вплив на трудову активність і збільшення виробітку справляють не стільки матеріально-речові, скільки морально-пси-

хологічні чинники. У теорії “людських відносин” дістав визнання той факт, що участь робітників у виробництві є не тільки техніко-економічним процесом з метою отримання заробітку, а й складним соціально-психологічним процесом. Останній включає взаємовідносини робітників між собою та з управлінським персоналом, а також задоволення ряду потреб і інтересів нематеріального характеру. [8, с.131]. Дослідження також виявили, що неформальна організаційна структура має для робітників таку ж мотивуючу силу, як і формальна і підвищення продуктивності є результатом участі робітників у прийнятті рішень. [8, с.130-132].

Класикою визнається теорія ієрархії потреб А. Маслоу. Це дуже зручний засіб класифікації людських потреб, проте було б помилкою сприймати її як статичну модель. Головне її досягнення полягає в ідентифікації потреб і, що особливо важливо, більшу частину “піраміди” складають потреби соціальні, моральні та духовні. Зовсім не обов'язково, щоб потреби кожного рівня були цілком задоволені (а іноді це і неможливо), перед тим, як у людини з'являться більш “високі” спонукання. Насправді в кожній конкретній момент людиною рухає цілий комплекс потреб.

Психологічний компонент мотивації спричинив своєрідний “прорив” в методології менеджменту. Попередні ідеї спрямовували управлінські зусилля або на те, щоб перетворити людину на додаток до машини, або організацію в цілому примусити працювати як годинниковий механізм і, відповідно, перетворити персонал на жорстко калібровані “гвинтики то коліщатка”.

Вперше до персоналу звернулись не як до маси однорідних елементів, а як до об'єднання різних людей з відмінними якостями і вперше менеджмент визначив ці відмінності як головне джерело розвитку.

Всі подальші дослідження були зорієнтовані на пошуки та ідентифікацію особливих потреб людини, які здатні виступити в ролі мотиваторів.

Дослідження людських потреб здійснене Ф. Герцбергом дозволило виявити, що існують два абсолютно різних набори чинників, пов'язаних із почуттям задоволення та незадоволеності роботою. Факторами гігієнічними були визнані умови праці і техніка без-

пеки, які є потенційними джерелами незадоволеності. При цьому керівництво не може здійснювати мотивацію працівників, поліпшуючи лише гігієнічні фактори, що вже сприймаються як адекватні. В такий спосіб з числа мотиваторів було виключено фізіологічні потреби: надання їм статусу “гігієнічних” визнано їх як обов'язкові до задоволення, а, отже, їх поліпшення не може виступати мотиватором. Справжніми мотиваторами визнані тільки ті, які спрямовані на включення творчого потенціалу людини: такі як визнання, відповідальність, службовий ріст і інші заходи персонального заохочення. Але процес роботи знижує мотивацію і тому людина, яка починала діяльність з великим ентузіазмом, в сірості повсякдення втрачає високі орієнтири і, відповідно, знижувались показники її роботи.

Подальші дослідження зосередились на проблемі: як людина робить свій вибір, оцінюючи ситуацію і зважуючи винагороду та жертву, яку вона змушена буде принести заради винагороди. Теорії процесу мотивації, на відміну від теорій змісту мотивації, зосредили увагу на пошуках тих ознак, які б дозволили весь процес мотивації зробити однонаправленим. Найуспішнішою виявилась теорія В.Врума, яка в якості базової ознаки мотивації виділила “чекання”

На практиці використання цих ідей вимагає від менеджера в такий спосіб оцінювати діяльність персоналу, що працівник має стійке уявлення про те, що від його зусиль залежать результати праці і саме вони впливають на величину або якість винагороди. При відсутності однієї з цих умов процес мотивування стає виключно складним або навіть нездійсненним. Тому управлінці повинні винагороду однозначно пов'язувати з такими діями персоналу, які відповідають реалізації мети фірми.

Теорії процесу мотивації розірвали виключно виробниче коло питань організації роботи персоналу, і інтегрувавши наукові досягнення психології та соціології, представили мотивацію людини як складне явище, в якому задіяний весь спектр людських інтересів: від суто матеріальних до високодуховних. Реалізацію цих потреб людина найчастіше пов'язує з роботою в організації, яка може і повинна створити умови для високопродуктивної праці, визнання та професійного росту людини.

П. Друкер в праці “Задачи менеджмента в XXI веке” вказує: “нам всім разом варто сформулювати задачу по-іншому і взагалі відмовитись від “управління кадрами”. Вихідним пунктом як теорії, так і практики може стати “управління, орієнтоване на продуктивність...” певний результат... Людсьми не треба “керувати”. Завдання – спрямовувати людей. Мета – зробити максимально продуктивними специфічні навички і знання кожного окремого робітника”. [11, с. 40].

Теорія “людського капіталу”, яка визначає персонал найціннішим капіталом компанії, стверджує необхідність здійснення капіталовкладень в розвиток персоналу. Зберігаючи позиції матеріальної винагороди як базису, на якому будується вся система мотивації, модель динаміки людського капіталу вимагає інвестувати саме в систему навчання персоналу, що включає спеціальні знання та полідисциплінарну підготовку, яка спричинює заохочення сумісництва професій. Основою просування і кар’єрного росту співробітника виступає оцінка результатів навчання.

Модель динаміки людського капіталу побудована у вигляді матриці на основі двох змінних – віддача в роботі персоналу та його замінність. Матриця систематизує тип організації і, відповідно, специфіку вимог до персоналу. Індустріальні системи потенційно спричиняють легку замінність персоналу і тому мотивація тут значно обмежена. Постіндустріальні системи потенційно спричиняють інвестування, оскільки ефективним стає персонал спеціально навчений, з високою віддачею і практично, незамінний. (31, с. 43).

Важко замінити. Низька віддача Інформатизація	Важко замінити Висока віддача Капіталізація
Легко замінити Низька віддача Автоматизація	Легко замінити Висока віддача Спеціалізація, або залучення ззовні

Рисунок 1. Модель динаміки людського капіталу

В 1991 році у Великобританії для підприємств було розроблено статус-стандарт “Інвестори в людей” /“Investors of People”/.

Основні принципи досягнення цього стандарту полягають в:

- обов’язку інвестувати в персонал для досягнення цілей організації;
- плануванню розвитку навичок окремих співробітників та їх командної роботи;
- розвитку навичків роботи на основі спеціально розроблених програм;
- оцінки результатів навчання як основи просування та кар’єрного росту.

Основні фактори мотивації персоналу визначено як:

- задоволені робітники – 27%;
- хороше ставлення керівництва – 13%;
- залучення кожного і відданість справі – 12%;
- цікава робота – 12% [31, с.44].

Стандарт “Інвестори в людей” будується на загальній ідеї: розвивати свій персонал для досягнення мети і вирішення завдань підприємства; підприємство зобов’язано надати своїм співробітникам рівні можливості в їх розвитку. Програма “Інвестиції в людей” повинна знаходитись на одному рівні з метою і завданнями підприємства на рівні стратегічного планування [(31, с.47-48)].

В Україні в процесі здійснення ринкових реформ ігнорування проблеми мотивації праці призвело до тяжких наслідків: падіння рівня життя, знищення ставлення до праці як до цінності, погіршення якості трудового потенціалу, масової дискваліфікації кадрів і росту напруженості на ринку праці. Як вважають українські спеціалісти, для прийняття кваліфікованих управлінських рішень про створення ефективного мотиваційного механізму необхідно створити і застосувати мотиваційний моніторинг, тобто систему постійного нагляду і контролю за станом мотивації праці робітників.

Мотивація праці являє собою умову ефективного використання трудових ресурсів, а отже, може розглядатися як один з найпотужніших факторів економічного зростання. У зв’язку з цим визначаються два глобальних завдання розвитку: по-перше, створення механізму мотивації високоєфективної праці з переважанням орієнтації на поглиблену та цивілізовану внутрішню мотивацію; по-друге – створення умов для реалізації людського потенціалу.[9, с. 93].

Мотиваційна структура у сфері праці формується під впливом двох груп факторів:

– внутрішніх, породжених трудовою діяльністю: зміст роботи, усвідомлення досягнень, їх визнання оточуючими, прагнення до службового росту, почуття відповідальності, самовдосконалення і самореалізація в праці. Ці мотиви як складові мотиваційної структури є самодостатніми і не потребують зовнішнього контролю та примусу.

– зовнішніх, які зумовлюють власне “включення” внутрішніх (або їх “виключення”) умови праці, грошові та соціальні винагороди, суспільний та професійний статус гарантування збереження робочого місця [14, с. 6].

Зростання економіки процес складний і багатофакторний, але в ньому можна і потрібно виділяти мотиваційний компонент, який здатний вплинути на всі компоненти господарського механізму і забезпечити більш ефективно використання ресурсів.[14, с. 28].

Сучасні соціально-економічні проблеми в Україні значною мірою модифікують процес мотивації: зміни в політиці зайнятості, офіційний рівень мінімальної заробітної плати значно нижчий офіційно визнаного прожиткового рівня, тощо. Все це спричинило формування відсутності будь-яких інтересів окрім виключно матеріальних. Логіку цієї позиції можна описати в такий спосіб: скорочення кадрів призводить до того, що успішного і перспективного працівника звільняють з роботи і тим самим цілком знецінюють його кар’єрні досягнення. Працівники, які залишились і, ніби, полегшено зітхнули, що не їх скоротили, насправді переживають глибоку кризу – відчуття небезпеки, неспокій, напруження, стурбованість, які руйнують нормальні стосунки співпраці з колегами; як результат – відчуття ненадійності, розчарування, самотності. В той же час вимоги до професійної орієнтації стають жорсткішими, особистий ризик зростає, а треба виконувати більші обсяги роботи. В результаті формується інший тип мотивації, яку доречно назвати “демотивацією” і яка здатна зруйнувати поволі всю організацію. Прояви її залишаються деякий час латентними, але згодом вони виявляють себе в тому, що людина жодним чином не пов’яже з організацією вирішення своїх соціальних, моральних, потреб, а зосереджується виключно на матеріальних – якнайбільша заробітна плата служить певною компенсацією існуючо-

го і майбутнього дискомфорту. Таке зосередження робить людину байдужою до цілей організації, тому що цілі людини і організації виявляються діаметрально протилежними.

Стимулювання ефективної діяльності сьогодні є найскладнішим завданням ще й тому, що багато підприємств працюють з неповним навантаженням. Кадрова політика на підприємствах в цих випадках характеризується неможливістю звільнити тих працівників, які працюють незадовільно, оскільки на таких підприємствах відсутня нормальна система оцінки роботи персоналу і, окрім того, кращі спеціалісти знаходять інші місця роботи, адже досвідчений працівник потрібний і може працювати там, де вже є матеріальні стимули, що відповідають його внеску до досягнення загальних цілей фірми.

Як результат, на підприємствах, які працюють неефективно, стан погіршується ще й тому, що працівники, постійно шукаючи додаткові джерела прибутку, не здатні забезпечувати його перспективний розвиток.

В такій ситуації потрібні неординарні, новаторські ідеї та фахівці, здатні втілювати їх у розвиток виробництва. Необхідні мотиви, які сприяють появі таких спеціалістів, які б ставали реальною силою перебудови економічного та соціального мислення новообраного нами шляху розвитку.

Тому необхідний ефективний мотиваційний механізм, який спрямовує діяльність працівників на кінцевий результат відповідно до поставленої мети. Розробка системи показників, що характеризують значущість працівника на підприємстві та ефективність його роботи, є необхідним напрямом реалізації ідеї створення ефективного мотиваційного механізму. Особливо актуальним і доцільним є ретельне і вдумливе вивчення світового досвіду фірм і успішних підприємств у нашій країні по створенню і застосуванню систем стимулювання високоєфективної праці і широке, але зважене і розумне його використання.

Мотивація праці нерозривно пов’язана з розвитком підприємства і має бути спрямована на повну реалізацію можливостей працівника. Функція мотивування, як найскладніша з усіх інших функцій управління, сприяє реалізації цілей і завдань, що виникають перед підприємством. Складність її в тому, що головна дійова особа – працівник зі своїми потребами, задоволення яких є рушійною си-

лою в процесі його діяльності, свідомої або неусвідомленої поведінки. Тому в механізмі трудової мотивації найяскравіше виявляються особисті потреби, оскільки вони безпосередньо пов'язані із життєдіяльністю індивіда.

Сучасна модель управління підприємством має включати механізм ефективної трудової мотивації, який дозволив би поєднати стратегічну ціль організації з потребами та інтересами робітників, взаємоузгоджуючи різні форми стимулювання зі складністю й результативністю праці, об'єктивно оцінюючи працездатність, знання, досвід, можливості працівників, створюючи умови реалізації й розвитку трудового потенціалу персоналу, систему гнучкої адаптації працівників до ринкової кон'юнктури, наближуючи інтереси підприємства до інтересів працівників і навпаки.

Враховуючи світовий досвід мотивації праці, можна стверджувати, що теоретична основа для створення такого механізму існує, однак його слід удосконалити з урахуванням результатів мотиваційного моніторингу і прилаштувати до своєрідної трудової ментальності українців, економічної ситуації в країні.

Сучасна інтерпретація відомої моделі А. Маслоу передбачає загальну зміну в пріоритетах – заробітна плата виступає вершиною великої піраміди і логічно завершує багатоступеневу систему мотиваторів, які потенційно можна використати з метою заохочення персоналу і досягнення гармонізації його цілей і цілей організації. Мотиватори економічні /бонуси, доплати та субсидії, тощо/ поєднанні з соціальними /страхування, пенсії, відпустки, тощо/ і представлені як взаємозв'язані і взаємообумовлені. Фундаментом піраміди виступають соціальні мотиватори, що в цілому відображає загальний зміст і мету сучасної мотивації: створення умов для самореалізації персоналу.

В перелік мотиваторів включаються і такі, які в Україні ще не використовувалися, але корпоративні підприємства можуть розвивати свою мотиваційну політику саме в напрямку створення і використання цих новітніх мотиваторів: стипендіальні програми – членство в корпоративних клубах, участь в прибутках, тощо.

Представлена модель відображає очікування, потреби і інтереси співробітників. Ці потреби різноманітні і їх значимість здатна

змінюватись з огляду на час, специфічні завдання в конкретних ситуаціях та перспективні очікування.

Система стимулювання праці передбачає створення механізму, завдання якого спонукати персонал діяти цілеспрямовано для досягнення мети, яка поставлена перед організацією в цілому та її підрозділами зокрема.

Загальна модель змісту матеріального стимулювання праці включає три взаємозв'язані компоненти і, відповідно, вимагає від управління розробки таких матеріальних стимулів праці, які б викликали адекватну реакцію персоналу і по справжньому спричиняли досягнення цілей. Її формування відбувається в такій послідовності. По-перше – визначення цілей використання матеріальних мотиваторів. Короткотермінові цілі можна ефективно досягнути при системі "ти мені – я тобі", але довготермінові цілі, або такі, що мають зв'язок із загальноекономічними характеристиками діяльності організації, вимагають формування специфічної мотиваційної структури.

По-друге – ресурсне забезпечення реалізації матеріального стимулювання. Хоча очікування винагороди так само важливо, як і сама винагорода, розміри і форми останньої повинні відображати досягнення мети в пропорційній залежності.

По-третє – формування ефективної системи матеріальних мотиваторів. Традиційно всі додаткові виплати, які не чітко пов'язані з ідентифікацією причин їх призначення, сприймаються персоналом як належне. Тому важливо при створенні системи мотиваторів чітко відрізнити заробітну плату від додаткових виплат; динаміку заробітної плати пов'язувати з реальними досягненнями, а додаткові виплати – з додатковими зусиллями і досягненнями.

Соціальні мотиватори, на відміну від матеріальних, завжди мають компонент „потенційності”, тобто вони по часу мають більший простір очікування. Соціальні мотиватори поділяють на дві групи: ті, які здатні гарантувати певний рівень життя і стосуються тої сфери споживання, яка носить або перспективний характер (як, наприклад, пенсійне забезпечення), або вимагає витрат підприємства, які персонал „відчуває” не прямо, як матеріальні мотиватори, а опосередковано. Це інвестиції в створення робочих місць, витрати на житлове будівництво та

Рисунок 2. Сучасна система мотивації в корпоративній організації

будівництво і утримання соціально-культурних закладів; фінансування системи медичного страхування і компенсаційні витрати.

Друга група соціальних мотиваторів здатна сприяти самореалізації людини в організації. Ці мотиватори створюються безпосередньо в організації зусиллями в першу чергу управлінського персоналу і включають соціально-психологічні компоненти: дружні відносини в колективі, увага керівництва до персоналу і підтримка партнерських стосунків, авторитет і повага, тощо. Спеціальної системи управління персоналом вимагають інші компоненти – навчання персоналу, здійснення певної кадрової політики, оскільки саме вона включає оцінку персоналу та планування кар'єри.

Більшість методів мотивації, орієнтованих на організацію, потрапляють в одну категорію: розширення повноважень робіт-

ників, тобто більш інтенсивніше залучення їх у діяльність компанії і надання великих можливостей для участі в прийнятті рішень. Таке розширення повноважень накладає на робітників більше обов'язків і вимагає від них більшої відповідальності за результати роботи компанії.

Іншим видом фінансового стимулювання активнішої участі робітників у справах компанії є надання їм частини акцій. Ціль таких програм «робочих акцій» складається в тому, щоб наочно продемонструвати людям зв'язок між їхньою роботою і грошовою винагородою. Доцільною формою новітнього мотиватора виступає довгострокова участь співробітників у розподілі прибутків. Мета участі у розподілі прибутку полягає в тому, щоб заохотити персонал до досягнення ринкового успіху підприємства та врахувати індивідуальний внесок кожного пра-

цюючого, створюючи додаткові стимули до підвищення продуктивності праці.

Соціальні мотиватори, як компонент мотиваційної політики, відіграють значну роль в системі мотивації. До першої групи соціальних мотиваторів належать такі, що реально діють виключно в умовах організації – приналежність, повага, авторитет, визнання, тощо. В умовах конкурентної економіки зростає значення другої групи соціальних мотиваторів, таких як гарантоване робоче місце, пенсійне забезпечення, компенсація витрат на навчання. Специфічним компонентом соціальних мотиваторів є компенсаційні виплати на комунальні послуги, медичне обслуговування, ліки, тощо.

Соціологічні дослідження свідчать про високий рейтинг цих мотиваторів в шкалі пріоритетів. Респондентам була запропонована анкета, в якій представлено загальний перелік мотиваторів і запропоновано визначити їх значення для себе особисто, поставивши бали від 1-15 за умови, що однакові бали виставляти не можна.

1 Висока заробітна плата

- 2 Визнання хорошої роботи і розповсюдження інформації про робітника всередині організації
- 3 Визнання хорошої роботи і розповсюдження інформації про робітника всередині організації
- 4 Визнання хорошої роботи і відзнака її у вигляді подарунка /невеликого/
- 5 Компенсація витратків на комунальні послуги
- 6 Гнучка система премій та доплат за кращі показники в роботі.
- 7 Компенсація витратків на ліки і лікування
- 8 Компенсація витратків на навчання персоналу
- 9 Компенсація витратків на навчання членів сім'ї співробітників
- 10 Гарантоване робоче місце
- 11 Гарантоване пенсійне забезпечення
- 12 Добрі стосунки із співробітниками
- 13 Можливість кар'єрного росту
- 14 Можливість проявити себе як спеціаліста
- 15 Можливість досягнути авторитета та поваги.

Таблиця 1

Оцінка рейтингів мотиваторів

Мотиватори	Робітники	Управлінці	ІТР
1	1	1	1
2	2	3	2
3	12	9	14
4	7	15	13
5	6	14	12
6	3	2	3
7	5	4	5
8	15	10	9
9	13	5	6
10	14	6	10
11	4	7	4
12	11	12	11
13	10	8	7
14	9	11	8
15	8	13	11

Рейтинг, наведений в балах, представлено від 1 бала (15 місце) до 15 балів (1 місце).

Рейтинг мотиваторів відрізняється у різних груп персоналу. Робітники надали перевагу матеріальним – 1,2,6 – відповідно 1,2,3 місця. Але в першу десятку входять такі соціальні і моральні мотиватори як “визнання хорошої роботи” – 6-7 місця; “гарантоване пенсійне забезпечення” та “компенсація витратків на ліки і лікування” – 4-5 місця; “можливість проявити себе як спеціаліста та досягнути авторитету і поваги” – 8-9 місця.

Управлінці, як і інженерно-технічний персонал на перше місце поставили “висока заробітна плата”. Інші пріоритети теж співпадають. Перша п'ятірка місць віддана матеріальним мотиваторам, які мають в тому числі соціальне навантаження.

ставлені на перше і друге місце всіма респондентами. Молоді співробітники в першу п'ятірку мотивів включили соціально-орієнтовані:

- компенсація витратків на комунальні послуги – 3;
- гарантоване робоче місце – 4;
- компенсація витратків на навчання співробітників та їх членів сім'ї – 5;
- Група співробітників середнього віку:
  - гарантоване робоче місце – 3;
  - компенсація витратків на комунальні послуги – 4;
  - компенсація витратків на навчання членів сім'ї – 5.
- Старша вікова група:
  - гарантоване робоче місце – 3;
  - гарантоване пенсійне забезпечення – 4;

Таблиця 2

Оцінка рейтингів мотиваторів (вікові групи респондентів)

Мотиватори	25-35 р.	36-45 р.	45 р. і більше
1	1	1	1
2	2	2	2
3	11	10	8
4	15	15	9
5	14	6	11
6	3	4	6
7	12	12	7
8	10	14	15
9	5	7	12
10	4	3	3
11	9	5	4
12	13	13	10
13	6	8	13
14	7	9	14
15	8	12	5

Рейтинги мотиваторів за віковими групами більш синхронізовані, оскільки соціальні і моральні відображають очікування та інтенси, які з'являються і реалізуються в певному віці.

Матеріальні мотиватори однозначно ви-

– можливість досягнути авторитету і поваги – 5.

Соціальний потенціал мотиваторів виявляється можливим для всіх вікових груп.

Рівень виключно соціальних потреб включається на другому етапі: від 5 до 10 міс-

- ця. Молоді респонденти надають перевагу:
- можливості кар'єрного росту – 6;
  - можливості проявити себе як спеціаліст – 7;
  - можливості досягнути авторитету і поваги – 8;
  - гарантоване робоче місце – 9;
  - компенсація видатків на навчання персоналу – 10.

Цей вибір означає не тільки потребу соціальної самореалізації і самоствердження, але і те, що задоволення цих потреб пов'язане з роботою в організації.

Аналогічний вибір спостерігається і в інших вікових групах, але акценти дещо зміщені в бік потреб, пов'язаних із забезпеченням перспективних очікувань:

- гарантійне пенсійне забезпечення – 5-4;
- гарантійне робоче місце – 3.

В ході опитування управлінського персоналу було поставлено запитання:

“Яким чином організація може забезпечити ефективну роботу персоналу, зниження його плинності та підвищення продуктивності праці?”

Перша група опитаних менеджерів виділила три фактори мотивації:

- морально-психологічний; соціальний; матеріальний.

Морально-психологічні передбачають створення в організації атмосфери доброзичливості і взаєморозуміння співробітників при виконанні виробничих завдань.

Соціальний аспект мотивації має на меті співпадання цілей організації з особистими цілями співробітників. В зв'язку з цим важливе значення набуває створення нормальних, комфортних умов праці і можливість вирішення за допомогою організації якомога більшої кількості особистих проблем персоналу: кар'єрний і професійний рівень персоналу; забезпечення нормальних умов праці і, по можливості, вирішення побутових проблем, проблем здоров'я і сім'ї.

Матеріальний компонент мотивації повинен бути безпосередньо зв'язаний з виконаною роботою. Тому тут особливе значення мають критерії які використовуються для визначення скільки і як працює людина.

Друга група опитаних менеджерів ключовим мотиватором визначила організаційні: умови праці, забезпеченість робочого місця необхідним сучасним обладнанням; організація праці, що сприяє її продуктивності;

новітні технології. Все це є умовою застосування інших компонентів мотивації: соціальної – новітня техніка і технологія змушують працівника вдосконалювати свій фаховий рівень і забезпечують ефективність його праці, що в свою чергу визначає рівень заробітку; добре організована праця вирішує ряд морально-психологічних проблем.

Третя група менеджерів основою мотиваційного процесу визнали необхідність поєднання потреб персоналу і потреб фірми. Матеріальні потреби робітника можливо реалізувати тільки за умови успішної фінансової діяльності фірми, яка, в свою чергу, залежить від якісної роботи персоналу. Нові контракти, нові споживачі – це зростання обсягів реалізації і, відповідно, обсягів виробництва. Це єдина можлива умова реалізації матеріальних стимулів.

Ця ж умова робить можливим розширення соціальних мотиваторів; вона ж спонукає персонал до самовдосконалення.

Необхідно зазначити, що головна увага має приділятися розробці ефективних принципів управління інноваціями на рівні підприємства як генератора новаторських процесів. Комплексною характеристикою спроможності підприємства до інноваційної діяльності є його креативний потенціал. Характерними для трансформації парадигми управління, що відбувається в нашому суспільстві, є зміни у визначенні ролі кадрів у виробничому процесі, у підвищенні ефективності виробництва. На сучасному етапі розвитку управлінської думки практично доведено, що цінність людини впливає на економічний розвиток більше, ніж усі інші чинники виробництва загалом. Тому не викликає сумніву той факт, що пріоритетним напрямом у процесі формування та розвитку інноваційного потенціалу має стати розвиток його кадрової складової, а отже мотиваційного впливу.

Головне завдання менеджера – координувати діяльність людей і спонукати їх до виконання завдань; виконувати роботу якісно і ефективно може тільки вмотивований персонал. Оскільки роботу керівника оцінюють за показниками роботи персоналу, то ефективна мотивація є основою успіху керівника. Гроші, як найбільш наочний спосіб винагороди не є абсолютним мотиватором. Тому кожна організація повинна створювати систему мотиваторів, які будуть визнава-

тися персоналом і по-справжньому стимулювати його діяльність

Зміна акцентів з внутрішнього спрямування мотиваторів на зовнішнє спрацьовує також об'єднуючи персонал навколо одного завдання, яким є показники ринкового успіху підприємства. Розвиток мотиваційного процесу в напрямку включення ринкової компоненти є перспективним і ефективним.

Сучасна теорія визнає особливе місце мотиваційної політики в загальній системі управління. Її висновки, представлені як система закономірностей дозволяють визначити зміст і напрямки вдосконалення мотивації.

Інтереси персоналу сьогодні зміщуються в напрямку пошуку стабільності і реалізації соціальних потреб. Інтереси персоналу різних рівнів співпадають саме в цій сфері і завдання менеджерів реалізувати ці чекання, що дозволить гармонізувати інтереси персоналу з цілями організації. Сучасні теорія і практика мотивації пропонують надзвичайно широкий вибір мотиваторів, серед яких особливе місце займають ринкові – дивіденди, бонуси, тощо; новітні соціальні – медичні страховки, допомога в оплаті видатків на навчання, ощадні фонди, пенсійне забезпечення, тощо.

Необхідно чітко сформулювати критерії, якими керувались при розподілі цих матеріальних і соціальних благ. В дипломній роботі визначено, що таким головним критерієм є інноваційна діяльність підприємства; інструментом визначення участі кожного в досягненні загальної мети визначено атестацію і оцінку роботи персоналу на основі спеціально розрахованих коефіцієнтів.

1. Гаєвська О.Б. Управління як соціальний феномен. Київ.: КНЕІ, 2001, 293 с.

2. Герасимчук В.Г. Стратегічне управління підприємством. Київ.: КНЕІ, 2000, 360 с.

3. Грейсон Дж., О'Делл К. Американський менеджмент на порозі ХХІ століття. Переклад з англійської. М. Економіка, 1991, 316 с.

4. Грецак М.Г., Гребешкова О.М., Коцюба О.С. Внутрішній економічний механізм підприємництва. – К.: КНЕІ, 2001, 228 с.

5. Дерлоу Дес. Ключові управлінські рішення. Технологія прийняття рішень. Київ. Наукова думка. 2001, 242 с.

6. Друкер П. Рынок: как выйти в лидеры. Практика и принципы. / Перевод с английского. – М. 1992, 352 с.

7. Друкер П. Задачи менеджмента в ХХІ веке. М.: Вильямс, 2001, 272 с.

8. Дункан Джек І. Основополагающие идеи в менеджменте. Уроки основоположников менеджмента и управленческой практики. М. Перевод с английского. М. Дело ЛТД. 1996, 272 с.

9. Колот А.М. Мотивация, стимулирование и оценка персонала. – Київ.: КНЕІ.1997, 273 с.

10. Колот В.М., Покрошвиний С.Ф. Підприємство: стратегія, організація, ефективність. – Київ.: КНЕІ 2001, 352 с.

11. Лембарт Т. Ключові проблеми керівника. 50 перевірених способів вирішення проблем. Київ./ Наукова думка, 2001, 303 с.

12. Маслов Б. Управление персоналом организации. М. 1998, 169 с.

13. Мерсер Д. ИБМ: управление в самой преуспевающей корпорации мира. М. 1991, 453 с.

14. Мотивация праці та формування ринку робочої сили. Заг. ред. П.Г. Саблука. Київ Урожай 1993, 416 с.

15. Трофімова О. Инвесторы в людей. // Менеджмент и менеджер. 2002 №56 (с. 43-44).

16. Цаудер Е. Менеджмент малых и средних предприятий / Переклад з Німецької. – Київ: Основи., 1997, 407 с.

A analytical review of development of theory of motivation and its practical application is presented in article, interpreted modern models of personnel motivation in the conditions of the new forms of property and entrepreneurial activity are presented, an application of which in the conditions of Ukraine is considered perspective. Results of researches of modern view of personnel on the motivation problems are analyzed and formulated the ways of rise of its influence on the enterprise activity efficiency on the whole.

Цигулик І. І., Кім В. Ф.

МЕНЕДЖМЕНТ ТА ФУНКЦІЇ УПРАВЛІННЯ: СУТНІСТЬ І РОЛЬ В СИСТЕМІ ПІДПРИЄМНИЦТВА

В даній статті автори розглядають різні погляди і на основі узагальнення подають обґрунтоване узагальнює визначення менеджменту. У статті наводяться функції управління, вказуються шляхи впровадження цих

функцій у практику діяльності підприємств і організацій.

Поняття менеджмент і менеджер в нашій українській економічній науці і прак-

тиці надзвичайно широко розповсюджено. Всі управлінські працівники називаються менеджерами, а системи управління - менеджментом. Є різні тлумачення тих термінів. Деякі дослідники обмежуються однобічними поясненнями і кваліфікують, наприклад, як науку суто про управління. Інші ж дають повніші, всеохопніші визначення. Тому й зупинимо свою увагу на окремих із них, що подаються у багатьох навчальних посібниках, енциклопедіях:

Менеджмент – це сукупність принципів, методів, засобів і форм управління, спрямованих на збільшення доходу; управління, керівництво, організація управління.

Менеджмент — особливий вид діяльності, змістом якої є цілеспрямований вплив на працівників, на управління й координацію операцій фірми в умовах ринку для досягнення мети, поставленої перед підприємством. У свою чергу управління – це процес планування організації, мотивації та контролю, необхідний для досягнення цілей організації.

Менеджмент (англ. management) – це управління будь-яким соціальним об'єктом і володіння професійною майстерністю, класичними принципами управління; це і почуття господаря, яке об'єднує два суперечливих принципи: бережливе, добросовісне ставлення до людей і арсенал методів, що включають певні хитрощі, які дають змогу без жорсткого адміністративного впливу забезпечити виконання необхідних робіт.

Менеджмент – уміння добиватися поставленої мети, використовуючи працю, інтелект, мотиви поведінки інших цілей; це функція, вид діяльності керівництва людьми в найрізноманітніших організаціях.

Менеджмент – це система організації колективної праці, ефективного використання ресурсів, концентрації зусиль на безпосередньому підвищенні якості роботи персоналу підприємства (організації); менеджмент являє собою поточну діяльність з управління виробництвом товарів чи послуг у рамках основної організації.

Усі ці поняття (більшою чи меншою мірою) відображають суть менеджменту. Однак синтезуючи їх, можна запропонувати й таке положення трактування дефініції: **менеджмент – це наука про управління й од-**

ночасно особливий вид діяльності персоналу, що володіє цією наукою як системою принципів і методів управління, які спрямовані на досягнення основної мети розвитку народного господарства країни в цілому і окремої фірми (підприємства) зокрема.

Як видно з цього, менеджмент – це своєрідна система управління, і в ефективному запровадженні її на практиці велику роль відіграє реалізація функцій управління, тобто певних видів діяльності, серед яких розрізняють загальні та спеціальні.

Якщо загальні функції управління характеризують напрями вливу керуючої системи на керовану на певних рівнях господарського керівництва, то спеціальні функції управління пов'язані з діяльністю окремих структурних підрозділів керуючої системи (відділи, робота лінійних і функціональних менеджерів тощо). Спеціальні функції управління впливають із загальних і конкретизують їх відповідно до специфіки об'єкта управління.

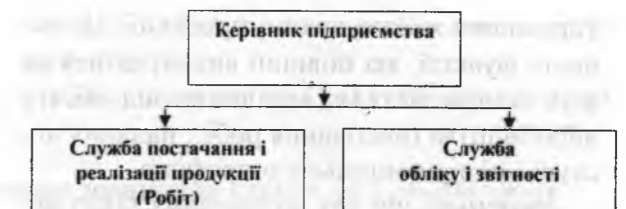
Кількість конкретних функцій та їх диференційованість різні, але кожна з них характеризується відносною відокремленістю, однорідністю, стабільністю, самостійністю, сталістю управлінського циклу й закріплюються за відповідним менеджером для виконання.

Усі конкретні функції управління підприємством на наш погляд можна звести в такі 24 групи:

1. Організація системи і процесів управління з урахуванням вимог ринку;
2. Проведення маркетингових досліджень (вивчення попиту, пропозиції, кон'юнктури ринку, можливості забезпечення конкуренції свого товару);
3. Прогнозування й планування підприємницької діяльності;
4. Конструкторська підготовка виробництва;
5. Технологічна підготовка виробництва продукції чи виконання робіт (послуг);
6. Науково-технічна інформація й управління науково-технічним прогресом;
7. Організація інноваційної діяльності на підприємстві;

8. Стандартизація;
9. Управління якістю праці і продукції (виконаних робіт);
10. Організація праці і заробітної плати;
11. Добір, розстановка, підготовка і перепідготовка кадрів;
12. Управління матеріально-технічним забезпеченням виробництва продукції;
13. Управління збутом продукції;
14. Облік, аналіз і контроль за підприємницькою (виробничо-господарською і фінансовою) діяльністю;
15. Правове забезпечення підприємства;
16. Ремонтне та енергетичне обслуговування;
17. Транспортне обслуговування;
18. Оперативне управління виробництвом;
19. Будівництво і господарське обслуговування;
20. Охорона праці і промислової санітарії (безпека життєдіяльності на підприємстві, фірмі чи в організації);
21. Пожежна безпека;
22. Охорона навколишнього середовища;
23. Загальне діловодство;
24. Управління соціально-культурно-економічним розвитком колективу.

На основі запропонованого класифікатора необхідно визначити склад підрозділів, чисельність управлінського персоналу залежно від специфіки, кількості працюючих і обсягів виробництва. На великих підприємствах виконання кожної функції управління, як правило, покладається на окремі структурні підрозділи. На малих же, а тим більше на дрібних приватних фірмах на окремі підрозділи управління і окремих посадових осіб покладається кілька функцій управління, або й зовсім не здійснюється організація закріплення функцій управління за посадовими особами. Найпоширенішою схемою управління у приватних фірмах (підприємствах) є така:

При цьому і в такій функціональній структурі у кожному підрозділі є по одній-дві посадових особи. А інші функції? Хто їх виконує? Хто відповідальний за їх виконання? Не зрозуміло і з'ясувати, по суті, не можливо. Це в багатьох випадках призводить до безвідповідальності, порушення законодавства, техніки безпеки, промсанітарії і вимог охорони навколишнього середовища. Повсюдно, а також, і в нашій області, в усіх галузях народного господарства збільшилися випадки травматизму, смертельні випадки.

На таких підприємствах функції управління за окремими посадовими особами документально не закріплюються, зрештою, немає умов для їх виконання. А практикою підприємницької діяльності доведено, що без виконання усіх перерахованих функцій підприємство не може нормально існувати, воно безсиле забезпечити раціональне використання матеріально-сировинних, трудових і фінансових ресурсів, виробництво конкурентоспроможної продукції, зниження затрат на її випуск, впровадження нової прогресивної техніки, механізації і автоматизації ручної праці, підготовки і перепідготовки кадрів. Як же вийти з такого становища?

На наше переконання у статуті підприємства повинна бути вказана схема його управління з розподілом усіх управлінських функцій за окремими посадовими особами: виконання і відповідальність за частину чи й всю функцію, організація виконання цієї функції через платні послуги аудиторських або інших організацій і відповідальність за своєчасність та якість її виконання.

Це відноситься до функцій економічного аналізу, технічного нагляду, техніки безпеки, ціноутворення, пожежної безпеки, промсанітарії, охорони навколишнього середовища, організації і оплати праці, підготовки і перепідготовки кадрів, організації інноваційної діяльності, правового забезпечення,

управління якістю праці і продукції. Це основні функції, які повинні виконуватися на всіх підприємствах, незалежно від обсягу виробництва (виконання робіт, надання послуг) і підприємницького профілю.

Зрозуміло, що для дотримання таких вимог необхідно розвивати в обласних центрах і великих населених пунктах не тільки виробничу та соціальну, а й управлінську інфраструктуру, що охоплювала б зміст перерахованих функцій управління. Власне, це дало б змогу Україні швидше перейти на шлях цивілізованого ринку, розвинути соціальну сферу і сферу матеріального виробництва, що надзвичайно важливо на сьогоднішній період для нашої країни.

The notion of management and manager in present Ukrainian economic science and practice is widely spread. That is why the investigation of this problem is of great importance.

The authors of this article deal with different points of view and on the thorough definition.

Management is a science about the leadership and at the same time the particular kind of the personnel's activity, who has a good command of this science as a system of principles and methods of management which are aimed at the achievement of the main goal of the country on the whole and a separate firm in particular.

The functions of management which the authors divide into 24 groups are underlined in this article. They must be in the focus of management and the regular functioning of business activity. The authors point out the way of using these functions in practice of business activity.

Кривий М. В., Бліннікова О. В.

НАУКОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття присвячена аналізу кількісного та якісного складу наукового потенціалу вищої кваліфікації в області – докторів та кандидатів наук.

Успішне впровадження державної та регіональної політики у сфері наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності в значній мірі забезпечується наявністю розгалуженої мережі наукових організацій та потужного, дієздатного наукового потенціалу. Основу його складають спеціалісти вищої кваліфікації – доктори і кандидати наук.

На 1 жовтня 2003 р. в економіці області

працювало 1109 фахівців вищої кваліфікації, із них 156 – мали науковий ступінь доктора наук, 953 – кандидата наук. На 10 тис. мешканців області припадає 8 висококваліфікованих науковців.

(Для довідки: в цілому по Україні – 15, Закарпатська область – 5, Львівська – 20, Тернопільська – 11, Хмельницька – 6, Чернівецька – 12). [1, с.69].

За рівнем концентрації спеціалістів з вченими ступенями переважає обласний центр, де їх зосереджено майже 93%.

Розподіл вчених між організаціями різного типу характеризується даними:

Розподіл докторів і кандидатів наук на 1.10.2003 р.

Типи наукових організацій	Доктори і кандидати наук, всього		В тому числі:			
	осіб	%	доктори наук		кандидати наук	
			осіб	%	осіб	%
А	1	2	3	4	5	6
Всього	1109	100	156	100	953	100
науково-дослідні інститути	45	4,0	3	1,9	42	4,4
конструкторські організації	3	0,3	-	-	3	0,3
вищі учбові заклади	909	82,0	151	96,8	758	79,5
науково-дослідні лабораторії та станції	16	1,4	-	-	16	1,7
науково-виробничі об'єднання	3	0,3	-	-	3	0,3
наукові установи	12	1,1	-	-	12	1,3
промислові підприємства	24	2,2	-	-	24	2,5
апарати управління	24	2,2	-	-	24	2,5
інші організації	73	6,5	2	1,3	71	7,5

Понад 80% вчених вищої кваліфікації – 9 осіб (0,8%), професора і доцента – 615 осіб (55,5%).
 На один ВУЗ області припадає 30 докторів і кандидатів наук. За останні чотири роки з підприємств та

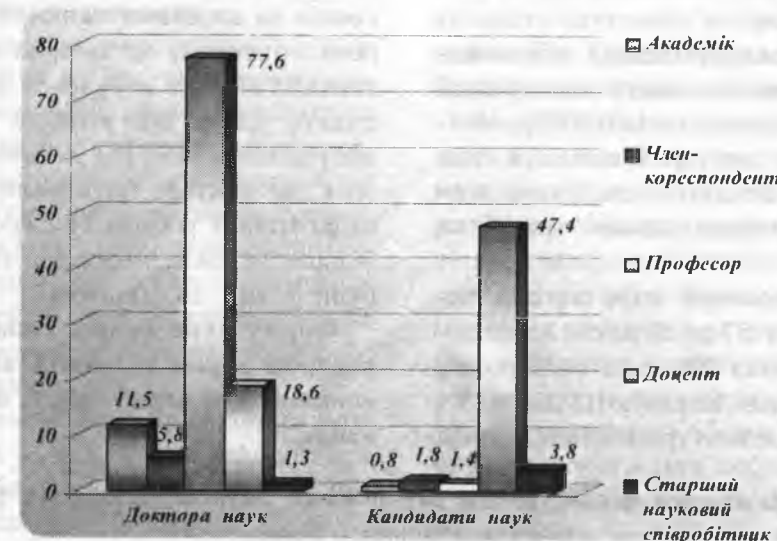
Розподіл докторів та кандидатів наук за вченим званням та статтю на 1.10.2003 року

	Всього, осіб	з них мають вчене звання, осіб				
		академіка	члена - кореспондента	професора	доцента	старшого наукового співробітника
Доктори наук	156	18	9	121	29	2
в тому числі						
чоловіки	129	18	7	102	21	2
жінки	27	-	2	19	8	-
Кандидати наук	953	8	17	13	452	36
в тому числі						
чоловіки	672	8	17	13	338	33
жінки	281	-	-	-	114	3

Серед науковців вищої кваліфікації мають вчене звання академіка і члена-кореспондента 52 особи, або 4,7% загальної кількості, в тому числі державних академії (НАН України, Академії педагогічних, медичних та правових наук України)

організацій області вибуло 274 вчених вищої кваліфікації, а на їх місце прибуло 447 осіб. Середньорічне вибуття становило 69 осіб, прибуття – 112, що засвідчує позитивну динаміку відтворення контингенту вчених області.

Розподіл докторів та кандидатів наук за вченими званнями на 01.10.2003р. (відсотків)

Чисельність докторів і кандидатів наук (осіб)

	2000	2001	2002	2003	2003 р. у порівнянні з 2000 р.	
					осіб	%
Всього	936	1009	1076	1109	173	118,5
доктори наук	134	147	159	156	22	116,4
кандидати наук	802	862	917	953	151	118,8

Вікова структура докторів і кандидатів наук

	Доктори наук				Кандидати наук			
	2000		2003		2000		2003	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Всього	134	100	156	100	802	100	953	100
до 30 років	-	-	-	-	30	3,7	69	7,2
31-40	3	2,2	4	2,6	162	20,2	178	18,7
41-50	26	19,4	30	19,2	235	29,3	263	27,6
51-55	27	20,1	28	17,9	144	18,0	145	15,2
56-60	33	24,6	26	16,7	98	12,2	96	10,1
61-70	35	26,1	51	32,7	118	14,7	171	17,9
старше 70 років	10	7,6	17	10,9	15	1,9	31	3,2

В області молодих вчених у віці до 30 років серед докторів наук немає, однак порівняно з 2000 р. чисельність кандидатів наук у цій віковій групі зросла на 39 осіб і на 1.10.2003 р. становила 69 спеціалістів, що складає 7,2% їх загальної кількості проти 3,7% у 2000 р. Близько половини вчених області знаходяться у найбільш продуктивному віці – до 50 років.

Разом з тим, спостерігається збільшення контингенту вчених вищої кваліфікації пенсійного віку. Станом на 1.10.2003р. майже кожен другий доктор і кожен п'ятий кандидат наук в області – пенсійного віку (за 2000 р., відповідно, кожен третій та кожен шостий).

Середній вік доктора наук за цей період підвищився з 57 до 58 років, кандидата наук – залишився без змін (49,3 роки).

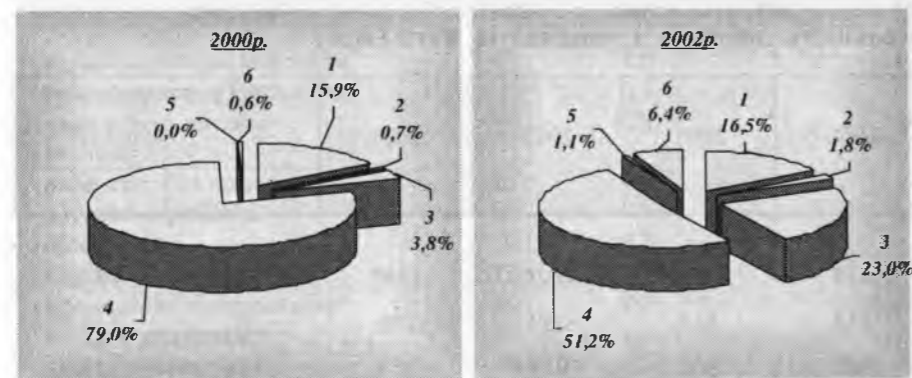
Вищенаведені дані показують, що 60,3% докторів наук і близько третини кандидатів

знаходяться у п'ятій фазі творчого розвитку (56 і більше років), коли результативність наукової діяльності наближається до свого мінімуму, що обумовлено фізіологічними можливостями людини.

Хоча у 2003 р. не спостерігалось еміграційних процесів серед вчених вищої кваліфікації, проте продовжується вибуття науковців за власним бажанням. У поточному році з наукових установ та вищих учбових закладів області вибуло 24 доктора та кандидата наук, або кожний третій із числа вибувчих (у 2002 р. – 29 осіб). Серед вибувчих два доктора наук мали стаж науково-педагогічної роботи 11-20 років, 4 особи – більше 30 років; половина кандидатів наук були у віці до 50 років.

Формування кадрів вищої кваліфікації значною мірою залежить від економічних чинників і, в першу чергу, обсягів фінансування.

Розподіл джерел фінансування наукових та науково-технічних робіт у % до загального обсягу

- 1 – кошти Державного та місцевих бюджетів
- 2 – кошти позабюджетних фондів
- 3 – власні кошти
- 4 – кошти замовників України
- 5 – кошти іноземних замовників
- 6 – кошти інших джерел

Протягом останніх років в області спостерігаються позитивні зрушення з питань фінансування науки. Так, за рахунок усіх джерел фінансування на виконання наукових та науково-технічних робіт у 2002 р. надійшло 15,7 млн. грн., що у розрахунку на одного виконавця НДДКР дорівнює 16 тис.грн. проти 11,8 тис.грн. у 2000 р. (Для довідки: по Україні на одного виконавця відповідно 14,8 тис.грн. і 10,9 тис.грн.).

Але цього ще недостатньо, якщо врахувати погіршення матеріально-технічної бази, старіння наукового обладнання, на поновлення яких необхідні значні кошти. На складне становище у науці вказує і той факт, що не всі доктори і кандидати наук, які працюють в наукових установах та вищих учбових закладах, повністю реалізують себе як науковці, так як відповідна частка їх працює по сумісництву, і на жаль не тільки наукової чи науково-педагогічної діяльності. Чисельність працівників, які виконували наукові дослідження і розробки за сумісництвом, зменшилась у 2002 р. на 29% у порівнянні з 2001 р. і склала 922 особи, але ця кількість перевищує аналогічний показник 2000 р. майже на п'яту частину. Серед сумісників 90 осіб мали ступінь доктора і 392 особи – кандидата наук.

В області проводяться пріоритетні наукові дослідження за різними галузями науки, зокрема, в галузі технічних наук здійснюються розробки технології підвищення продуктивності газоконденсатних свердловин шляхом фізико-хімічних обробок, вилучення порошкової міді з відходів гальванічного виробництва.

В галузі хімічних наук роботи спрямовані на розроблення екологічно чистих технологій одержання безхлорних калійномагнієвих добрив і полімінеральних руд.

В галузі медичних наук проводяться розробки в рамках "Програми профілактики відхилень в стані здоров'я і соціальної поведінки дітей і підлітків Прикарпаття".

Щорічно удосконалюються технології в галузі сільськогосподарських наук по вирощуванню ріпаку та інших сільськогосподарських культур, обґрунтування системи оптимального використання та охорони сільськогосподарських угідь в гірській місцевості Карпат.

З метою ефективного використання потенціалу вищих учбових закладів шляхом системного узагальнення теоретичного і практичного матеріалу стосовно вирішення

соціально-економічних проблем, в області розпорядженнями облдержадміністрації від 24.03.2003 р. №197 та від 20.10.2003р. №964 розроблена та впроваджується програма "Про залучення професорсько-викладацького складу, студентів та науковців до практичного вирішення соціально-економічних проблем в районах і містах області шляхом розроблення та впровадження конкретних бізнес-планів та інвестиційних проектів".

З метою реалізації основних завдань програми передбачається:

– залучити у 2003-2004 навчальному році максимальну кількість студентів до участі у програмі;

– сформуванати тематику курсових робіт, курсових та дипломних проектів відповідно до проблемних тем конкретних підприємств області.

Протягом 2003 року проведено дві науково-практичні конференції з питань реалізації даної програми. Здійснено фінансове забезпечення створення консультативних структур, які надають допомогу студентам у підготовці конкретних бізнес-планів.

В економіці області зберігається дієздатний науковий потенціал. Переважаюча кількість науковців зосереджена у сфері вищої освіти. Понад чверть загальної чисельності спеціалістів вищої кваліфікації – жінки.

Аналіз вікової структури науковців свідчить про наявність достатньо активного наукового потенціалу. Разом з тим, спостерігається збільшення контингенту вчених вищої кваліфікації пенсійного віку.

Однією з об'єктивних причин, що стримує вихід науковців на пенсію, а також змушує відповідну частку чисельності докторів та кандидатів наук працювати по сумісництву – є недостатні обсяги фінансування науки. Уникнути цих небажаних моментів, а також зміцнити науковий потенціал можливо тільки завдяки зваженій політиці на державному та обласному рівнях, яка б поєднувала правові, економічні, організаційні та інші методи і стимули.

1. Статистичний збірник "Наукова та інноваційна діяльність в Україні". – К.: Держкомстат, 2003 р., 340 с.

The article is devoted to the analysis of quantity and quality structure of scientific potential of the higher qualification in the region – doctors and assistant professors.

ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ АВТОМАТИЗАЦІЇ ОБЛІКУ НА РИНКУ УКРАЇНИ: АСПЕКТИ ПОРІВНЯЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК

В статті висвітлюються особливості застосування новітніх інформаційних технологій з використанням комп'ютерної техніки. Наводяться порівняльні характеристики різноманітних аспектів системи автоматичного обліку і, зокрема, міні-бухгалтерії та програми міжнародного рівня.

Всеохопна економічна реформа в Україні поставила перед суспільством ряд важливих завдань, одним з яких є пошук нових форм і методів управління виробництвом та реалізацією товарів. У цьому плані особливий інтерес становлять нові інформаційні технології, що ґрунтуються на використанні обчислювальної техніки, розподіленої (децентралізованої) обробки інформації та економіко-математичних методів.

Кілька сторіч тому, згідно з легендою, математик Лука Пачоллі (винахідник свята святих бухгалтерського обліку – системи подвійного запису) вирішив допомогти своєму батьку, простому торговцю вином, навести порядок у записах торгових операцій. Що з цього вийшло – загальновідомо: підприємці отримали зручний і надійний інструмент керування бізнесом. Але варто було фіскальному оку держави звернути свій погляд на бухгалтерський облік, як ситуація почала змінюватися. Не секрет, що зараз призначення бухобліку сприймається радше як забезпечення фіскального інтересу держави. Вести за допомогою бухобліку реальне, адекватне до ситуації керування діяльністю підприємства – завдання вкрай складне.

А тому на сьогодні вже зовсім неможливо уявити собі великі (навіть не дуже) підприємства, організації та установи, де б не використовувалися засоби обчислювальної техніки для організації автоматизованого обліку.

Під системою автоматизації обліку (CAO) необхідно розуміти інтегровану систему автоматизації, що забезпечує охоплення всіх ділянок роботи (тобто можливість зареєструвати господарську операцію – документ, групу документів, і відобразити її в опера-

тивному, податковому та бухгалтерському обліку).

Не зовсім коректно називати програми і програмні комплекси системами автоматизації. Насправді, це усього лише інструменти, за допомогою яких можна (чи не можна) побудувати CAO.

На Заході прийнято поділяти облік на фінансовий, податковий і управлінський. У нас же традиційно поділяється облік на управлінський (чи оперативний) і бухгалтерський (який здебільшого виконує функції податкового обліку і значно меншою мірою, фінансового). Причини нерозвиненості фінансового обліку й аналізу приховані в «тіньовій» економіці й елементарній непоінформованості керівників підприємств. Програмні комплекси, що реалізують задовільні методики фінансового обліку й аналізу, існують лише для великих підприємств. Тим часом розвиток фінансового обліку – це необхідна умова стабільної роботи підприємства, що дозволяє передбачати господарську і комерційну ситуацію для мінімізації можливих втрат й отримання максимального прибутку. Необхідно відзначити, що сучасна практика фінансового обліку оперує розрізненими показниками, об'єднаними в укрупнені групи, взаємозв'язок між якими не завжди простежується. Існує потреба в систематизації й інтеграції показників фінансового обліку з метою розгляду підприємства як єдиної системи, що володіє визначеними якостями. Очевидно, що ця потреба може бути задоволена тільки на базі CAO підприємства.

Із середини 90-х років «де-факто» прийнята наступна, досить спрощена класифікація фінансово-управлінських програмних інструментів для побудови АСУБ:

- міні-бухгалтерії (наприклад, ранні версії «1С», «Інфо-бухгалтер» та ін.);
- інтегровані програми і конструктори («Фінанси без проблем», «Парус», «X-DOOR», «1С», «Акцент» та ін.);
- програми міжнародного рівня («SAP R/3»,

«Baan», «Scala», і ін.), а також наближаються до них за складністю російські «Галактика» і «Парус-Корпорація».

Останнім часом між двома прикінцевими категоріями розходження стираються. «Клієнт-серверні» версії інтегрованих програм і конструкторів успішно обробляють величезні обсяги облікових даних.

Серед цієї групи програм особливу увагу слід звернути на програму «Акцент-бухгалтерія для Windows». Вона – кількаразовий переможець всіляких українських конкурсів бухгалтерських програм, дозволяє зосередитися на веденні обліку, що служить фундаментом для чіткого керування підприємством. При цьому, природно в «Акценті» легко можна сформулювати будь-яку фіскальну звітність, що цілком відповідає новим стандартам бухгалтерського обліку. Така, програма цілком забезпечує потреби як малих, так і великих підприємств, маючи відмінне співвідношення ціна-якість. Для великих підприємств існує «клієнт-серверна» версія Акценту на базі Microsoft SQL-Server 7.0.

З одного боку, Акцент є цілком закінченою універсальною програмою для вирішення будь-яких облікових завдань, а з іншого, – повнофункціональним інтегрованим середовищем розробки бізнес додатків.

ТОВ «ІМПАКТ» (розроблювач програми «Акцент-бухгалтерія») займається розробкою фінансово-економічного програмного забезпечення з 1996 року, має таких великих замовників, як кондитерська фабрика «Київ-Конті», авіакомпанія «Міжнародні авіалінії України», Конотопський завод «Мотордеталь», Павлоградський молочний комбінат, київський аеропорт «Жуляни», підприємство «ОмскОблавтотранс» та ін. Програма має новий, більш зручний і ергономічний інтерфейс, зовні схожий з інтерфейсом програми MS Outlook. Керування програмою відбувається з мінімальними витратами з боку користувача і максимальною зручністю. Користувач має можливість керувати відображенням панелей керування за власним розсудом.

Маючи прекрасного майстра звітів, «Акцент» дозволяє за лічені секунди створювати досить складні звіти, що вимагають годин програмування вбудованою мовою інших порівнюваних програм. Крім того, на диво вдало побудована візуалізація інформації на екрані. Вибираючи вкладку документів, можна переміщатися ієрархічним

довідником і відразу бачити ці документи, редагувати і створювати нові, виконувати різні звіти за цими документами. Вибираючи вкладку кореспондентів чи об'єктів обліку, також відразу помітно всю інформацію по кореспонденту чи об'єкту обліку. Крім того, вбудований предметно й об'єктно-орієнтована мова Акценту-бухгалтерії практично ідентична з мовою Basic, що істотно полегшує її вивчення.

Головна відмінність системи «Акцент» від продуктів конкурентів полягає в її величезній гнучкості і безпрецедентній настроюваності на бізнес-процеси конкретного підприємства.

На відміну від багатьох «програм-конструкторів», у яких користувач (програміст) сам визначає структуру бази даних системи, тут застосований зовсім інший підхід. База даних «Акцент» завжди однакова. Набір таблиць і полів у них фіксовані і (хоч користувач може його змінити) вся відповідальність за обробку змінених структур лягає на нього самого. Будова реляційної бази даних «Акценту» перевірена часом. У своїй основі вона не змінювалася уже більше трьох років. База даних помітно нормалізована і достатньо зручна для обробки.

«Акцент» побудований таким чином, що все спілкування з базою даних завжди виконується з використанням мови SQL. Вона на сьогоднішній день є фактичним стандартом галузі і прийнятною альтернативою йому поки немає. Крім того, практично усі ведучі СУБД тією чи іншою мірою підтримують SQL, а для багатьох з них він є «рідним» і єдиним способом обробки даних. Такий підхід дозволив «перекласти» проблеми безпосередньої обробки даних на розроблювачів СУБД і зосередитися на прикладній області.

У настільних версіях «Акценту» використовується формат бази даних Microsoft Jet, вживаний також у популярній СУБД Microsoft Access. Відмінною рисою СУБД Microsoft Jet є висока швидкодія, надійність і, що немаловажно, досить гарна підтримка SQL.

«Акцент» орієнтований на використання доступу до бази даних у двох технологіях спілкування з базою даних і трьох варіантах постачання:

1. *Сервер-файл-сервер.* У цьому випадку використовується база даних формату MS Access 95/98/2000 з доступом через DAO.

2. *Сервер-клієнт-сервер*. Цей варіант орієнтований на базу даних MS SQL-server 7.0 і працює з використанням OLE DB. Доступ побудований таким чином високорівневі запити від програми перетворює в запити до сервера кодом однієї DLL. Специфікація на цю бібліотеку відкрита, що дозволяє стороннім розроблявачам писати власні бібліотеки для доступу до баз даних інших SQL-серверів, наприклад Oracle чи Sybase.

3. *Сервер-клієнт-сервер*. На відміну від варіанта 2 тут для доступу до бази даних використовується MSDE. Він розрахований на середні підприємства, у яких кількість робочих станцій не перевищує п'ять. До того ж MSDE безкоштовний.

“Акцент” реалізує собою класичну техно-

логію “сервер-клієнт-сервер”. Усі дії з обробки бізнес-процесів цілком зосереджені на сервері. Усі запити до бази даних з боку додатка є тільки викликами збережених процедур сервера. У такий спосіб досягається повна незалежність додатка не тільки від типу сервера, але і від конкретної структури бази даних. Усе що повинен робити сервер, – це виконувати збережені процедури і повертати набори записів у потрібному форматі.

У програмі введено і широко використовується поняття «ярлик». Ярлик – це посилання на рахунок, елемент аналітики, підшивку чи шаблон типової господарської операції. Ярлики можна використовувати для довільного групування елементів бази даних.

ПОРІВНЯЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ БУХГАЛТЕРСЬКИХ ПРОГРАМ

Характеристики	1С	Акцент	ІФ	ФББ
Для бухгалтера				
Синтетичний облік	3	3	3	3
Багатомірний аналітичний облік	2	3	0	2
Багаторівневий аналітичний облік	3	3	2	3
Мультивалютний облік	2	2	2	2
Шаблони типових операцій	2	2	2	2
Підготовка первинних документів	2	3	2	2
Побудова довільних форм первинних документів	3	3	2	1
Стандартні форми звітності, відповідність до поточного законодавства	3	3	3	3
Засобу побудови довільних звітів	3	3	2	2
Можливість змінювати правила побудови звітів за довільними критеріями без використання програмування	1	3	0	0
Можливість створення звітів за довільні періоди часу	2	2	2	2
Охоплення усіх ділянок роботи (тобто відображення господарських операцій в управлінському, податковому і бухгалтерському обліку)	3	3	2	2
Можливість ведення обліку у декількох підприємствах	3	3	2	2
Повнота набору збереженої інформації (тобто набір повинний бути достатній для побудови звітів довільної вибірки)	2	3	1	2
Наявність докладної довідкової системи	3	2	2	2
Максимальна візуалізація інформації на екрані	2	3	2	1
РАЗОМ:	39	44	29	31
Для системного адміністратора				
Обмін даними з зовнішніми програмами і базами даних	3	3	1	2
Швидкість обробки інформації	2	3	2	3
Мережний режим	2	2	1	2
Адміністрування прав доступу	3	3	0	1
Режим "Клієнт-Сервер"	2	3	0	2
Інструменти перевірки цілісності даних, відновлення, архівування і переносу інформації (власні чи зовнішні)	3	3	1	2
Вбудована предметно-орієнтована мова програмування	2	3	2	2
РАЗОМ:	17	20	7	14
Для директора				
Співвідношення ціна/функціональність	2	3	1	2
Разом	58	67	37	47

0	-	відсутня
1-	незадовільно	реалізована
2-	задовільно	реалізована
3-	добре	реалізована

• **1С Підприємство**, версія 7.7 (фірма 1С, Росія, <http://www.1c.ru>).

1С має широкі можливості у програмуванні настроювань, однак щоб зробити щось більш-менш складне самому, необхідно витратити чимало часу на навчання. До того ж, ледь не кожен дилер вважає справою честі створити власне настроювання, тому неможливо ввести єдиний стандарт на конфігурацію. А це вже нагадує історію Вавилонської вежі. Інтерфейс із користувачем через надмірність можливостей конфігурування, на мій погляд, «затяжкий». Ця програма – безумовний лідер у кількості продаж.

• **Акцент-бухгалтерія**, версія 4.2 (Імпакт, Україна, <http://www.accent6.com>).

• **ІнфоБухгалтер**, версія 8.1 (ТОО «Інформатик», Росія, <http://www.ib.ru>)

Інфобухгалтер – досить пересічна програма, що програє кожній з перерахованої вище трійки в різних аспектах. Крім того, вона не дозволяє використовувати багатомірну аналітику, не має «клієнт-серверної» версії, має дуже слабкого конструктора форм.

• **Фінанси без проблем**, версія від 18.05.99 (Хакерс Дизайн, Україна, <http://www.hdr.com>).

Фінанси без проблем – ветеран ринку, несхожий на інших і що продовжує йти своїм, особливим шляхом. Однак аскетизм користувальницького інтерфейсу сподобається не всім.

1. Надежный щит бухгалтера – АКЦЕНТ-бухгалтерія // “БАЛАНС” № 23, 2000.

2. Донченко А., Отягощенные выбором // «Компьютерное обозрение». – №41. – 1999. – С.

3. Кухтин А., Донченко А. Серебряная пуля украинского предпринимателя: мифы и реальность. «Компьютерное Обозрение». – №27. – 2000. – С.

4. Пачоли Лука. Трактат о счетах и записях. М.: Финансы и статистика, 1994. – С.

5. Ситник В.Ф., Красва О.С. Технология автоматизированной обработки экономической информации.

The research of new forms and methods of management of production and realization of good needs the application of the innovative informational technologies with the using of computers technologies. For the modern market of program products the different systems of automatical accounting are widely presented. The general and comparative characteristic of some of them are given in the article. The program accent – accounting for Windows which is worked out by the Association “Impact” deserves a special attention. From one side – “Accent” is completely finished universal program for solving any accounting task and from the other side – totally functional integrative environment of development of business additions. The main difference of the system “Accent” from the products of rivals lies in its great flexibility and determinations for business processes of the particular enterprise.

Марчук Л. В.

ДІАГНОСТИКА ЯК МЕТОД ОБҐРУНТУВАННЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ

У статті акцентується, що оскільки будь-яке зрушення у зовнішньому оточенні підприємства приводить до змін в його внутрішньому середовищі і ці перетворення є доволі динамічними, то пропонується використовувати діагностику як один із методів аналітичного обґрунтування управлінських рішень.

Перехід до нових економічних відносин в Україні зумовив появу нових принципів організації управлінського процесу в межах самих суб'єктів господарювання. Саме він спонукав до підвищення ролі управління, а власне кажучи, сприяв якісним змінам

у самій структурі та методах управління підприємством. Його взаємодія із зовнішнім оточенням є досить складним і важливим моментом, тому кожен суб'єкт господарювання повинен самостійно дбати про своє забезпечення ефективного функціонування у сучасних ринкових умовах, адже він є складовим елементом народногосподарського комплексу держави, що діє через механізм конкуренції і виконує певну місію на ринку протягом усього періоду свого життєвого циклу. Зокрема, він діятиме на ринку ефективно доти, поки існуватиме відповідність між його структурою та функціями.

Будь-яке зрушення у зовнішньому ото-

ченні підприємства спричинить розлад у його внутрішньому середовищі. Якщо порушується узгодженість, то це призводить до зниження або падіння ефективної діяльності підприємства. Тому завданням управління є вибір і визначення доцільних мотивів для початку і мотивів змін у структурі та функціях суб'єктів господарювання як засобу попередження можливих кризових явищ.

У ринковій економіці, коли зрушення в зовнішньому середовищі є доволі динамічними, провідне місце посідає діагностична функція як одна з вагомих у підготовці управлінських рішень. Слово "діагностика" має грецьке походження від слова "діагноз", що в перекладі означає розпізнавання або встановлення стану об'єкту за побічними ознаками. Діагностика як один із методів аналітичного обґрунтування рішень може використовуватись в управлінні різними високоорганізованими системами, що динамічно розвиваються.

Варто зазначити, що чим складніша система, у межах якої необхідно прийняти конкретне управлінське рішення, тим більш різнобічні його наслідки, врешті-решт, тим вища роль діагностики при його підготовці.

Тому для діагностичної оцінки насамперед необхідно провести детальний аналіз фінансового стану на підприємстві і його зовнішнього оточення, визначити сильні та слабкі сторони діяльності, оцінити можливі перспективи і загрози як у момент існування, так і у віддаленій перспективі.

Таким чином, аналіз фінансового стану можна розмежувати на зовнішній та внутрішній. Перший проводиться на основі стандартизованих показників, що є єдиними для народного господарства в цілому. Він базується на стандартних методах і прийомах та служить важливим чинником для здійснення потенційними кредиторами порівняльних оцінок між різними (можливими) об'єктами фінансування. Як правило, зовнішній аналіз проводиться наявними акціонерами компанії або радою директорів, які паралельно з оцінкою фінансового стану підприємства чи фірми контролюють виконання поставлених перед довіреною особою (директором) завдань. У проведенні зовнішнього аналізу також можуть бути зацікавлені кредитори, які, маючи змогу інвестування, шукають на ринку підприємства чи фірми з низькими ризиками економічної діяльності та високими показниками ліквідності. Якщо

результати проведеного зовнішнього аналізу будуть позитивними, то підприємство матиме сприятливі можливості щодо додаткового залучення капіталів, а винагородою директору буде визнання його професійного рівня та залучення до нових економічних стратегічних проектів.

Внутрішній аналіз проводиться за ініціативою самого директора із залученням фінансових служб підприємства чи фірми. Мета тут одна - вихід на сприятливі економічні показники для зовнішнього аналізу. Порядок здійснення та методика цього типу аналізу кожен керівник обирає самостійно, враховуючи позитивні моменти, відомі у світовій та вітчизняній практиці господарювання. Під час проведення такого аналізу звертається увага не тільки на підтримку економічних показників щодо сприятливого рівня, але й на оперативність і достовірність відображення господарських процесів у бухгалтерських регістрах та фінансових звітах. Внутрішній аналіз вимагає від директора гнучкого і комплексного підходу щодо його проведення. Мета ж цього цілком очевидна: подальше оперативне втручання у господарський процес та підтримка економічних показників і фінансового стану підприємства на належному рівні, який був би привабливим для зовнішніх осіб.

Слід зауважити, що класифікувавши аналіз на внутрішній і зовнішній, водночас кожен з них окремо також можна поділити на фактичний та перспективний. Так, зовнішній фактичний аналіз проводиться зацікавленими особами на базі економічних показників, які отримані у результаті господарської діяльності підприємства в минулому періоді. Тут позитивною рисою є те, що можна не тільки ознайомитись із фінансовим станом підприємства, але й простежити за тенденцією зміни економічних показників та впливу на них різних сезонних чинників. Здійснення зовнішнього перспективного аналізу, характерне ще й тим, що зацікавлені особи знайомляться із запропонованими фінансовими проектами, вивчають тенденцію та можливості ймовірного ефективного впровадження їх у життя. Такий тип аналізу має місце, зокрема, при розробці й обговоренні бізнес-планів.

Внутрішній фактичний аналіз приводиться фінансовим директором підприємства чи фірми на підставі оперативних показників господарської діяльності в минулому періоді.

Такий керівник на власний розсуд складає структуру такого аналізу і методи його проведення. Внутрішній перспективний аналіз реалізується також фінансовим директором, але вже на основні запропонованих йому проектів маркетинговими та фінансовими службами. Він оцінює короткотерміновані перспективи розвитку фінансового стану підприємства та приймає оперативні рішення щодо залучення і розміщення капіталів. І перспективний, і фактичний внутрішній аналіз здійснюється на основні розрахованих самим директором принципів проведення та тлумачення економічних показників.

Наведена класифікація організації аналізу створює певну структуру, що зображена на малюнку 1. То ж для оцінки фінансового стану доцільно застосовувати такий аналітичний інструмент як звіт про джерела та використання грошових коштів, а також економічні показники. Після проведення детального аналізу фінансового стану необхідно перейти до діагностичної оцінки, основним завданням якої є оцінка узгодження структури і функцій суб'єкта господарювання та співвідношення етапу його розвитку і виконання його місії. Методи і процедури діагностики можуть бути різними, але мета одна - встановлення правильних і однозначних висновків про стан розвитку об'єкта аналізу та підготовка рекомендацій у виборі політики корекції розвитку в межах виконуваної місії на найближчу та найдальшу перспективу.

Так, при діагностиці діяльності лісопромислових підприємств, що споживають природні лісоресурси (на їх відтворення необхідний досить тривалий проміжок часу), доцільно перейти від ретроспективного аналізу минулих подій до оцінки майбутніх економічних вигод у контексті проблеми ресурсозбереження. Адже через виникнення саме проблеми ресурсозбереження в нас, у західному регіоні, не працюють численні підприємства лісопромислового комплексу. Однак це питання потребує глибокого з'ясування, теоретичного осмислення, розвитку і практичного втілення. Особливої уваги вимагає методологічне обґрунтування, створення концептуальних основ та методологічних рекомендацій щодо стратегічного управління розвитком підприємств лісопромислового комплексу, розробка концепції і науково-методичних аспектів менеджменту фінансових ресурсів природокористування у регіоні.

Умови перехідного періоду вимагають

акумулювання коштів, необхідних для оновлення засобів виробництва. То ж виникає необхідність залучення їх коштів за допомогою нетрадиційних, нових для вітчизняної практики господарювання фінансово-кредитних інструментів. Тому потрібен пошук можливих шляхів відтворення матеріально-технічних ресурсів і альтернативних фінансових джерел. Він повинен бути тісно пов'язаний з менеджментом оновлення основних фондів у лісопромисловому комплексі. Необхідність дослідження шляхів щодо фінансового забезпечення оновлення виробничих фондів, розробка його альтернативних варіантів, пошук фінансових джерел, обґрунтування раціональних підходів до вибору оптимальних варіантів, формування економічного механізму оновлення обумовлюють актуальність проблеми на макрорівні.

Незважаючи на гостроту проблеми ресурсозбереження лісового фонду в Україні, процес формування і реалізації національної екологічної проблеми затягнувся і характеризується непослідовністю та несистемним підходом. Це пов'язано з тим, що закони, які приймаються, і практична їх реалізація не відповідають ані гостроті, ані темпам збільшення негативних наслідків екологічної кризи. Сьогодні існує істотний розрив між науковими рекомендаціями і процедурою підготовки програм трансформації національної економіки.

Парадоксальним є те, що незважаючи на наявність досить прогресивних науково-обґрунтованих розробок у природоохоронній діяльності, котрі могли б дати великий економічний ефект, нинішні урядові програми переходу до ринку не пересікаються з питаннями раціоналізації природокористування і характеризуються низькою ефективністю.

У сучасних умовах ринкових взаємовідносин між підприємствами-природокористувачами та органами місцевого самоврядування необхідні якісно нові підходи до планування й організації управління фінансовими ресурсами лісокористування у регіоні. Вони повинні бути націлені на створення єдиного організаційно-економічного механізму управління фінансовими ресурсами природокористування. Саме такий механізм, що буде поєднувати програмно-цільові орієнтири і економічні методи управління, забезпечить ефективну діяльність підприємств лісопромислового комплексу і досягнення бажаних результатів.

СТАТИСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ І РОЗВИТКУ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА ПРИКАРПАТТЯ

Розглянуто теоретико – методичні основи сутності, ролі та місця малого підприємства як важливої складової економічного потенціалу країни та її окремих регіонів. Досліджено інформаційну базу статистичного вивчення і аналізу діяльності малого підприємства в основу якої покладено структурні статистичні спостереження та систему статистичних класифікацій.

Проведено поглиблений аналіз динаміки основних показників, які характеризують стан, розвиток, структуру та структурні зрушення, що відбулися в сфері малого бізнесу впродовж останніх років.

Основа економіки регіону і країни в цілому формують окремі підприємства й організації, зайняті виробництвом продукції, виконанням робіт чи наданням послуг. Важливим інформаційним джерелом діяльності таких підприємств і організацій, (як суб'єктів підприємницької діяльності) є впроваджена з 2000 року Державним комітетом статистики України статистична звітність за формою 1 – підприємство “Звіт про основні показники діяльності підприємства” [4].

Структурне статистичне спостереження за ф. 1- підприємство охоплює підприємства всіх видів економічної діяльності, включаючи, що досить важливо, й суб'єкти малого підприємства. Відтак воно стає визначальною звітністю, оскільки містить комплексну систему показників про діяльність підприємства: його демографію, обсяги виробленої і реалізованої продукції, витрати на виробництво, чисельність працівників та оплату праці, розміри валових інвестицій тощо.

Базою для здійснення статистичного спостереження за ф. 1-підприємство стало впровадження таких важливих класифікацій як, зокрема Єдиний державний реєстр підприємств і організацій України (ЄДРПОУ) та класифікатор видів економічної діяльності (КВЕД).

Базові статистичні класифікації і, зокрема, класифікатор видів економічної діяльності, повністю гармонізовані, тобто мето-

дологічно узгоджені з відповідними міжнародними та європейськими статистичними стандартами.

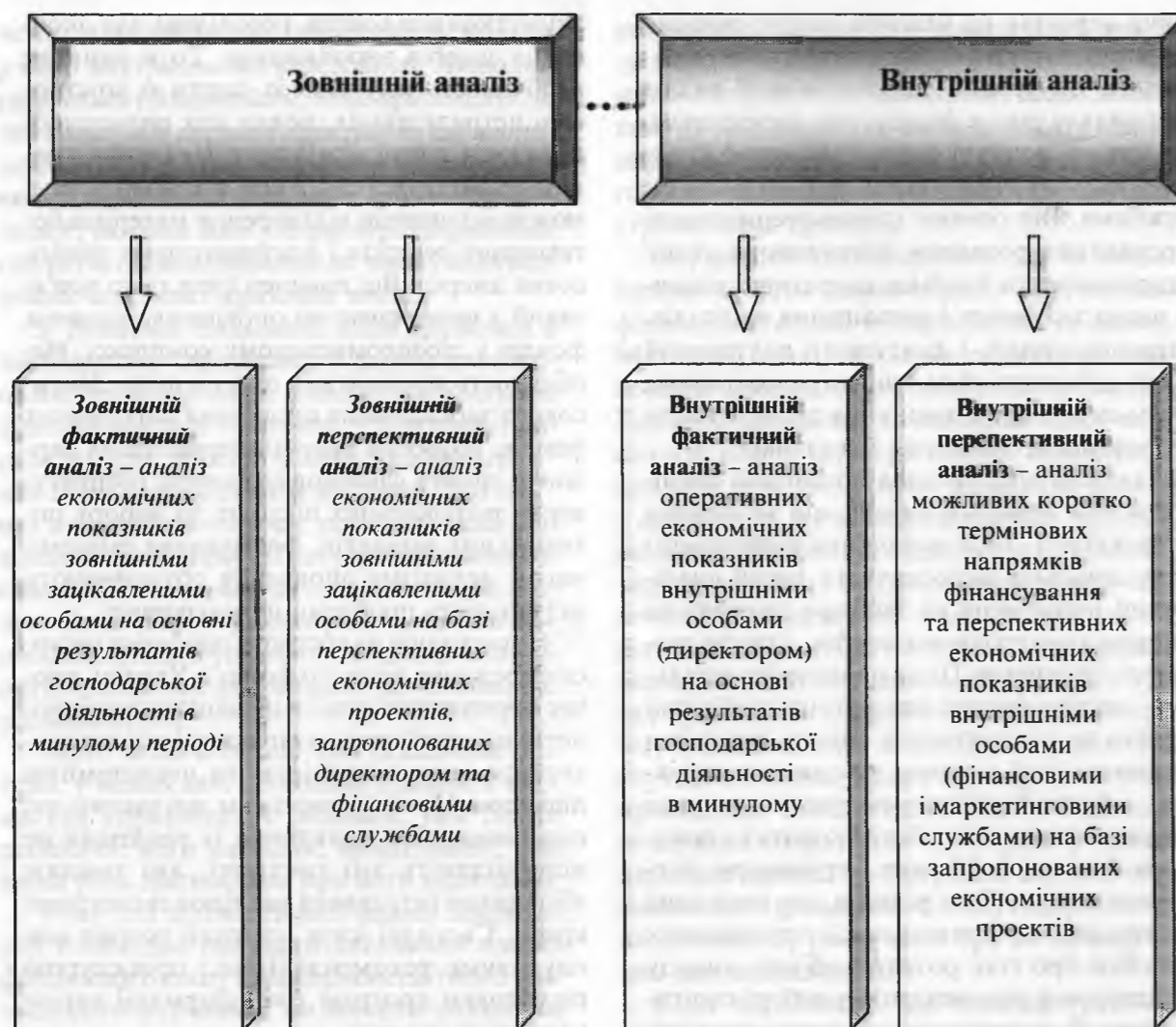
КВЕД відображає техніко-економічні аспекти виробничих відносин між суб'єктами господарювання. Вид економічної діяльності визначається технологічним процесом, типом сировини, характером виробленої продукції, послуг. Одиницею виду діяльності є підприємство, організація як суб'єкт господарювання. Сукупність суб'єктів господарювання, які здійснюють однаковий чи схожий вид діяльності, утворюють галузі економіки. Належність суб'єкта господарювання до тієї чи іншої галузі визначають за основним видом його діяльності [5].

Статистичне спостереження за формою 1-підприємство передбачає збір необхідних статистичних даних від суб'єктів підприємницької діяльності – юридичних осіб: законодавчо і статистично великих, середніх та малих підприємств. Зокрема, органами державної статистики в цілому по Україні збирається інформація від 279,3 тисяч юридичних осіб усіх видів економічної діяльності, в тому числі від 233,6 тисяч малих підприємств, що становить 83,6% загальної по Україні кількості суб'єктів підприємства. По Івано-Франківській області, наприклад, за ф. 1 – підприємство за 2002 звітний рік в органи статистики звітували 7503 діючих підприємств, у тому числі 6737 малих підприємств або 89,8% загального по області числа суб'єктів підприємницької діяльності. Отже, переважна кількість підприємств, які охоплені статистичним спостереженням за ф. 1 – підприємство, є малими підприємствами (МП).

Що ж ми відносимо до підприємства і, зокрема, його малого типу?

Згідно з дослідженнями, здійсненими Й. Шумпетером та Ф. Фон Хаком, сутність сучасного підприємства зводиться до наступного:

функція підприємства полягає у революціонізації та реформуванні існуючого виробництва шляхом використання різнома-

Мал. 1. Класифікація видів аналізу

1. Азарян Е. Маркетинг: принципи та функції: Навч. посібн. для ВНЗ. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Харків, 2001. – 320 с.

2. Андрійчук В., Базер Л. Менеджмент. Прийняття рішень і ризик: Навч. посібн. для ВНЗ. – К., 1998. – 316 с.

3. Бухалков М.И. Внутрифирменное планирование: Учеб. для вузов. – М., 2000. – 392 с.

4. Герасимчук В.Г. Стратегічне управління підприємством. Графічне моделювання: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2000. – 360 с.

5. Гріфін Р., Яцура В. Основи менеджменту: Підручник/ Наук. ред. В. Яцура, Д. Олесевич., Львів: Бак, 2001. – 624 с.

6. Економіка та менеджмент: Навч. посібник/Під ред. проф. О.Є. Кузьміна. – Львів: Державний університет “Львівська політехніка”, 1996. – 828 с.

7. Енциклопедія бізнесмена, економіста, менеджера./ Під ред. Р. Дяківа. – К.: Міжнародна економічна федерація, 2000. – 706 с.

8. Іваненко В.М. Курс економічного аналізу: Навч. посіб. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес, 2002. – 190 с. – (Вища освіта XXI століття).

9. Коробов М.Я. Фінансово-економічний аналіз діяльності підприємства: Навч. посіб. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. – 378 с.

10. Орлов О.О. Планування діяльності промислового підприємства. Підручник. – К.: Скарби, 2002. – 336 с.

11. Терещенко В.І. Наука керувати. – К.: Знання, 1989. – 64 с.

12. Терещенко О.О. Фінансова діяльність суб'єктів господарювання: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2003. – 554 с.

The interaction of the enterprise with external environment is rather complicated and important moment. Any shift in external environment causes changes in its internal environment. In modern conditions of managing, when shifts are rather dynamic, the leading place is taken by diagnostics as one of the methods of analytical substantiation of managing decisions.

нітних можливостей для виробництва нових або навіть старих товарів новими методами, відкриття нових джерел сировини, ринків та реорганізації виробництва;

підприємництво є універсальною загальноекономічною функцією будь-якої економічної системи і поєднується з виконанням інших видів діяльності: управлінням, науковими розробками, маркетингом;

підприємництво є функцією господарсько-політичного середовища, яке визначає його можливості та мотивації [8].

Згідно з поглядами Ф.Фон Хаска вищою цінністю виступає особиста свобода, яка дозволяє людині продуктивно розпоряджатися своїми здібностями та знаннями, інформаційно-економічним потенціалом, а найкращим координатором процесів використання унікальних можливостей людини-підприємця виступає ринок.

Ряд аналогічних рис підприємництва відображено і в законі України "Про підприємництво". Згідно з цим законом, підприємництво є самостійна, ініціативна, на власний ризик діяльність, у виробництві продукції, виконанні робіт, наданні послуг та займанні торгівлею з метою одержання прибутку. Підприємництво завжди пов'язане з власною працею, використанням свого розуму, здібностей та ініціативи. Обов'язковою умовою і ознакою підприємництва є свобода економічної діяльності людини, її самостійність у виборі господарської діяльності, прийнятті управлінських рішень, за якими стоять або успіх з прибутком, або банкрутство з усіма його наслідками [7].

Відповідно до цього організація підприємницької діяльності в Україні здійснюється на основі таких принципів:

вільний вибір видів, напрямів та форм господарювання;

самостійне формування програми діяльності та вибір постачальників і споживачів виробленої продукції, формування цін;

право на свій розсуд і ризик здійснювати зовнішньоекономічні зв'язки і розпоряджатися належною підприємцю часткою валютної виручки, розпорядження на свій розсуд одержаним доходом, що залишається після внесення платежів, установлених законодавством;

вільний найм працівників.

Прийняті згодом законодавчонормативні акти конкретизують критерії визначення

малих підприємств. Зокрема, згідно із законом України "Про державну підтримку малого підприємництва" від 19.10.2000 року № 2063-III до суб'єктів малого підприємництва належать ті МП, в яких обсяг річного валового доходу не перевищує 500 тис. євро, а середньооблікова чисельність працюючих – 50 чоловік [3].

Мале підприємництво, таким чином, є важливою складовою економічного потенціалу окремих регіонів та країни в цілому. В кількісному аспекті мале підприємництво сформувало потужний пласт новітніх організаційно-правових форм суб'єктів господарювання. Достатньо сказати, що лише за останній звітний 2002 рік мале підприємництво області кількісно становило 89,8 % загального числа діючих в області суб'єктів господарювання. У малому підприємстві області працює 31,3 % всієї чисельності зайнятого населення, і саме формуваннями малого бізнесу виробляється понад 16 % загального обсягу продукції, робіт, послуг, а в промисловому виробництві цей показник сягає 30,4 %.

Таким чином, виходячи з вищесказаного, предметом статистичного вивчення у даній статті вибрана діяльність малих підприємств Івано-Франківської області (регіональний аспект). Об'єктом статистичного дослідження є власне мале підприємництво (малий бізнес) як соціально-економічне явище, його стан, динаміка розвитку та структурні зрушення, що відбуваються у часі.

Аналіз динаміки розвитку малого підприємництва в області (таблиця 1) свідчить про усталену тенденцію зростання його кількісного складу. Зокрема, за останні 5 (1998-2002) років чисельність малих підприємств зросла на 2405 одиниць (6737-4332), або в 1,6 раза. В середньому щороку кількість МП збільшувалась на 480 одиниць. У цілому по Україні темп чисельного зростання МП за цей період дещо нижчий – 1,35, проте абсолютний приріст досить перекопливий – 60,2 тис. одиниць.

Істотно (в 1,6 раза,) зріс такий важливий для суспільства соціально-економічний показник, як рівень концентрації малого бізнесу в розрахунку на 10 тисяч наявного населення – з 30 у 1998 році до 48 малих підприємств у 2002 році.

Помітно нижчими темпами за період 1998-2000 року відбувалося зростання чи-

Таблиця 1

Динаміка розвитку малого підприємництва Івано-Франківської області за 1999-2002 роки

	Роки					Темпи зростання, %				Базисний 2002 до 1998
	1998	1999	2000	2001	2002	Ланцюгові			2002 до 2001	
						1999 до 1998	2000 до 1999	2001 до 2000		
1. Кількість малих підприємств, одиниць	4332	4767	6146	6464	6737	110,0	188,9	105,2	104,2	155,5
2. Кількість МП в розрахунку на 10 тис. населення:										
по області	30	33	42	46	48	110,0	127,3	109,5	104,3	160,0
по Україні	34	40	44	48		117,6	110,0	109,1		
3. Кількість МП, які випускали продукцію чи надавали послуги, одиниць	4084	4187	4152	4305	4522	102,5	99,2	103,7	105,0	110,7
4. Чисельність працівників малих підприємств, осіб	44855	49200	47693	48610	50604	109,7	96,9	101,9	104,1	112,8
5. Середня чисельність працюючих на одному малому підприємстві, осіб	10	6	8	8	7					
6. Обсяги виробленої малими підприємствами продукції, робіт, послуг, тис. грн.	287869,1	359672,1	372642,9	418221,6	472807,3	124,9	103,6	112,2	113,1	164,2
7. Питома вага обсягів виробництва продукції, робіт, послуг, %										
По області	12,1	17,9	14,6	14,9	16,3	147,9	82,0	102,0	109,4	134,7
По Україні	11,3	11,1	6,9	7,3		98,2	62,2	105,8		
8. Обсяги виробництва в розрахунку на 1 МП, яке випускало продукцію, надавало послуги, тис. грн.	70,5	85,9	89,7	97,1	104,6	121,8	104,4	108,2	107,7	148,4
9. Середній виробіток в розрахунку на одного працівника МП, грн.										
За рік	6418	7310	7813	8604	9343	113,9	106,9	110,1	108,6	145,6
За місяць	535	609	651	717	779					
10. Середньомісячна заробітна плата одного працівника МП, грн.	93	100	130	161	187	107,5	130,0	123,8	116,1	201,1
11. Питома вага заробітної плати у виробітку, %	17,4	16,4	20,0	22,5	24,0	94,2	121,9	112,5	106,7	137,9
12. Витрати в розрахунку на 1 гривню виробленої продукції, коп./грн.	81,0	94,6	103,6	105,9	106,8	116,8	109,5	102,2	100,8	131,8

1) Окремі показники з метою порівняння, крім області, наведені по Україні.

сельності зайнятих у малому підприємстві області. Зокрема, кількість працівників малих підприємств у 2002 році порівняно з аналогічним показником 1998 року зросла на 5749 осіб, або 1,3 раза. Середньорічний абсолютний приріст чисельності працівників МП за досліджуваний період становив 1150 осіб. В середньому на одному малому підприємстві працює 8 осіб.

Не може залишатися непомітною тенденція зниження протягом досліджуваного періоду частки малих підприємств, які випускають продукцію чи надають послуги, з 87,8% у 1998 році до 67,1% у 2002 році. Це, звичайно, негативний чинник впливу, і тому вжиття заходів, спрямованих на зростання значення цього показника, є дієвим резервом поліпшення результатів діяльності малого підприємства в цілому.

По суті у 2 рази, з 93 грн. у 1998 році до 187 грн. у 2002 році зріс рівень середньомісячної заробітної плати, і з 17,4% у 1998 році до 24% у 2002 році, або в 1,4 раза зросла питома вага заробітної плати у виробітку. Якщо ж врахувати, що частка заробітної плати в обсягах виробленої продукції в цілому по економіці області за звітній 2002 рік становила 18%, то позитивний поступ зростання частки заробітної плати в обсягах малого підприємства до 24% виглядає досить оптимістично і переконливо.

Проте рівень середньомісячної заробітної плати в цілому по економіці області за 2002 рік становила 269 грн., перевищивши тим самим на 82 грн., або в 1,44 раза рівень середньомісячної заробітної плати в малому підприємстві (187 грн.). Зрозуміло, що фактична заробітна плата у малому підприємстві не може бути нижчою від середньо-обласного рівня зарплати. Швидше навпаки, оскільки бізнес є все таки бізнес.

Одночасно згідно з розрахунками, проведеними на основі даних офіційної статистичної звітності, рівень середньомісячної заробітної плати у малому підприємстві становить лише 69,5% рівня середньомісячної зарплати в цілому по економіці області. Таким чином, навіть прості розрахунки засвідчують, що, як мінімум, третя частина фактично виплаченої у малому бізнесі заробітної плати (щонайменше) приховується, а відтак обертається в тіні.

Економіка країни, регіону і, зокрема, малого підприємства, динамічна. Відбу-

ваються зміни як в абсолютних показниках кількісного складу суб'єктів підприємства, чисельності працюючих у них, обсягів виробництва, так і зміни в галузевій структурі.

Наведені в таблиці 2 дані свідчать, що значна частина суб'єктів малого підприємства функціонує в галузях економічної діяльності, які виробляють продукцію. Кількість МП тут зросла з 29,8% у 1999 році до 33,3% у 2002 році. Зокрема, у 2002 році в галузі будівництва діяло 8,5%, промисловості – 19,1% загальної кількості малих підприємств.

Проте найбільше малих підприємств сконцентровано у галузях, які надають послуги. Зокрема, у сфері оптової та роздрібно-торгівлі у 1999 році функціонувало 49,8%, тобто практично половина всіх малих підприємств, у 2002 році – 41,1%. Значна частина малих підприємств займається операціями з нерухомістю: 7,9% у 1999 році та 11,3% у 2002 році. В цілому ж по групі галузей, що надають послуги, функціонувало 66,7% всього діючих в регіоні МП (таблиця 2).

З розподілом суб'єктів підприємства у галузевій структурі економічної діяльності відбувся відповідний розподіл чисельності працюючих та обсягів виробленої продукції, виконаних робіт, наданих послуг. Наведені в таблицях 3 і 4 дані характеризують галузеву структуру чисельності працівників (таблиця 3) та обсягів виробництва (таблиця 4) малих підприємств області в динаміці за період 1999 – 2002 років.

Менше половини (46,6%) всієї чисельності працівників і водночас більше половини (53,2%) обсягів виробництва зосереджено на малих підприємствах тих галузей, що випускають продукцію (таблиця 3). Для прикладу можна навести фрагмент динаміки галузевого розподілу у цій групі (таблиці 3 і 4):

у будівництві: чисельність працівників – від 10,7% у 1999 році до 12,2% у 2002 році; обсяги виробництва – від 11% у 1999 році до 15,7% у 2002 році;

у промисловості: чисельність працівників – від 21,1% у 1999 році до 24,2% у 2002 році; обсяги виробництва – від 21% у 1999 році до 30,4% у 2002 році.

Натомість, у групі малих підприємств тих галузей, що надають послуги, зосереджено 53,4% усієї чисельності працюючих у мало-

Таблиця 2

Динаміка кількості та галузевої структури малих підприємств області за видами економічної діяльності у 1999-2002 роках

Галузі за видами економічної діяльності згідно з КВЕД	1999		2000		2001		2002	
	оди-ниць	у % до підсум-ку	оди-ниць	у % до підсум-ку	оди-ниць	у % до підсум-ку	оди-ниць	у % до підсум-ку
I. Галузі, що виробляють продукцію								
Сільське та лісове господарство	219	4,6	353	5,7	333	5,1	375	5,7
Рибне господарство	9	0,2	9	0,1	12	0,2	8	0,1
Промисловість	818	17,1	1204	19,6	1218	18,8	1286	19,1
Обробна промисловість	797	16,7	1176	19,1	1180	18,2	1238	18,4
Будівництво	376	7,9	453	7,4	491	7,6	572	8,5
Разом по групі I	1422	29,8	2019	32,8	2054	31,8	2241	33,3
II. Галузі, що надають послуги.								
Оптова та роздрібна торгівля	2349	40,3	2814	45,8	2844	44,0	2767	41,1
Готелі та ресторани	211	4,4	288	4,7	307	4,7	308	4,5
Транспорт	124	2,6	175	2,8	199	3,1	234	3,5
Операції з нерухомістю	377	7,9	509	8,3	662	10,2	765	11,3
Колективні громадські та особисті послуги	189	4,0	202	3,3	231	3,6	247	3,7
Інші види діяльності, пов'язані з наданням послуг	95	2,0	139	2,3	167	2,6	175	2,6
Разом по групі II	3345	70,2	4127	67,2	4410	68,2	4496	66,7
Всього малих підприємств	4767	100,0	6146	100,0	6464	100,0	6737	100,0

му бізнесі і водночас тут виконується менше половини (46,8%) обсягів виробництва.

Як бачимо, рівень галузевого розподілу кількості підприємств, чисельності їх працівників та обсягів виробництва як важливих складових економічного процесу, неоднаковий, а відтак важко оцінити збалансованість окремих складових статистичного розподілу.

З цих позицій статистичні класифікації і, зокрема, класифікатор видів економічної діяльності виконує роль інформаційної бази для проведення аналізу структури і структурних зрушень в економіці, визначення рівня концентрації та оцінки збалансованості окремих складових досліджуваного явища.

На основі класифікатора видів економічної діяльності нами проведено аналіз галузевої структури ресурсних показників, якими у нашому випадку є кількість підприємств і чисельність їх працівників, та результативного показника, яким є обсяг виробництва продукції, виконаних робіт, наданих послуг.

У таблиці 5 наведено дані аналізу структури і локалізації чисельності працівників та обсягів виробництва за видами економічної діяльності суб'єктів господарювання Івано-Франківської області.

Коефіцієнти локалізації (L_j) розраховані відношенням відповідних питомих ваг (часток) попарних статистичних розрахунків: чисельність працівників – кількість підприємств та обсяги виробництва – кількість підприємств.

Зокрема:

$$L_j^y = \frac{d_j^y}{d_j^n}$$

де L_j^y – коефіцієнт локалізації чисельності працівників у розподілі чисельність – кількість підприємств;

d_j^y – питома вага (частка) чисельності працівників j -ї галузі в загальній кількості підприємств.

Таблиця 3

Динаміка структури чисельності працівників малих підприємств області за основними видами економічної діяльності впродовж 1999-2002 років

Галузі за видами економічної діяльності згідно з КВЕД	1999		2000		2001		2002	
	оди-ниць	у % до підсум-ку	оди-ниць	у % до підсум-ку	оди-ниць	у % до підсум-ку	оди-ниць	у % до підсум-ку
I. Галузі, що виробляють продукцію								
Сільське та лісове господарство	3792	7,7	4424	9,3	5137	10,6	5027	9,9
Рибне господарство	208	0,4	167	0,3	193	0,4	131	0,3
Промисловість	10364	21,1	11000	23,1	10875	22,3	12221	24,2
Добувна промисловість	105	0,2	104	0,2	253	0,5	273	0,5
Обробна промисловість	9823	20,0	10402	21,1	10171	20,9	11222	22,2
В-во електроенергії, газу та води	436	0,9	494	1,1	451	0,9	726	1,4
Будівництво	5276	10,7	5294	11,1	5529	11,4	6193	12,2
Разом по групі I	19640	39,9	20885	43,8	217343	44,7	23572	46,6
II. Галузі, що надають послуги.								
Оптова та роздрібна торгівля	19138	38,9	16094	33,7	14823	30,5	13566	26,8
Готелі та ресторани	2205	4,5	2287	4,8	2114	4,3	2265	4,5
Транспорт	1617	3,3	1729	3,6	1761	3,6	2184	4,3
Операції з нерухомістю	3303	6,7	3692	7,7	4469	9,2	5154	10,2
Колективні громадські та особисті послуги	2291	4,7	1993	4,2	2370	4,9	2381	4,7
Інші види діяльності, пов'язані з наданням послуг	1006	2,0	1013	2,1	1330	2,7	1482	2,9
Разом по групі II	26560	60,1	26808	56,2	26867	55,3	27032	53,4
Всього працівників малих підприємств	49200	100,0	47693	100,0	48601	100,0	50604	100,0

Аналіз отриманих результатів (таблиця 5) свідчить, що значення коефіцієнтів локалізації знаходиться у безпосередній залежності від рівня концентрації досліджуваної складової (чисельність працівників, обсяг виробництва) у відповідній галузі чи групі галузей за видами економічної діяльності, та в оберненій залежності від рівня концентрації в цій галузі (групі галузей) кількості одиниць спостереження (суб'єктів підприємства).

Зокрема, розраховані коефіцієнти локалізації чисельності працівників та обсягів виробництва у галузях, які виробляють продукцію (група I), значно (на порядок) вищі, ніж у галузях, які надають послуги (група II). Пояснюється цей факт високим рівнем концент-

рації у групі I чисельності працівників (70,5%) та обсягів виробництва продукції (77,4 %) і значно нижчим, ніж у групі II, рівнем концентрації кількості самих підприємств (35,7 % у групі I проти 64,3 % у групі II).

Галузева структура економіки, зокрема, підприємства, досить динамічна. Відбуваються істотні структурні зрушення як за кількісним складом суб'єктів господарювання, так і за чисельністю працюючих та обсягів виробництва. Структурні зрушення визначаються зміною (різницею) питомих ваг (часток) галузевого розподілу досліджуваного показника (кількості підприємств, чисельності працюючих, обсягів виробництва) в динаміці і вимірюються відсотками.

Таблиця 4

Динаміка обсягів та структури виробництва продукції (робіт, послуг) малими підприємствами області за основними видами економічної діяльності у 1999-2002 роках

Галузі за видами економічної діяльності згідно з КВЕД	1999		2000		2001		2002	
	оди-ниць	у % до підсум-ку	оди-ниць	у % до підсум-ку	оди-ниць	у % до підсум-ку	оди-ниць	у % до підсум-ку
I. Галузі, що виробляють продукцію								
Сільське та лісове господарство	22047,7	6,2	32499,8	8,7	34192,5	8,2	32414,5	6,9
Рибне господарство	1184,3	0,3	1089,3	0,3	1696,4	0,4	1105,5	0,2
Промисловість	75699,4	21,0	102147,7	27,4	118263,5	28,3	143870,0	30,4
Добувна промисловість	1050,5	0,3	750,3	0,2	4952,7	1,2	5078,6	1,1
Обробна промисловість	71332,5	19,8	97124,3	26,1	107996,6	25,8	130979,9	27,7
В-во електроенергії, газу та води	3316,4	0,9	4273,1	1,1	5314,2	1,3	7811,5	1,7
Будівництво	39677,7	11,0	55744,6	15,0	64090,4	15,3	74232,9	15,7
Разом по групі I	138609,1	38,5	191481,4	51,4	218242,8	52,2	251622,9	53,2
II. Галузі, що надають послуги.								
Оптова та роздрібна торгівля	161306,7	44,9	93637,3	25,2	90347,7	21,6	92214,6	19,5
Готелі та ресторани	10432,9	2,9	15357,1	4,1	17158,1	4,1	20996,8	4,4
Транспорт	11937,3	3,3	19424,1	5,2	17720,3	4,2	28963,5	6,1
Операції з нерухомістю	25710,3	7,2	36986,1	9,9	53378,5	12,8	55069,2	11,6
Колективні громадські та особисті послуги	4457,4	1,2	5836,7	1,6	10351,7	2,5	11731,1	2,5
Інші види діяльності, пов'язані з наданням послуг	7218,4	2,0	9920,2	2,7	11022,5	2,6	12209,2	2,6
Разом по групі II	221063,0	61,5	181161,5	48,6	199978,8	47,8	221184,4	46,8
Всього працівників малих підприємств	359672,1	100,0	372642,9	100,0	419221,6	100,0	472807,3	100,0

$\Delta_{d,\%} = d_{j1} - d_{j0}$, де d_{j1} ; d_{j0} – питома вага (частка) відповідно поточного (звітнього) і минулого (базисного) періодів [2].

Наведені в таблиці 6 дані відображають галузеву структуру, тобто питоми ваги (частки) розподілу досліджуваних показників (кількості підприємств, чисельності працюючих, обсягів виробництва) по галузях економічної діяльності та зрушення у цій структурі, що відбулося у звітньому 2002 році, порівняно з базисним 1999 роком, і яке визначається різницею (відхиленнями) часток дос-

ліджуваного показника по кожній галузі. Інтенсивність структурних зрушень в цілому по досліджуваній сукупності визначають на основі середнього лінійного відхилення цих часток

$$\bar{L}_d = \frac{\sum_{j=1}^m |d_{j1} - d_{j0}|}{m}$$

де L_d – середнє лінійне відхилення часток; m – число складових досліджуваної сукупності (в даному випадку m – є кількість галузей за видами економічної діяльності).

Таблиця 5

Аналіз структури та локалізації суб'єктів господарювання, чисельності працівників та обсягів виробництва за видами економічної діяльності

Галузі за видами економічної діяльності згідно з КВЕД	В цілому по економічній області				У тому числі малі підприємства					
	Питома вага досліджуваного показника по кожній галузі у загальному підсумку, %		Коефіцієнти локалізації		Коефіцієнти локалізації		Коефіцієнт локалізації			
	Кількість підприємств d_j^N	Чисельність працівників d_j^C	Обсяги виробництва d_j^Q	За чисельністю	За обсягами	За чисельністю	За обсягами	За обсягами		
I. Галузі, що виробляють продукцію										
Сільське, лісове та рибне господарство	7,1	16,7	7,1	2,35	1,0	5,7	10,2	7,1	1,79	1,25
Промисловість у тому числі добувна промисловість	20,2	45,1	62,4	2,23	3,09	19,1	24,2	30,4	1,26	1,59
Обробна промисловість	0,3	0,6	1,1	2,00	3,67	0,3	0,5	1,1	1,67	3,70
Виробництво електроенергії, газу та води	19,2	37,6	53,7	1,96	2,80	18,4	22,2	27,7	1,21	1,51
Будівництво	0,7	6,9	7,9	9,86	10,86	0,4	1,4	1,7	3,50	4,25
Разом по групі I	8,4	8,8	7,9	1,05	0,94	8,5	12,2	15,7	1,43	1,85
	35,7	70,5	77,4	1,97	2,17	33,3	46,6	53,2	1,40	1,60
II. Галузі, що надають послуги										
Оптова та роздрібна торгівля	39,9	14,1	10,2	0,35	0,26	41,1	26,8	19,5	0,65	0,47
Готелі та ресторани	4,2	1,9	1,2	0,45	0,29	4,5	4,5	4,4	1,0	0,98
Транспорт	3,6	3,9	5,2	1,08	1,44	3,5	4,3	6,1	1,23	1,74
Операції з нерухомістю	10,6	5,5	3,6	0,52	0,34	11,3	10,2	11,6	0,90	1,03
Колективні господарські та колективні послуги	3,5	2,4	1,1	0,69	0,31	3,7	4,7	2,5	1,27	0,68
Інші види діяльності, пов'язані з наданням послуг	2,5	1,7	1,3	0,68	0,52	2,6	2,9	2,6	1,11	1,00
Разом по групі II	64,3	29,5	22,6	0,46	0,35	66,7	53,4	46,8	0,80	0,71
Всього по області	100,0	100,0	100,0			100,0	100,0	100,0		

Таблиця 6

Інтенсивність зрушень у галузевій структурі малого підприємництва у 1999-2002 роках

Галузі за видами економічної діяльності	Питома вага досліджуваного показника у відповідній галузі, %								
	Кількість підприємств		Чисельність працівників		Обсяги виробництва				
	1999	2002	Відхилення $d_{j1} - d_{j0}$	1999	2002	Відхилення $d_{j1} - d_{j0}$	1999	2002	Відхилення $d_{j1} - d_{j0}$
Сільське та лісове господарство	4,6	5,7	1,1	7,7	9,9	2,2	6,2	6,9	0,7
Промисловість у тому числі обробна промисловість	17,1	19,1	2,0	21,1	24,1	3,0	21,0	30,4	9,4
	16,7	18,4	1,7	20,0	22,2	2,2	19,8	27,	7,9
Будівництво	7,9	8,5	0,6	10,7	12,2	1,5	11,0	15,7	4,7
Оптова та роздрібна торгівля	49,3	41,1	8,2	38,9	26,8	12,1	44,8	19,5	25,3
Операції з нерухомістю	7,9	11,3	3,4	6,7	10,2	3,5	7,1	11,6	4,5
Транспорт	2,6	3,5	0,9	3,3	3,6	0,3	3,3	6,1	2,8
Інші види діяльності	10,6	11,0	0,4	11,6	12,5	0,9	6,6	9,7	3,1
Всього по області	100,0	100,0	18,3	100,0	100,0	25,7	100,0	100,0	58,4

Отже, застосувавши вищеведену формулу середнього лінійного відхилення, і використавши розраховані в таблиці 6 відхилення (різниця) часток відповідних досліджуваних показників, визначимо лінійний коефіцієнт структурних зрушень:

за кількістю підприємств

$$L_d^N = \frac{18,3\%}{8} = 2,3\%$$

за чисельністю працівників

$$L_d^C = \frac{25,7\%}{8} = 3,2\%$$

за обсягами виробництва

$$L_d^Q = \frac{58,4\%}{8} = 7,3\%$$

Розраховані в такий спосіб лінійні коефіцієнти структурних зрушень свідчать, що галузева структура малого підприємництва, зазнавши за досліджуваний період певних змін, звітного 2002 року відрізняється від галузевої структури базисного 1999 року, зокрема: за кількістю підприємств – на 2,3%, за чисельністю працівників – на 3,2%, особливо звертає на себе увагу інтенсивність зрушень, які відбулися в галузевій структурі

малого підприємництва – за обсягами виробництва – 7,3%.

Таким чином, у підготовленій нами статті розглянуто теоретичні основи сутності, функцій, ролі і місця малого підприємництва в економіці регіону; проведено аналіз динаміки основних показників, які характеризують стан, розвиток, структуру та структурні зрушення, що відбуваються у сфері малого бізнесу регіону. Всебічне вивчення стану і розвитку малого підприємництва передбачає і потребує окремого дослідження – це проведення ґрунтовного аналізу результатів фінансово-господарської діяльності малого підприємництва з метою виявлення ще невикористаних можливостей та розв'язання назрілих у малому бізнесі проблем, що і стане предметом нашого наступного статистичного дослідження.

1. Вашиків П.П., Пастер П.І., Сторожук П.В., Ткач С.І. Теорія статистики. – К.: Либідь, 2001. – 320с.
2. Єрина А.М., Мазуренко О.К., Пальян З.О. Економічна статистика. – К.: ТОВ "УВПК", "ЕксОб", 2002. – 232 с.
3. Закон України "Про державну підтримку малого підприємництва", від 19.10.2000 р., №2063-III, Київ, Відомості Верховної Ради України № 51-52, 2000 р.

4. Наказ Держкомстату України "Про порядок статистичного вивчення суб'єктів малого підприємництва", №399, Київ, Держкомстат України, 1998.

5. Класифікатор видів економічної діяльності. ДК009-96, Київ, Держкомстат України, 1996.

6. Методологічні положення зі статистики. Держкомстат України. – К.: ЗАТ "Август", 2002. – Вип. 1/Редкол.: О.Г. Осауленко (голова) та ін. – 552с.

7. Основи економічної теорії. Підручник / за ред. проф. С.В. Мочерного. – Тернопіль: АТ "Тарнекс", 1993. – 668 с.

8. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку. – М., 1982, Т.1.

The theoretic and methodological essences, the role and place of small entrepreneurship as an important component of economic potential of the country and its separate regions are worked out. The information base of statistic studying and activity analysis of small entrepreneurship, in the basis of which the structural statistic investigation are placed and the system of statistic classifications are investigated.

The thorough analysis of dynamics of the basic data characterising the situation, development the structure and structural innovations which took place in the sphere of small business during last years is held.

Розділ 2. ЕКОНОМІКА ПІДПРИЄМСТВ ТА ГАЛУЗЕЙ ГОСПОДАРЬКОГО КОМПЛЕКСУ РЕГІОНУ

Баланюк І. Ф.

НОВИЙ ЕТАП РОЗВИТКУ АГРАРНИХ ВІДНОСИН

Розглядається вплив організаційного забезпечення на ефективність розвитку аграрного сектору економіки. Обґрунтовуються основні організаційні чинники забезпечення нового етапу розвитку аграрних відносин в регіоні: програмне забезпечення, використання попереднього етапу аграрної реформи, система пріоритетів, створення ринкової інфраструктури, кадрове забезпечення, моніторинг.

У поглибленні й підвищенні ефективності розвитку аграрних відносин одне з основних місць має посідати їх надійне організаційне забезпечення. Організаційний чинник, якому завжди відводиться важлива роль у вирішенні великомасштабних і високовідповідальних проблем, набуває особливого значення в умовах поступового утвердження у сільському господарстві прогресивних засад його розвитку. Рівень організації здійснення нового етапу розвитку аграрних відносин належить до визначальних передумов забезпечення їх соціально-економічної результативності. Основними напрямками забезпечення їх дієвості є: розвиток аграрних відносин на основі спеціально регульованих програм по всій управлінській і безпосередньо виробничій вертикалі, використання попереднього етапу аграрної реформи; формування і практична реалізація системи пріоритетів, створення й ефективне використання інфраструктури обслуговування підвищених потреб надійного розвитку аграрних відносин, надійне кадрово-управлінське і моніторингове забезпечення.

Одне з основних місць в новому етапі розвитку аграрних відносин посідає їх програмне забезпечення, або, інакше кажучи, організація розвитку аграрних відносин на основі системи спеціально розроблених для цієї мети цільових програм. Необхідність їх реалізації підтверджена практикою організації здійснення першого етапу аграрної реформи в областях Карпатського регіону [2, 5 – 7]. Зокрема, на Івано-Франківщині такі програми розв'язувалися на трьох рівнях: обласному, районних і безпосередньо у сільськогос-

подарських підприємствах. При цьому до уваги брався порядок, згідно з яким спочатку опрацьовувалася обласна програма, що у ній визначалися завдання, які, включаючи напрямки і способи їх реалізації, повинні були здійснюватися як безпосередньо на Івано-Франківщині, так і в кожному районі та підприємствах, що підлягали реформуванню. З урахуванням цих найбільш загальних положень (рекомендацій), а також місцевих особливостей здійснювалися подібні програми для районів і сільськогосподарських підприємств. Вони розроблялися об'єднаними зусиллями керівників і спеціалістів відповідних органів місцевого управління та сільськогосподарських підприємств, а також науковців [6, 127]. Як підтвердив досвід, така практика виправдала себе і значною мірою сприяла тому, що аграрна реформа в області розвивалася цілеспрямованіше і швидше, порівняно з деякими іншими областями. Винятково багатим у цьому відношенні є також досвід Львівської області [1, 160].

Подібну практику в Івано-Франківській області було вирішено повторити на новій основі для умов наступного етапу розвитку аграрних відносин [8, 50]. Актуальними при її розробці стали такі аспекти:

- соціальна орієнтація розвитку аграрного сектора, де поряд з традиційними соціальними питаннями важливе місце відводиться зміцненню демографічної бази сіл, створенню нових робочих місць, зменшенню безробіття, підвищенню зайнятості сільських жителів у сфері розвитку місцевого туризму, повнішому й ефективнішому використанню лісових та водних багатств області;

- надання програмі з самого початку характеру комплексності та включення до неї вирішення не лише власне реформаційних складових, але й безпосередньо виробничих питань: удосконалення структури сільськогосподарського виробництва, розвитку окремих галузей, становлення на селі підприємства, малого і середнього бізнесу тощо;

- у комплексній програмі чітко визначена стратегія розвитку сільського господар-

ства, в основу якої поставлені відродження галузі, формування приватного сектора, створення у селах таких умов життя і праці, які заохочували б селян та всіх інших мешканців жити і працювати в них, робили б селянську працю легшою, привабливішою, престижнішою;

– поступальна орієнтація на власні сили, на власні історично зумовлені уміння, на власну відповідальність;

– створення рівних умов для формування й ефективного функціонування різних укладів у сільському і лісовому господарствах, їх надійне науково-консультаційне та інформаційне забезпечення.

У розробці комплексної програми соціально-економічного відродження аграрного сектора області спільно з керівниками і спеціалістами управлінських і наукових установ активу участь брали працівники Міністерства аграрної політики України, Української академії аграрних наук, Інституту аграрної економіки УААН. До організації її виконання, крім обласних керівників і спеціалістів різних рівнів області, залучені науково-дослідні установи, засоби масової інформації.

Уже перший досвід роботи Прикарпаття за такою комплексною програмою дає підстави для висновку, що вона все очевидніше стає важливим організаційним чинником поглиблення і підвищення ефективності розвитку в області аграрних відносин.

Використання попереднього етапу аграрної реформи.

При цьому необхідними у забезпеченні ефективного розвитку аграрних відносин будуть умілі і високоефективні використання та примноження здобутків попереднього етапу аграрних реформувальних. Ставлення до здійснюваної аграрної реформи не завжди було однозначним. З самого початку у ньому виділялися два напрямки. Один з них уособлював активну підтримку радикалізації аграрних відносин і об'єднував навколо себе усіх, хто очікував їх, вірив у них і зв'язував з ними майбутнє – як своє особисте, так і більш загальне, загальнодержавне. Одночасно з цим були інші, протилежні погляди, які не просто заперечували і відкидали саму ідею переведення сільського господарства на прогресивні засади розвитку, але й чинили йому доступний для них опір. Співвідносність цих напрямків не була постійною, вона змінювалась в бік збільшення частки прихильників

реформи. Це найбільш виразно проявлялося після кожного помітного успіху реформи, за підсумками якого більша частина селян приходила до висновку про її прогресивну стратегічну спрямованість, від якої вони можуть мати соціально-економічну віддачу.

За всіх складностей, у яких проходив початковий етап аграрних реформувальних, і не зважаючи на те, що за соціально-економічною результативністю він не відзначався успіхом, на цьому етапі отримані певні здобутки, всю сукупність яких можна об'єднати у три групи:

– суспільно-політичні зміни на користь селян у частині земельних та майнових відносин власності й форм господарювання [11, 19];

– досвід організації проведення аграрних реформувальних;

– зміна соціально-психологічної ситуації щодо них у бік їх утвердження.

Найглибшими за суттю і найважливішими за стратегічним цільовим призначенням є здобутки першої групи, до яких належать передача у власність селян земель з правом їх використання і розпорядження ними кожного окремо взятого власника та гарантування права вільного вибору форм господарювання і підприємництва на селі. Це настільки великі надбання розвитку аграрних відносин у політично незалежній Україні, що найповнішу оцінку його соціально-економічного і суспільно-політичного значення дасть історія. Вона починає це робити першими проявами приросту валової продукції сільського господарства (що мало місце у 2000-2001 роках) і помітним збільшенням частки агроформувань усіх організаційно-правових форм, які закінчили ці роки з прибутками. Це, крім усього іншого, дає підстави для висновку, що уже у порівняно недалекому майбутньому матимуть місце більш суттєві успіхи, в тому числі на рівні районів будуть забезпечені всі гарантії щодо використання наданих селянам прав і можливостей розпоряджатися власністю на землю та майно (земельні та майнові паї) і господарювати за найбільш прийнятною для кожного формою.

У частині ефективної організації розвитку нового етапу аграрних відносин визначальне місце займатиме використання надбань останніх років попереднього етапу, як, приміром, надання цьому процесові динамічності, його повне і своєчасне забезпечення законодавчими та іншими нормативно-правовими актами і положеннями, підвищення

відповідальності виконавчих структур за повне і своєчасне здійснення усіх організаційних та інших заходів тощо. Це ще й важливо у зв'язку з тим, щоб не допустити зниження темпів динамічності аграрних перетворень, досягнутих у процесі виконання Указу Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки". Завдяки достатньо високій активності виконавчих структур державної влади різних рівнів, за один рік було зроблено багато з того, що мало бути виконаним у попередні роки.

Як відомо, не все і не всіма сприймалося у цьому відношенні однозначно, особливо це стосується побоювань, що прискорення реформаційних процесів може завдати певної шкоди їх якості. Але, як показав досвід, цього не трапилось. Хоч певні недоробки мали місце, проте є підстави для висновку, що їх було не більше, порівняно з тими, які були допущені тоді, коли реформа не відзначалася достатньою активністю її здійснення, що можна вважати однією з причин її недостатньої ефективності. Як тільки під впливом активізації аграрних реформувальних з боку найвищих державних структур їм було надано необхідного прискорення, перетворювальні процеси пішли швидше і, що надзвичайно важливо, почали залучати на свій бік все більшу частину селян, зацікавленість яких у реформі почала проявлятися повніше й активніше.

У зв'язку з цим не виправдано було б недооцінити те, що президентом України вдало був обраний час реформаційних процесів (закінчення в основному господарських робіт на селі) і встановлення жорстких термінів їх проведення – до початку весняних польових робіт. Останнє було надзвичайно важливим і високорезультативним завдяки збігові двох груп обставин: з одного боку – високої державної відповідальності за дотримання встановлених термінів реформування, що вимагалось від управлінських структур, з іншого – набутої усім попереднім хліборобським досвідом внутрішньої вимоги селян до себе вийти на весняне поле підготовленими не лише організаційно і технологічно, але й психологічно. І, хоч багато чого, пов'язаного з реформуванням довелось закінчувати в період весняно-польових робіт або пізніше, ситуація, яка склалася навколо

аграрних перетворень із самого початку їх прискорення, виявилася на їх користь. Є підстави вважати, що все це у єдності з підвищенням уваги державної влади до забезпечення потреб села (навіть в умовах збіднілої технічної оснащеності сільського господарства і не у всьому сприятливих погодних умовах) дало можливість у 2000-му році одержати перші за останні роки позитивні зрушення.

На основі поєднання суспільно-політичних здобутків аграрної реформи з істотним підвищенням її організаційного забезпечення на селі помітно змінилася на її користь соціально-психологічна ситуація: селяни все очевидніше сприймають аграрні реформування як такі, що починають працювати на них і обіцяють підвищення їх соціально-економічної результативності.

Усе це у поєднанні з нарощуванням фінансово-економічної підтримки аграрних реформувальних з боку держави сприяло не лише прискоренню їх здійснення, але й формуванню навколо них сприятливого економічного, соціального і психологічного середовища як безпосередньо на селі, так і в країні в цілому [3, 97]. Повне й уміле використання закладених у ньому можливостей набуватиме значення однієї з найважливіших заповорок поглиблення і підвищення ефективності нового етапу розвитку аграрних відносин.

Одночасно є підстави передбачити, що одним з чинників забезпечення ефективного розвитку нового етапу аграрної реформи буде формування системи пріоритетів. Їх вибір належить до загальноприйнятих вихідних засад суспільного, соціально-економічного та іншого розвитку. Це у всій його повноті стосуються проблеми пріоритетів розвитку аграрних відносин. Їх сукупність охоплює собою економічні, організаційні, соціальні та інші пріоритети. Можна вести мову про їх повне й одночасне вирішення. Проте, оскільки у практиці це неможливо, єдино правильно виходити з того, що у кожній з цих груп на кожному даному відрізку часу мають бути відібрані найважливіші пріоритети.

Проблема вибору пріоритетів не належить до нових. Певний досвід у її вирішенні, в тому числі стосовно розвитку аграрних відносин, вже набуто. Проте, зважаючи на їх багатоаспектність, об'єктивною є необхідність переходу від вибору окремих пріо-

ритетів до одночасного вирішення їх сукупності. На цій основі формуються два важливі завдання – формування системи пріоритетів і побудова їх вертикалі. Щодо першого з них – це означає необхідність вибору пріоритетів не взагалі, а стосовно кожної складової розвитку аграрних відносин: їх організації, кадрового забезпечення, структурних зрушень, соціальних проблем тощо. У практичному відношенні це означає, що потреби розвитку аграрних відносин висунули на порядок денний проблему цілеспрямованого переходу від окремих (одиночних, генеральних) пріоритетів до їх певної сукупності з обов'язковим комплексним вирішенням.

Особливість їх вибору полягатиме у тому, що при всій найбільш загальній ідентичності пріоритетів для областей Карпатського регіону кожна з них на кожному даному етапі вирішуватиме дві групи завдань: з одного боку – вибір пріоритету як такого, з іншого – пошук шляхів і можливостей їх практичного втілення. У природних, економічних, соціальних та інших сферах життя області, регіону є багато спільного. Проте це не означає, що у всіх без винятку випадках вони обиратимуть однакові пріоритети, етапи і способи їх практичного вирішення. Вони можуть співпадати у своїй основі, але не обов'язково у деталях. Тому кожна область і кожен район вирішуватиме цю (як й інші) проблему по-своєму, а уміння визначення пріоритетів, обґрунтування шляхів і механізмів їх організаційного, економічного та іншого забезпечення характеризуватиме рівень підготовки управлінських структур до роботи в умовах пріоритетності інтересів.

Як показав досвід здійснення в регіоні аграрної реформи, виняткового організаційного значення набуває необхідність побудови вертикалі (вертикалей) пріоритетів. Суть цієї нетрадиційної категорії у тому, що в кожній області доцільно визначити пріоритети на всіх управлінських рівнях: область – район – сільська рада – сільське поселення. Найбільш загальні з них будуть спільними для всієї вертикалі і сформують її серцевину (становий хребет), інші будуть специфічними для конкретного рівня, окремо взятого району чи села і, являючи собою певні відгалуження від серцевини, будуть доповнювати її, надавати вертикалі завершеності як щодо суті, так і щодо шляхів її практичної реалізації.

На цій основі для кожного з пріоритетів формуватиметься своєрідне “дерево пріоритетів”, яке даватиме повніше і глибше уявлення про комплексну сутність кожного пріоритету і дозволить чіткіше обирати шляхи та механізми їх практичного забезпечення. Та чи інша єдність таких організаційних побудов формуватиме генеральну сукупність пріоритетів, яка, у свою чергу, становитиме одну з вихідних основ стратегії розвитку.

Створення і ефективне використання інфраструктури обслуговування підвищених потреб надійного розвитку аграрних відносин.

Глибокі якісні зміни, які відбуваються в аграрному секторі під впливом його реформування, зумовлюють необхідність пошуку ефективного обслуговування. Основним напрямом досягнення цієї мети є створення системи відповідних структур, які останнім часом розглядаються як самоврядні організації. До них, зокрема, належать організації ринкового призначення, кооперативи, кредитні спілки тощо, які створюються у всіх регіонах (областях) країни.

Одночасно з формуванням загальноприйнятих в Україні інфраструктурних утворень в регіоні почалося відродження специфічної форми самоврядування у вигляді Аграрної палати. Вона діяла у Галичині до 1939 р., після чого припинила своє функціонування. Першою її почала відновлювати Львівська область, у якій вона свого часу побутувала як “Львівська Ізба рольніча”. Одночасно подібні структури функціонували в межах територій колишніх Львівської, Станіславської і Тернопільської областей [9, 3]. Львівщину підтримали Міністерство агропромислового комплексу та Адміністрація Президента України. Враховуючи позитивну діяльність “Ізби рольнічої”, а також виходячи з потреб мати подібний до неї орган у сучасних умовах, Львівська обласна рада 2-го скликання 25 грудня 1997 р. прийняла рішення «Про доцільність створення Львівської Аграрної палати».

Для його виконання 3 травня 1998 р. на виборах представників від районів області до Аграрної палати такий орган самоврядування був створений, а 30 червня того ж року установчими загальними зборами уповноважених представників Аграрної палати був прийнятий “Статут Львівської Аграрної палати”, офіційно зареєстрований 22 вересня управлінням юстиції області [9, 23 – 64].

Ним визначено, що Львівська аграрна палата є представницьким органом, створеним на засадах виборності й самоврядування з метою захисту земельних прав власників, їх економічних, майнових, соціальних та правових інтересів в умовах ринкової економіки [5, 23]. Головною метою палати є сприяння розвитку підприємництва в аграрному секторі у процесі формування багатоукладної економіки на захист правових, соціальних і фінансових інтересів її членів. За порівняно короткий період часу Аграрна палата області перетворилася в активно діючий орган, який став центром усієї роботи з організаційного забезпечення діяльності не лише її самої, але й усіх інших самоврядних структур, які все більше групуються навколо неї, а разом взяті вони значно підвищують самоврядницький характер функціонування аграрного сектора економіки області.

Досвід діяльності Львівської аграрної палати дає підстави для висновку, що такі (або подібні) органи самоврядування доцільно створювати в усіх областях не лише Карпатського регіону, але й України загалом.

Формуванню інфраструктури аграрного ринку сприяв Указ Президента України від 6 червня 2000 року “Про заходи щодо формування та функціонування аграрного ринку”. На виконання цього указу Івано-Франківська обласна державна адміністрація у липні 2000 року прийняла розпорядження “Про заходи щодо забезпечення формування аграрного ринку в області” [10, 1-4]. Відповідно до організаційних заходів, передбачених розпорядженням, в області створено на початку 2002 року 4 агроторгові доми, 4 товарні біржі, 7 аукціонів живої худоби, 39 виставок-ярмарків, 54 оптових продовольчих ринків, 29 оптових овочевих ринків, 158 обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів, 1001 заготівельних пунктів, 18 кредитних спілок, 30 брокерських контор, 147 фірмових магазинів для торгівлі сільськогосподарською продукцією.

Кадрове забезпечення.

Особливе місце серед організаційних чинників вирішення на необхідному рівні розвитку нового етапу аграрної реформи посідає підвищення рівня її кадрового забезпечення, тобто достатньо підготовленими і захищавними у ній керівниками та спеціалістами різних рівнів. Успішна підприємниць-

ка діяльність, як підкреслює Й.С. Завадський, значною мірою залежить від кадрів [7, 90]. Не лише тому, що керівникам та спеціалістам завжди й у всьому відводиться визначальне місце в організації та проведенні тієї чи іншої роботи, але й у зв'язку з тим, що на них покладається відповідальність за її якісне проведення і консолідацію зусиль усіх, хто має відношення до кожної конкретної справи. Це загальне положення у всій його повноті не лише стосується проблеми здійснення аграрної реформи, але й має щодо її організації підвищене значення. Це зумовлюється кількома обставинами:

по-перше, реформування аграрних відносин – це відносно нова для наших умов справа, досвіду в проведенні якої до певного часу не було. На це здатні лише достатньо підготовлені до аграрних реформувальних керівники і спеціалісти державних органів управління і безпосередньо виробничої сфери;

по-друге, в процесі проведення аграрної реформи виникає багато непередбачених питань і проблем, на які потрібно вміти дати невідкладну і достатньо кваліфіковану для кожного конкретного випадку відповідь, на що спроможні лише добре підготовлені спеціалісти;

по-третє, у зв'язку з тим, що у проведенні аграрної реформи важливе місце посідає знання працівниками сільськогосподарських підприємств її суті, керівники і спеціалісти, відповідальні за її організацію, повинні бути добре підготовленими до роботи з селянами, вміти дохідливо роз'яснювати їм всі положення реформування, вміти допомогти у виборі найбільш прийнятних для кожних конкретних умов варіантів організаційно-правової форми новостворюваного агроформування, у вирішенні питань з розподілу майна тощо;

по-четверте, організатори реформування повинні бути настільки передбачливими, щоб ще на стадії підготовки до нього вміти допомогти селянам у розв'язанні питань по-реформеного розвитку створених в процесі реформування нових агроформувань. Без цього, як показує досвід, новостворені сільськогосподарські підприємства з самого початку можуть зустрітися з ускладненнями, яких можна було б уникнути, якби весь процес реформування здійснювався на засадах передбачень;

по-п'яте, всі, хто має безпосереднє відношення до організації і проведення аграрної реформи, повинні володіти підвищеною відповідальністю за її результати. Цю рису слід вважати найважливішою при проведенні реформування аграрних відносин [4, 257 – 259].

Розглядаючи місце і роль в аграрній реформі її кадрового забезпечення, В.В. Юрчишин характеризує його як кадрово-управлінський ресурс, що за своїм значенням не поступається усій сукупності разом взятих матеріальних, фінансових, економічних та інших ресурсів, потенційні можливості яких можуть бути ефективно реалізовані лише за наявності та при умілому використанні всебічно підготовленого й ефективно діючого кадрово-управлінського потенціалу [12, 58]. Зважаючи на це, ефективне реформування аграрних відносин може бути забезпечене лише за умови узгодженої дії кадрів управління усіх рівнів – від найвищих державних до безпосередньо виробничих. На цій основі на їх новому етапі має бути, з одного боку, якомога краще використаний потенціал управлінців, надбаний на першому етапі реформи і примножений подальшими відповідними надбаннями. Саме на цій основі у всіх регіональних утвореннях (областях, районах, агроформуваннях) буде сформована кадрово-управлінська вертикаль як одна з найважливіших передумов поглиблення і підвищення ефективності розвитку аграрних відносин у найближчій і більш віддаленій перспективі. Їх майбутнє залежатиме від надійності такої вертикалі, яка в міру розвитку аграрних відносин набуватиме якісно вищих, надійніших та ефективніших рис.

Активне здійснення поглибленого моніторингу подальшого розвитку аграрних відносин.

Категорія моніторингу включає вивчення кожного окремого випадку і його конкретного застосування. Це окрема гілка економічних знань, яка при всій своїй важливості ще не набула необхідного визнання і недооцінюється у практичній роботі. Якщо ж вона і застосовується, то переважно з метою кількісного відображення того, що вивчається без синтезу причинно-наслідкових зв'язків і відносин, які при цьому мають місце. Це у всій його повноті стосується проблеми виявлення розвитку аграрних відносин [6, 177].

Проте, як засвідчує аналіз проведення першого етапу реформування аграрних відносин, однією з причин їх недостатньо ефективного здійснення була недооцінка системного виявлення їх розвитку. Постійний моніторинг процесів, явищ, причин, результатів та інших складових будь-якого розвитку завжди є однією з найважливіших передумов його надійного організаційного забезпечення. Проте активний і всебічний моніторинг проведення аграрної реформи ще не набув значення організуючого чинника, який міг би прискорити і підвищити ефективність розвитку аграрної реформи на її першому етапі. Подолання цього недоліку, точніше – прорахунку, висувається на одне з визначальних місць в організації наступного етапу реформи. При цьому варто дотримуватися таких вихідних положень.

По-перше, найважливішою складовою його активного, дійового і достатньо ефективного здійснення має стати включення моніторингу в систему першочергових заходів, що будуть розроблятися з метою забезпечення ефективного розвитку нового етапу аграрних відносин. При цьому важливо розглядати його як механізм, який має діяти постійно і яким повинні уміти користуватися усі, хто матиме безпосереднє відношення до організації аграрної реформи.

По-друге моніторинг у єдності повинен забезпечити управління реформою достовірною інформацією як цілісної системи, так і її окремих складових. Це означає, що моніторинг повинен охоплювати всі без винятку елементи реформування аграрних відносин, а також процеси і явища, які при цьому матимуть місце, їх соціально-економічну результативність.

По-третє, всі учасники моніторингу повинні знати, які функції він виконує. Незалежно від того, який елемент (аспект) реформування підлягає моніторингу, у найбільш загальному відношенні можна виділити кілька груп: безпосереднє вивчення процесів і явищ, які мають місце у процесі реформування; причини, які стримують його розвиток і негативно впливають на його соціально-економічну результативність і як обмежити, а ще краще – повністю подолати їх дію; обґрунтування системи заходів, здатних вивести аграрні реформування на якісно вищий рівень. Практично саме до цього зводиться

моніторинг, саме таким є його визначальна мета.

По-четверте, моніторинг розвитку аграрних відносин повинен охоплювати всі управлінські рівні – від найвищих до низових (базових). Інакше кажучи, у кожному конкретному випадку, для кожного перетворювального процесу має бути побудована своєрідна моніторингова вертикаль, на кожному «поверсі» якої будуть виявлятися конкретні ситуації, питання й проблеми. Взаємодоповнюючи один одного, результати такого виявлення дадуть необхідне уявлення про характер розгортання і результативність кожного підетапу розвитку аграрних відносин. Особливе місце при цьому має надаватися вивченню того, за рахунок яких саме чинників забезпечується одержання позитивних якісних результатів реформування, як і у якій мірі воно наближує забезпечення тих інтересів селянина, що їх потрібно досягти внаслідок здійснення нового етапу аграрної реформи.

Як засвідчує досвід, ефективність розвитку аграрних відносин забезпечується при системному і комплексному поєднанні всіх організаційних чинників.

1. Аграрна реформа на Львівщині, 1990 – 1994: Документи і матеріали / За ред. М. Гладія. – 2-е вид., доп. – Львів: Каменяр, 1995. – 160 с.

2. Баланюк І.Ф. Організаційне забезпечення реформування аграрних відносин у регіоні // Економіка АПК. – 1998. – № 12. – С. 5 – 7.

3. Баланюк І.Ф. Науково-прикладні аспекти розвит-

ку аграрних відносин у регіоні Карпат. – К.: Інститут аграрної економіки, 2000. – 104 с.

4. Баланюк І.Ф. Реформування в аграрному секторі регіону. К.: ІАЕ, 1999. – 270 с.

5. Березівський П. Формування організаційних структур ринкового типу в аграрному секторі Львівщини // Вісник Львівського державного аграрного університету: Економіка АПК. № 7 (1). – Львів: Львів. держ. агроуніверситет, 2000. – С. 16 – 23.

6. Вишиванюк М.В. Новий етап розвитку аграрної реформи в області. – Івано-Франківськ: "Плай", 2001. – 218 с.

7. Завадський Й.С. Менеджмент: Management. – К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. – Т. 1. – 543 с.

8. Комплексна програма соціально-економічного відродження аграрного сектора області. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – 50 с.

9. Львівська аграрна палата виборний представницький орган самоврядування землевласників. За ред. М. Гладія. – Львів: Українські технології, 1998. – 82 с.

10. Про заходи щодо забезпечення формування аграрного ринку в області: Розпорядження Івано-Франківської обласної державної адміністрації від 10 липня 2000 р. № 454. – Івано-Франківськ, 2000. – 4 с.

11. Сахацький М.П. Проблеми відродження сільського господарства. – К.: ІАЕ УААН, 2000. – 304 с.

12. Юрчишин В.В. Зміцнення кадрово-управлінського потенціалу аграрних формувань // Соціально-економічна модель постреформованого розвитку агропромислового виробництва в Україні. – К.: ІАЕ УААН, 2000. – С. 53 – 64.

The influence of organizational maintenance on the efficiency of the development of agrarian sector of economics are considered. The fundamental organizational principles of maintenance of the new period of development of agrarian relations in the region are based: the program maintenance, the using of the previous period of agrarian reform, the system of priorities, the creation of market infrastructure, the personnel providing, monitoring.

Пиліт Н. І.

СТРАТЕГІЧНИЙ РОЗВИТОК НАФТОГАЗОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ: РЕАЛЬНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ

В статті розглянуто проблеми формування стратегічного розвитку нафтогазової промисловості, виходячи із виняткової важливості галузі для всього народного господарства, щодо забезпеченості України паливно-енергетичними ресурсами.

Формування стратегії розвитку нафтогазової промисловості повинно виходити із розуміння виняткової важливості галузі для всього народного господарства, яка вирішує

одне з основних завдань національної економіки – забезпечення України паливно-енергетичними ресурсами.

До числа важливих енергоносіїв належить нафта і газ. Протягом останніх років щорічний видобуток нафти з газовим конденсатом становив близько 4 млн. т. і майже 18 млрд.м³ природного газу (табл.1).

З приведених у цій таблиці даних видно, що промисловий видобуток нафти досяг свого максимального рівня у 1970 році –

Таблиця 1

Динаміка видобутку нафти і газу в Україні

Роки	Видобуток	
	Газу, млрд. м ³	Нафти млн. т
1940	0,5	0,4
1950	1,5	0,3
1960	14,3	2,2
1970	60,9	13,9
1975	68,7	12,8
1980	56,7	7,5
1985	42,9	5,8
1990	28,1	5,3
1995	18,2	4,1
1996	18,4	4,1
1997	18,1	4,1
1998	18	3,9
1999	18,1	3,8
2000	17,9	3,7

13,9 млн. т., а газу відповідно у 1975 році – 68,7 млрд. м³. Однак її показники засвідчують і протилежне.

Так, протягом останніх 30-ти років відбувається поступове виснаження основних нафтогазових родовищ, а також з 1994 року скорочуються асигнування на проведення геологорозвідувальних робіт, що призвело до зниження обсягу видобутку нафти і газу у 1980 році він становив уже 7,5 млн. т. нафти, а газу відповідно – 54,8 млрд. м³, а у 2000 р. зменшився до 3,7 млн. т. нафти і 17,9 млрд. м³ газу.

На родовищах, які нині експлуатуються виробленість початкових запасів нафти становить 70%, а виробленість запасів газу – 65%. Заходи щодо інтенсифікації видобутку та використання нових прогресивних технологій, яким приділялась і надалі приділятиметься чимраз більша увага, не можуть компенсувати природного зменшення видобутку. Тому досить актуальною проблемою стратегічного розвитку нафтогазової промисловості має бути розширення обсягів розвідки і видобутку нафти та газу, а також знаходження альтернативних джерел енергоносіїв (метану, біогазу, газогідрату, коксового газу та інших джерел). Збільшення обсягів видобутку нафти і газу передбачається досягти, зокрема, за рахунок нарощення обсягів пошуково-розвідувального буріння зі 100 тис. м. у 1999 році, до майже 265 тис. м після 2005 року.

Особлива увага зосереджується на освоєння родовищ української частини шельфу

Чорного та Азовського морів, на які припадає третина ресурсів газу, проведення пошуково-розвідувальних, надто глибинних покладів (5000-7000 м), застосування нових технологій [3, 70].

На сьогодні нафтогазову промисловість можна віднести до пріоритетних ланок економіки, оскільки від результатів та ефективності її роботи залежить функціонування усіх галузей народного господарства.

За останні роки частка нафти і газу в загальному балансі використання ресурсів України становить 61%. Пріоритетним енергоресурсом є природний газ, частка якого в енергобалансі займає 41-43%. Так, у 1975 році в Україні видобували 68,7 млрд. м³ газу, а споживали тільки 49 млрд. м³, решта йшла на експорт. Трохи згодом такий стан справ ще більше змінився. Протягом останніх 10-15 років споживання газу почало зростало і у 1990 році досягло максимального рівня 118,8 млрд. м³, а Україна посіла третє місце в світі, поступаючись тільки США та Росії. Тим часом, починаючи із 1991 року обсяг газоспоживання почав зменшуватись і в 2000 році становив уже 73,4 млрд. м³ [5, 6].

Порівнюючи споживання газу із власним видобутком можна сказати, що його потреби задовольняються за рахунок імпорتنних поставок. Свідченням цього є такий ряд цифр. Споживання нафти в Україні становило у 1970 р. – 61,5 млн. т., у 1991 р. – 54,4, у 1992 р. – 39,3, у 1993 р. – 17,5, у 1994 р. – 18,3, у 1995 р. – 15,0, у 2000 р. – 9,4. З 1990 по 2000 рр. її споживання зменшилось у 5 разів.

За рахунок власного видобутку нафти Україна задовольняє свої потреби тільки на 20-30%, решта змушена покривати за рахунок імпорту з інших країн і насамперед з Росії [7, 63]. Звідси зрозуміло чому значна увага приділяється вирішенню питань щодо забезпечення можливої диверсифікації джерел нафти і газу України.

Практика і досвід забезпечення імпортними енергоресурсами в розвинутих країнах свідчить про те, що надходження енергоресурсів повинно здійснюватись не менш, ніж із трьох-чотирьох незалежних і стабільних джерел. Росія виступає щодо України монопольним постачальником нафти і газу (більше 70%). [3, 384].

Суттєвою перепоною на шляху розв'язання проблем стратегічного розвитку нафтогазової промисловості є недостатня фінансова забезпеченість запланованих заходів, про що свідчать інвестиції, сума яких протягом останнього часу (з 1985 по 2000 рік) зменшилась у 1,6 рази, як у газовій так і в нафтовій промисловості (Табл. 2).

Зменшення інвестицій у цих галузях промисловості звужує можливості щодо дальшого їх розвитку. Враховуючи необхідність нарощення видобутку нафти і газу, необхідне збільшення як державних, так і іноземних інвестицій. Крім того певна кількість коштів на розширення виробництва може бути знайдена у самих галузях (табл. 3).

З наведених у таблиці 3 даних випливає, що рентабельність галузі щоразу знижується. І все ж вона залишається достатньо спроможною, щоб авансувати певні кошти на стимулювання виробництва, зокрема на старих вироблених родовищах. З цією метою Указом Президента України від 17 червня 1996 року №433/96 «Про заходи щодо залучення інвестицій для розробки нафтових родовищ з важковидобувними й виснаженими запасами» було передбачено відповідні пільги інвесторам (зокрема, звільнення від рентної плати) за додатково видобуті нафту та газ понад базові обсяги на затверджених родовищах протягом усього періоду їх експлуатації.

Під базовим розуміється обсяг видобування при існуючих технологіях без додаткових інвестицій. Такі базові обсяги визначаються у ліцензії на експлуатацію родовища, яка видається видобувному підприємству. Кабінет Міністрів України своїми постановами затверджує такі родовища та базові обсяги видобутку нафти і газу [1, 75]. При цьому слід зазначити, що підприємства які видобувають нафту і природний газ на родовищах з важковидобувними та виснаженими запасами, суму рентної плати визначають, виходячи зі ставок рентної плати і обсягів видобутих нафти і газу в межах базових обсягів, які враховуються у щомісячних розрахунках

Таблиця 2

Інвестиції у нафтогазову промисловість України у порівняльних цінах, млн. грн.

Роки	Галузь промисловості	
	Газова	Нафтова
1985	1090	395
1990	1164	410
1995	288	326
1996	475	280
1997	681	165
1998	660	170
1999	616	173
2000	690	254

Таблиця 3

Динаміка рентабельності нафти і газу (відсотків)

Роки	Нафта	Натуральний газ
1995	226,7	328,2
1996	173,9	227,7
1997	154,7	187,4
1998	120,4	309,1
1999	205,8	247,1
2000	438,4	156,8

і визначаються як 1/12 річних базових обсягів.

Важливо, що встановлення рентної плати було здійснено з метою поступового вирівнювання цін на природний газ і нафту, яке видобувається в Україні, та цін, за котрими вони надходять з інших держав. Загалом це здійснювалося для створення умов у розвитку нафтової і газової промисловості та поповнення доходів до Держбюджету.

Актуальною проблемою є встановлення реальної ціни на газ на російсько-українському кордоні. Під цим потрібно розуміти ціну, однакову для всіх країн-імпортерів газу з Росії. Протягом багатьох років договірна ціна на кордоні з Росією становила 80 дол./1000 м³, що з урахуванням витрат на транспортування у 2,5-3 рази перевищувала ціну для країн Західної Європи. Фактично Україна переплатила Росії за спожитий за ці роки газ 12-14 млрд. дол. США [4, 118]. Звідси – не менш важливе значення має вдосконалення цінової політики на ринку нафтопродуктів. До основних проблем стратегічного розвитку нафтогазової промисловості також відносять підтримання у робочому стані транспортної мережі. Україна має розвинуту газотранспортну систему, яка включає 36,7 тис. км. газопроводів, 72 компресорні станції, 13 підземних сховищ газу. За потужністю вона посідає друге місце на континенті після російської, забезпечуючи водночас подачу природного газу як внутрішнім споживачам, так і основний обсяг (близько 97%) експортних поставок російського газу до інших європейських країн, що становить 119-130 млрд. м³ на рік. Загалом пропускна спроможність української нафтогазової системи на вході становить 290 млрд. м³, а на виході (до країн Західної, Центральної та Східної Європи, також Молдова і на південь Росії) – майже 170 млрд. м³.

Крім газопровідної, Україна володіє розвиненою нафтопровідною системою (загальна довжина її становить 4520 км.). Тут працює 31 перекачувальна станція. Пропускна спроможність системи на вході становить 120 млн. т. нафти, а на виході – 67 млн. т. нафти на рік. Магістральними нафтопроводами забезпечуються поставки нафти до нафтопереробних заводів України і прокачування її на експорт до країн Центральної Європи [2, 388].

Проблемою стратегічного розвитку нафтогазової промисловості, що її конче треба вирішити, є екологічна безпека. Багато нафтогазопроводів побудовані ще у 50-х роках ХХ ст. Лінійна частина газотранспортної системи України, яка є найстарішою в Європі, характеризується такими даними:

- 41,8% експлуатуються до 15 років;
- 27,8% експлуатуються 16-25 років;
- 14,46% експлуатуються 26-35 років;
- 15,83% експлуатуються 36-50 років;
- 0,08% експлуатуються понад 50 років.

[5, 6].

Як переконуємося, багато нафтопроводів вийшли за межі експлуатаційного терміну служби і вимагають оновлення. У зв'язку з тим, що чимало труб та обладнання на газопроводах давно потребують заміни, щорічно відбувається значна кількість аварійних викидів газуватих шкідливих речовин та нафтопродуктів в атмосферне повітря, що викликає значне забруднення навколишнього середовища та отруєння людей, тварин і рослин. Розширення і модернізація нафтогазотранспортної системи, підвищення її надійності, дозволить зменшити їх негативний вплив на навколишнє середовище.

Таким чином, ефективність стратегічного розвитку нафтогазової промисловості залежить від вирішення таких найважливіших проблем:

- розширення пошуково-розвідувальних робіт нових родовищ нафти і газу;
- використання альтернативних джерел енергоносіїв;
- підвищення віддачі існуючих нафтогазових родовищ;
- стимулювання припливу іноземних інвестицій в нафтогазову промисловість;
- удосконалення механізму припливу власних інвестицій галузі;
- поліпшення механізму ціноутворення;
- широке використання рентних, податкових та інших стимуляторів ефективного використання ресурсного потенціалу;
- створення умов для диверсифікації джерел надходження нафти і газу в Україну з метою запобігання кризовим явищам;
- розширення і модернізація газотранспортної системи та підвищення її надійності.

1. Безкоровайна О., Зайчук Л. Особливості справляння рентної плати за нафту і природний газ у 2001 році // Вісник податкової служби України. – 2001р. – №14/15. – С.75-76.

2. Пилипів Н.І. Нафтова і газова промисловість: стан і перспективи // Стратегія економічного розвитку України: Наук. збірник – Вип. 2(9)/ Відпов. ред. О.П. Степанов. – К.: КНЕУ, 2002. – С.384-388.

3. Пилипів Н.І. Механізм стимулювання нафтогазової промисловості // Стратегія економічного розвитку України: Наук. Збірник. – Вип. 4(11)/ Відпов. ред. О.П. Степанов. – К.: КНЕУ, 2002. – С.69-73.

4. Паливно-енергетичний комплекс на порозі третього тисячоліття / А.К. Ширловський, М.П. Ковалко, І.М. Вишневецький та ін.; А.К. Ширловський, М.П. Ковалко (Ред.) НАН України, підприємство “Укренергозбереження”, – К.: Українські енциклопедичні знання, 2001. – 400с.:іл

5. Розгонюк В.В., Руднік А.А., Коломєєв В.М., Григіль М.А., Болокан О.О., Хачікян Л.А., Герасименко Ю.М. /

Довідник працівника газотранспортного підприємства. За загальною редакцією акад. УНГА А.А. Рудніка, – К.: “Росток”. – 2001. – 1092с. .

6. Статистичний щорічник України за 2000 рік. За редакцією Осауленка О.Г. ІК.: “Техніка”. – 2001. – 598с.

7. Чук Л.Г. Стратегічні проблеми розвитку нафтогазового комплексу України // Стратегія економічного розвитку України: Наук. Збірник. – Вип. 4(11)/ Відпов. ред. О.П. Степанов. – К.: КНЕУ, 2002. – С.61-68.

The article examines the problems of the strategic development of gas and oil industry due to the exceptional importance of the industry for the entire national economy and supply of fuel – power resources of Ukraine.

Кропельницька С. О.

САМООРГАНІЗАЦІЯ У СФЕРІ ПІДПРИЄМНИЦТВА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Особливу увагу приділено проблемі визначення сутності та головних факторів самоорганізації у виробничих системах локального рівня. Сформульовано конкретні висновки і пропозиції щодо оптимізації регіонального розвитку на базі самоорганізації підприємництва.

Сучасний стан економіки країн з розвиненими ринковими відносинами в значній мірі визначається станом виробничої сфери, основними елементами якої є підприємницькі структури, зокрема промислового призначення. Становлення та розвиток системи господарювання суб'єктів підприємництва, їх спрямування не тільки на задоволення потреб споживача, але й підвищення їх ролі і функцій у вирішенні важливих соціальних проблем суспільства є закономірним результатом і складовою частиною ринкової трансформації економіки України. За розрахунками спеціалістів більшість нових робочих місць створюється саме в сфері малого і середнього підприємництва. Практично в усіх цивілізованих країнах за рахунок розвитку підприємницьких структур вирішується в значній мірі одна із найбільших соціальних проблем суспільства, притаманних ринковій системі господарювання – зниження напруги зайнятості і безробіття. Як найбільш гнучка форма господарювання, підприємництво швидко реагує на зміни в ринковій ситуації, пристосовуючись до нових потреб суспільства.

Всесвітньо відомий теоретик управління і широко практикуючий консультант П.Друкер стверджує, що на рубежі століть маємо справу з зовсім новим суспільством і соціально-економічним феноменом – “формуванням підприємницького суспільства”[1].

Перехід до системи ринкових відносин підприємницького типу докорінно відрізняється від системи відносин мобілізаційної ринкової економіки поведінкою суб'єктів господарювання. Серед них особливе місце посідають суб'єкти підприємництва, одноосібні виробники, які показують здатність до самоорганізації та самооновлення, формування цілісного дрібнотоварного укладу, що поєднує різні форми власності.

Сучасний стан вітчизняного промислового виробництва характеризується застарілою техніко-технологічною базою, високим питомим споживанням ресурсів, низьким рівнем конкурентоздатності продукції.

В основному, на нашу думку, це пов'язано з тим, що не існує цілісних промислових виробничих систем, які б забезпечували стабільне економічне зростання в країні. Водночас, в економічному просторі внаслідок структурних ринкових перетворень сформувалася система індивідуального підприємництва, яка неспроможна зберегти свої властивості в нових умовах, тобто – адаптуватися. Відповідно до твердження В.Набівача “коли властивість адаптованості вичерпана і система прагне зберегти свої властивості

і природу процесів, що відбуваються, шляхом структурних змін, то ми маємо справу із системою, яка самоорганізується”[2]. У зв’язку з цим, акцентом поточного стану управління економікою є активізація процесів самоорганізації суб’єктів підприємництва. При цьому процеси самоорганізації не можуть розглядатися ізольовано від територіальної виробничої системи, що є економічним простором функціонування підприємництва.

Широке коло питань, пов’язаних із створенням концептуальної бази та моделюванням процесів управління розвитком виробничо-економічних систем досліджувалось в роботах таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як В.П.Вишневський, В.В.Бурега, В.А.Забродський, В.Я.Заруба, Р.Кіні, Хачатуров С.Е., Х.Райда, О.І.Пушкар, С.І.Соколенко, та ін. Однак, необхідно відзначити, що отримані результати залишають поле для подальших досліджень у сфері економічних суб’єктів, причетних до діяльності виробничих систем. Особливо мало уваги приділено процесам самоорганізації у виробничих системах, оскільки основні наукові праці таких авторів як Ешбі У.Р., Мочерний С.В. Єрохін С.А.[2,5,7] присвячені проблемам самоорганізації як самостійної категорії, причому не пов’язані із системою виробництва.

Завдання даного наукового дослідження полягає в тому, щоб розкрити економічний зміст категорії “самоорганізація” та розглянути її основні методологічні аспекти у територіальних виробничих системах.

Самоорганізація, взагалі, – це процес, у ході якого створюється, відтворюється або вдосконалюється організація складної динамічної системи. Виділяють три типи процесів саморганізації: 1) самозародження організації, тобто виникнення з деякої сукупності цілісних об’єктів певного рівня нової цілісної системи об’єктів зі своїми закономірностями; 2) гомеостатичні процеси, тобто підтримка певного рівня організації при зміні зовнішніх і внутрішніх умов функціонування системи (принцип негативного зворотного зв’язку); 3) процеси самоорганізації, пов’язані з самонавчанням, що включають в себе механізми вдосконалення і саморозвитку систем, які спроможні накопичувати і використовувати минулий досвід [2].

Розуміючи під системою сукупність елементів, що знаходяться у певному відношенні

один до одного, і яка утворює певну цілісність та єдність [3,92], зробимо деяке узагальнення щодо системи підприємництва. Остання є сукупністю елементів, представлених суб’єктами підприємницької діяльності, якими згідно тверджень багатьох науковців [4] виступають підприємці, держава, партнери, споживачі, наймані працівники, інтереси яких перетинаються в процесі економічних відносин (рис.1).

У точці перетину інтересів знаходиться ключова фігура – підприємець, який організовує свою виробничу чи іншу діяльність на певній території та формує певну систему зв’язків з іншими суб’єктами в заданому економічному середовищі. Таким чином, можна зробити висновок, що підприємець виступає головною рушійною силою в процесах самоорганізації.

Рис. 1. Суб’єкти підприємницької діяльності в системі взаємозв’язків

Отже, самоорганізація підприємництва з погляду системного аналізу є процес, у ході якого створюється, відтворюється або вдосконалюється організація територіальної виробничої системи. Сформований ланцюжок “підприємництво” – “самоорганізація” – “виробничі системи” підводить нас до проблеми розвитку форм самоорганізації підприємництва та визначення характерного її типу в умовах обмеженості майнових ресурсів певної територіальної виробничої системи.

На нашу думку, підприємництво має велике значення для формування внутрішнього товарного ринку, для вирівнювання диспропорцій в економічному розвитку регіонів. Існує тісний взаємозв’язок підприємництва та ринкових відносин з економічним розвитком.

Якщо підприємництво – це дії, спрямовані на отримання результату негайно, то економічний розвиток – це результат дій, які були у свій час спрямовані у майбутнє, та ство-

рення таких умов, за яких економічний суб’єкт зможе успішно реалізувати свою мету в майбутньому.

Тому в сучасних умовах господарювання необхідна розробка методичних рекомендацій щодо самоорганізації підприємництва в економічному просторі як окремого регіону, так і держави в цілому.

Методологія самоорганізації – це сукупність загальних правил, принципів та методів розробки концепції самоорганізації; визначення і обґрунтування форм самоорганізації; управління процесом самоорганізації.

На основі методології розробляється стратегія самоорганізації, а методики містять конкретні рекомендації і засоби (інструментарій) для реалізації цієї стратегії. Методики є елементом методології. Важливим елементом методології є принципи самоорганізації, тісно пов’язані з методами. Принципи – це постійно діючі основні положення, характерні для всього процесу самоорганізації, що лежать в його основі. Основні принципи самоорганізації були визначені засновником даної теорії У.Р.Ешбі [5].

В даній статті ми розглянемо деякі аспекти, що пов’язані з процесами самоорганізації в сучасних економічних умовах. На нашу думку, щоб глибше зрозуміти зміст даного питання, необхідно проаналізувати фактори, що впливають на процеси саморганізації.

1. Сьогодні на розвиток та самоорганізацію підприємництва суттєво та неоднозначно впливає розвиток процесів глобалізації виробництва та руху капіталів. Глобалізаційні процеси посилюють інтеграційні зв’язки між економічними суб’єктами як по вертикалі, так і по горизонталі, внаслідок чого зростає кількість укладених і реалізованих зовнішніх угод.

Глобалізація, охопивши усі регіони і сектори світового господарства, принципово змінює співвідношення між зовнішніми і внутрішніми чинниками розвитку економічних суб’єктів на користь перших. Жодне підприємство, регіон, країна незалежно від їх розмірів та рівня розвитку не можуть бути самодостатніми, виходячи з наявних чинників виробництва, технологій та потреб у капіталі. Жоден підприємець не спроможний формувати і реалізувати стратегію розвитку,

не враховуючи поведінку основних учасників (суб’єктів) ринкових відносин [6].

В процесі трансформації навколишнього середовища підприємницького сектору, він перетворився з вітчизняного в глобальний. Отже, сфера функціонування підприємства та його стратегії повинні стати міжнародними, глобальними. Це містить в собі певні загрози, але й створює нові шанси. Загрози – це глобальна конкуренція, більш складні, непевні і непостійні ринки, а також інші елементи навколишнього середовища. Сьогодні економіка України з її розваленою промисловістю, неймовірно низькою технологічністю, відсталою організацією виробництва і низькою продуктивністю, не може витримати навантажень глобальної конкуренції. А вихід на “вільний ринок” нових суб’єктів вкрай ускладнений або закритий, що пов’язано із заміною натурально-фізичної форми товару на віртуальну форму інтелектуального товару у вигляді інформації або послуги, а також із розбудовою “глобального попиту” і “глобальної пропозиції”, які штучно відриваються від товару, від потреб людини і держави [8].

Шанси – це можливості світових ринків, а також можливості використання факторів виробництва з різних країн і отримання ефекту глобальної синергії [7].

Поняття “синергія”²¹ “синергетика”, що походять від латинського “synergos”, означає спільно діючий, сприяння, співробітництво. Синергетичний ефект – це ефект, який за умови спільних дій щодо незалежних підсистем і елементів системи вищий за суму ефекту, отриманого від незалежно діючих структур системи.[9]

Тобто, накладаючи зміст даного визначення на економічні взаємозв’язки суб’єктів в процесі глобалізації, в ідеальному варіанті ми б отримали підвищення рівня стійкості економіки та рівня ефективності діяльності всіх учасників економічної системи. Однак, синергетика як наука, що досліджує закони та закономірності глобальної еволюції будь-яких відкритих нерівноважних систем, головною рисою яких (систем і глобальної еволюції) є нестійкість, нерівноважність та нелінійність, дає нам протилежний результат. Пояснюється це на основі висновків вчених Г.Хакена та І.Пригожина - засновників даної науки: зростання рівня взаємодії пара-

метрів складної системи веде до різкого підвищення рівня її нестабільності [10,11]. Економічна система в цілому – це складна система. Тобто, глобалізація пов'язана з ризиком зниження рівня стійкості економіки, а також поглибленням нерівномірності її розвитку в цілому.

Та, водночас, характерною рисою глобалізації економіки є суперечність процесів автономізації та інтеграції, що знайшло відображення в “парадоксі Нейсбіта”: “Чим вищий рівень глобалізації економіки, тим сильніші її найдрібніші учасники” [6]. Спостерігається рух, з одного боку, до політичної незалежності і самоуправління, а з іншого до формування економічних альянсів [12].

Іншими словами, дані процеси приводять до появи впорядкованих структур, тобто до посилення рівня самоорганізації. Згідно теорії економічного розвитку Й.Шумпетера, “коли підприємець–першопроходець знаходить нові, ефективніші, форми застосування обмежених ресурсів, то за ним лавиноподібним наростаючим темпом йдуть інші, менш ініціативні і здатні на ризик люди” [13]. Саме ці групові взаємодії людей створюють синергетичний ефект, необхідний для подолання глибокого економічного спаду. А механізм реалізації синергетичного ефекту є процесом самоорганізації соціуму на певній території. Якщо вважати основні положення теорії економічного розвитку правильними, то саме механізм самоорганізації, який реалізує синергетичний ефект групової взаємодії людей в період структурних перетворень, є інструментом формування ефективних територіальних виробничих систем.

2. Вихідним моментом ринкових реформ, що стали поштовхом до процесів ринкової самоорганізації, є **якісні перетворення відносин власності** [14]. Передусім, це перехід значної частини підприємств державної власності у володіння колективних і приватних власників, а також розвиток на цій основі підприємницьких структур з різними формами організації та управління.

У ході приватизації відбувається формування власників двох видів: власника-підприємця та власника-громадянина [15]. В даній роботі як суб'єкт, діяльність та форми організації якого ми досліджуємо, нас цікавить власник-підприємець. Згідно твердження В.Д. Лагутіна: “ним може стати лише об-

межена кількість людей, які мають для цього відповідні здібності, нахили і капітал” [15]. Причому, головною метою приватизації, є не просто формування нових власників, а підвищення (на основі мотивації та самоорганізації власників) економічної ефективності виробництва, залучення інвестицій, поліпшення оперативності управління.

Плюралізм форм власності і обов'язкова наявність певної “критичної” маси приватної власності, яка виступає каталізатором усіх суспільних процесів, становлять основу економіки громадянського суспільства, що формується в Україні вже тривалий час. Економіка громадянського суспільства трактується Лагутіним В.Д. як ринкова економіка, в якій виробництво організується зусиллями не держави, а індивідів або їх асоціації [15]. Вільне підприємництво і право власності є характерною особливістю такої економіки. Образно кажучи, підприємці стоять тут біля стерня і ведуть корабель. Але не вони визначають його курс. Керують кораблем, визначають, що потрібно виробляти споживачі, які є дійсними господарями економіки громадянського суспільства. Купуючи або утримуючись від покупки, вони вирішують, хто повинен володіти капіталом і управляти виробництвом. Споживачі визначають, що слід виробляти, а також – скільки та якої якості. Причому, право вирішувати свої економічні проблеми і розпоряджатися власністю, доходами і продукцією закріплено за кожним господарюючим суб'єктом. Такий підхід, на нашу думку, активізує процеси самоорганізації в економічному житті громадянського суспільства.

Реальні передумови для розвитку підприємництва в Україні склалися і були законодавчо закріплені в Законах “Про підприємництво” і “Про власність”, прийнятих у 1991 році.

Особливе значення для розуміння тенденції розвитку та необхідності самоорганізації сучасного вітчизняного підприємництва має вивчення динаміки недержавного сектору економіки України. Так, частка промислових підприємств недержавного сектору кількісно і в обсягах виробництва за 1992-2002рр. зросла відповідно на 61,0 і 62,8 відсотків (рис. 2)

Аналіз показує, що залежність між зміною форм власності та обсягами виготовленої

Рис. 2. Динаміка розвитку недержавного сектору в промисловості України [16,17]

продукції на приватизованих підприємствах не є лінійною. Також простежуються риси нестійкості та нерівноважності у розвитку пов'язаному з процесом приватизації. На базі вище проведених досліджень, можемо зробити узагальнення, яке полягатиме в тому, що система підприємництва, яка формується в державі, характеризується як відкрита та нерівноважна система, в якій спрацьовує “ефект синергії”, а, отже, діє механізм самоорганізації, який його реалізує.

3. Визначаючи поняття “самоорганізація”, зокрема, в межах певної території, фахівці пов'язують його з різними формами об'єднання громадян, корпоративних за своєю природою і суттю [18]. Розвиток корпоративних відносин відіграє провідну роль у роздержавленні усіх сторін суспільного життя та господарської діяльності, яке, як ми вже зазначали раніше, є характерним проявом становлення громадянського суспільства в Україні. На думку Я.А.Жаліла, обов'язковою умовою побудови громадянського суспільства є залучення до активного суспільного та економічного життя **територіальних громад** [19]. Конституційно територіальна громада визнається провідним суб'єктом системи місцевого самоврядування, тобто

наділена правом самостійно вирішувати питання місцевого значення.

Офіційне (правове) визначення поняття “територіальна громада” наведено у Конституції України та в Законі “Про місцеве самоврядування в Україні” [20,21]. Але, на нашу думку, аналізуючи передумови самоорганізації громадян-підприємців з позицій наявності ознак корпоративізму, доцільно подати визначення, що наведено в Концепції адміністративної реформи в Україні. Це спільнота жителів населених пунктів (сіл, селищ, міст), об'єднана загальними інтересами власного життєзабезпечення, самостійного, в межах законів, вирішення питань місцевого значення як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування [22].

В даному визначенні громада трактується як “соціум” певної території, якому властиві ознаки колективізму та спільності мети, що спрямовані на локальний розвиток.

На думку Т.Голікової, фундаментальною перепорою на шляху становлення економіки громадянського суспільства є несформованість самої територіальної громади як носія корпоративного інтересу, невід'ємними ознаками якої зарубіжні фахівці визначають наступні:

- усвідомлення її членами своєї єдності та належності до єдиного співтовариства;
- можливість дії членів громади на корпоративній основі;
- взаємозалежність частин співтовариства – територіальної громади;
- поділ праці між членами громади [18].

Власне, проблема місцевого самоврядування в Україні лежить у сфері слабкої вираженості самої бази територіального корпоративного інтересу, тобто фрагментарності локальної економічної системи. Згідно з теорією, таким спільним інтересом має стати спільне життєзабезпечення та самостійне вирішення питань місцевого значення. Між тим, фрагментарність локальних економічних систем впливає з фрагментарності економічної системи України загалом. Пошук засобів виживання часто здійснюється членами громади за межами її території, що індивідуалізує інтереси виживання та перешкоджає формуванню територіального корпоративного інтересу в середовищі населення, яке здійснює підприємницьку діяльність.

Не слід забувати й про негативний історичний досвід, який засвідчує несталість територіальних громад в історичній перспективі, що перешкоджало передачі традицій та “духу” територіального корпоративізму. Фрагментарність та обмеженість внутрішнього ринку, значна успадкована та надбана за роки реформ територіальна диференціація часто підривають основи єдності територіальних інтересів і в підприємницькому середовищі, що значною мірою впливає на локальний розвиток.

Враховуючи те, що основи самоорганізації ми розглядаємо з прив'язкою до певної території – локального осередку функціонування підприємництва, звернемо увагу на тлумачення терміну “локальний розвиток”.

Досліджуючи передумови локального розвитку – потрібно задуматися над терміном “розвиток” і близькими по значенню “зростання” і “еволюція”.

Всі три поняття відносяться до процесу змін, перевтілень, що обумовлюють перехід від менш досконалого стану до вищого рівня досконалості. Інтуїція підказує нам що “зростання” відноситься передусім до змін, які мають кількісне відображення (ростуть показники). Натомість еволюція має відчутне аксіологічне забарвлення (еволюцією називаємо зміни, правильні в світлі певних цінностей, прийнятих за вихідний пункт для оцінки). Важче визначитися з поняттям розвитку.

Оскільки розвиток – якщо вже наступить – має місце у всіх аспектах життя місцевої громади, немає однозначної відповіді на питання: спеціалісти якої галузі мають найбільше компетенцій до аналізу цього розвитку та безпосередньої участі в ньому. Наведемо декілька визначень.

“[...] гармонійна і систематична діяльність, що проводиться в локальній громаді за участю зацікавлених осіб, має на меті задоволення потреб місцевого населення і служить відповідній і всеохоплюючій еволюції” (Р. Резсохаз) [23];

“[...] процес, в якому місцева влада і (або) організації приймають участь у стимулюванні, або, принаймні, в підтримці існуючого рівня підприємницької діяльності і працевлаштування. Головною метою такої активності є створення місцевих можливостей працевлаштування на користь всієї місцевої громади. В процесі локального економічного розвитку використовуються місцеві натуральні, людські і інституціональні ресурси” (Р.Блейклі) [23];

“[...] враховуючи потреби мешканців діяльність, націлена на економічний і суспільний розвиток даної адміністративної одиниці (міста, гміни), з використанням місцевих ресурсів, при участі тих же мешканців в прийнятті рішень» (Й. Парисек) [23];

“[...] гармонійна і систематична діяльність локальної громади, місцевої влади і інших суб'єктів, які функціонують в гміні, направлена на створення нових і поправу існуючих позитивних умов для місцевої економіки, гарантування просторового і екологічного порядку” (Р. Броль)[23];

“[...] свідомі процеси, ініційовані і адміністровані локальною владою, підприємцями, культурними і суспільними організаціями, націлені на творче, ефективне і раціональне використання місцевих матеріальних і нематеріальних ресурсів» (А. Мина)[23].

Поділяючи виражену у всіх приведених прикладах думку про особливу роль “місцевої громади”, “мешканців” і “організацій”, водночас виникають деякі сумніви щодо такого підходу до локального розвитку. Почнемо від найпростіших сумнівів: чому на-

приклад, на думку авторів локальний розвиток – це виключно діяльність “гармонійна і систематична” (Резсохаз,Броль). Або “свідомі процеси, ініційовані і творчі” (Мина)? Суспільна і економічна історія знають безліч прикладів локального розвитку в результаті спонтанних бурхливих процесів, далеких від гармонії і систематичності ніким свідомо не “ініційованих”. В деякій сфері сумніви відносяться також до “використання місцевих ресурсів (Парисек, Мина, Блейклі); справді, найчастіше розвиток відбувається на основі місцевих ресурсів, але визначення повинно охоплювати не найчастіші випадки, а тільки суть явища. Можна навести численні приклади місцевого розквіту, котрий ніколи б не настав, якби не ресурси ззовні.

Багато з приведених прикладів оперують такими узагальненнями, які дозволяють назвати “розвитком”... будь-що. Як розуміти - розвиток, це така “діяльність, яка має на меті [...] загальну еволюцію» (можна допускати, що еволюція, це стан, який виникає із загального розвитку)? Нарешті: чистою тавтологією є визначення локального розвитку як “діяльності, направленої на суспільний і економічний розвиток” (отже розвиток, це діяльність, спрямована на розвиток...).

На завершення цитуємо пояснення поняття локального розвитку авторства А. Штанді. Штанді стверджує, що поняття розвитку (взагалі) повинно асоціюватися “з бажаними, позитивними змінами кількісних, якісних і структурних властивостей даної системи”. Натомість про локальний розвиток можемо говорити, якщо система, властивості якої змінюються, є “окремою суспільно-територіальною одиницею, котра має набір характерних економічних, просторових і культурних властивостей, виражає власні потреби і власну ієрархію цінностей”[23]. Це описове окреслення без сумніву є точніше і більш вдале, ніж приведені попередньо визначення. Однак, на нашу думку, це окреслення також є недостатнє. Хоча воно й відповідає очікуванням теоретика-дослідника, однак важко його використати на практиці.

Пошукаємо спільного знаменника в поглядах окремих авторів. Як видно з приведених прикладів визначень локального розвитку, а ще краще з контексту ширшого аналізу цих поглядів – без уваги на різні формулювання, існує згода авторів в п'яти основних питаннях:

- локальний розвиток – це процес, діяльність, а не – стан;
- підметом (об'єктом) локального розвитку є не місцева влада, але місцева громада (мешканці даної території);
- двигуном розвитку є (в основному) сили і причини ендегенного характеру;
- економіка є ключем локального розвитку, але локальний розвиток значить більше, ніж тільки локальний економічний розвиток;
- критерієм оцінки розвитку є задоволення громадян, задоволення їх потреб.

З вищенаведеними п'ятьма твердженнями можна погодитися на сто відсотків. Однак, для практичного застосування пропонується наступне визначення.

Під локальним розвитком розуміємо такий (відносно систематичний і тривалий) процес змін в локальній системі, що приводить до збільшення суми шансів індивідуального розвитку окремих мешканців.

На рівні обласного розвитку процес змін проходить в регіональній системі, в результаті якого зростає сума шансів локального розвитку окремих громад в рамках даного регіону.

Зміни в локальній, регіональній системах пов'язані, перш за все, із організацією виробництва, зокрема, з її новими формами.

Зауважимо, що в останні роки спостерігається зміцнення ваги регіональних економічних об'єднань, асоціацій, орієнтованих насамперед на виробництво товарів народного споживання та побутове обслуговування. Збільшення доходів населення сприяло підвищенню його платоспроможного попиту та зростанню підприємств, орієнтованих на споживчий ринок, у першу чергу – харчової і легкої промисловості та торгівлі і сфери послуг. Специфіка цих галузей полягає в їх досить чіткій прив'язці до інфраструктури окремих регіонів, тому на регіональному рівні сформувалися власні моделі виживання і розвитку, які базуються на використанні місцевого ресурсного потенціалу й економіко-географічних особливостей територій, що є проявом певного рівня самоорганізації.

На основі викладеного матеріалу можна зробити висновок про наявність у вітчизняній економіці серед цілого ряду категорій економічних суб'єктів – категорії підприємств, яка потребує високого рівня організації, що на даному етапі суспільного

розвитку втілюється у процесах самоорганізації. Функціонування промислових виробничих об'єктів в структурі виробничих систем, глобалізаційні процеси в економіці держави, реформування відносин власності, акцент на локальному розвитку територіальних "соціумів" в економічній системі держави – усе це лягає в основу процесів самоорганізації в територіальних виробничих системах.

1. Друкер П.Ф. Рынок: Как выйти в лидеры: практика и принципы.-М.: Book Chamber International, 1992.-352с.
2. Єрохін С.А. Структурна трансформація національної економіки (методологічний аспект)/ наукова монографія.-К.:Вид-во "Світ знань", 2002.-525
3. Хачатуров С.Е. Организация производственных систем. Теоретические основы организационной науки, 1996.-198с.
4. Варналії З.С. Основи підприємництва. Навч. посібник. К.: Знання-Прес, 2002.-240с.
5. Эиби У.Р. Принципы самоорганизации. В кн.: Принципы самоорганизации.-М.: Мир, 1966.
6. Шегда А., Божидарнік Т. Стратегія розвитку підприємництва в умовах перехідної економіки України//Господарство. Економіка. Право. 2002.-№5.-с.102-105.
7. Ліманський А., Драбик І. Глобалізація як форма кооперації підприємств// Регіональна економіка. 2002.-№2. - с.202-207.
8. Білорус О. Імперативи стратегії розвитку України в умовах глобалізації// Економіка України. 2002.-№4.-с.4-13.
9. Мочерний С. Синергетичний підхід в економічному дослідженні// Економіка України. 2002. - №8. - с.44-51.
10. Хакен Г. Кооперативные явления в сильноравновесных и нефизических системах., 1975.
11. Стенгерс И., Пригожин И. Порядок из хаоса.- М.: Прогрес, 1986.- с. 236-237.
12. Концепція і модель економічного розвитку для

України. Матеріали наукових дискусій провідних вчених. Фонд інтелектуальної співпраці "Україна- XX століття". К., 2001

13. Шумпетер Й. Теория экономического развития (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, процента и цикла конъюнктуры).-М.: Прогресс, 1990.-517с.

14. Пасхвер О. Перспективи приватного підприємництва в Україні: приватизація і зростання нового капіталу// Економіка України, 2001.-№4.-с.31-39.

15. Лагутін В.Д. Людина і економіка: Соціо-економіка: Навч. посібник для вузів.-К.: Просвіта, 1996-336с.

16. Послання Президента України до Верховної Ради України " Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки// Економіст, 2003.- №5.- с. 20-31.

17. Послання Президента України до Верховної Ради України " Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році // Економіст, 2003.- №6.- с. 75-95.

18. Голікова Т. Інституалізація української територіальної громади як носія корпоративних інтересів // Економіка України.-2002.-№12.-с.43.

19. Жаліло Я.А., Луначій В.С., Сменковський А.Ю. Корпоративні інтереси і вибір стратегічних пріоритетів економічної політики.-К.:НІСД.-1999.-с.39.

20. Конституція України.//www.rada.gov.ua

21. Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні".//www.rada.gov.ua

22. Указ Президента України від 22 липня 1998р. "Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні".

23. W.Klosowski, J.Warda. Ostrowu Nadiyi. Biblioteka Rozwoju Lokalnego. Bielsko – Biata.-Artline.-2002 г.-185с.

Kropelnitska S. Self-organization in the entrepreneurship system: theoretical - methodological aspect.

The special attention attended is to problem of the determination of the essence and the main factors of the self – organization in the production systems of the local level. Formulated concrete conclusions and motions of optimization of the regional progress on the entrepreneurship self-organization basis.

Євчук Я. Й.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ АДАПТАЦІЇ СТРАТЕГІЇ ФІРМИ ДО СИТУАЦІЙНИХ ЗМІН

У статті розглядаються основні засади можливих заходів щодо оптимізації діяльності виробничо-комерційних фірм, що діють в умовах мінливого стану у зовнішньому середовищі. Різновекторна оцінка непередбачуваності забезпечує утворення бази для формування виваженої стратегії підприємства та забезпечує схему прийняття тактичних управлінських дій.

Проблема виробництва в економіці України залишається гострою і пояснювати це можна з різних точок зору. Однією із об'єктивних є трансформація економічної системи, відтак відповідно, й спад виробництва, - що становить характеристичну ознаку певного етапу перехідного періоду від централізовано-планової економіки до ринкової. Причин, що пояснюють регрес виробничої

активності безліч, але хотілося б визначити, на мою, думку найпримітніші: скорочення обсягів виробництва непотрібної продукції; падіння ефективності командних методів управління економікою, тоді як сучасні стимули до продуктивної праці, якщо створені, то ще й досі не задіяні; посилення (особливо в останній час) невизначеності та ступеня ризику у виробничо-комерційній діяльності.

Остання із перелічених причин сьогодні є найбільш новою та недослідженою проблемою. Однак вселяє надію вже нині остаточно конкретизована теорія, яка засвідчує: із підвищенням ступеня ризику, обережність поведінки фірми зростає і вона поступово скорочує обсяги виробництва, врешті-решт і втрачає ефективність діяльності.

Виправити ситуацію із невизначеністю перспективи стану підприємства складно, але однією сходинкою на шляху до розв'язання цієї проблеми є інформація. Наприклад, очікування цін на ринку може значно вплинути на стратегію поведінки фірми щодо обсягів виробництва. Точність цієї інформації може бути різною. Звісна річ різною буде й корисність інформаційного надходження. Його, корисність, можна виявити за зростанням необхідності уточнень інформаційних повідомлень (до певних меж), а потім за ледь помітним позитивним наслідком від подальших уточнень інформації (про очікувані ціни, зокрема).

Тому лідери світового виробничого бізнесу утримують аналітичні відділи, лабораторії, наймають високооплачуваних експертів, інколи вдаються і до промислового шпигунства. Звичайно, що за такі інформаційні потоки необхідно платити. Питання лише в тому, скільки платити і наскільки треба уточнювати інформацію, знаючи, що за кожну додаткову з них ціна різко зростає.

Якщо ж використати відомі методи аналізу разом із поняттям граничної норми заміни, матимемо змогу конструктивно підійти до вирішення цього питання. Тоді отримаємо чітку оцінку з точки зору окремої фірми можливого вкладення коштів в уточнення інформації про стан ринку.

Визнаючи факторні показники, що суттєво можуть впливати на стан господарської діяльності фірми тієї чи іншої галузі виробництва, і які відносяться до зовнішніх чинників, не слід приділяти другорядну роль

внутрішнім проблемам фірми, зрештою, і питанням невизначеності у витратному механізмі. Наскільки чітко можна розмежувати зовнішні та внутрішні чинники впливу на ефективну поведінку фірми оцінити важко, але короткий аналіз витратної стратегії за умов невизначеності провести конче необхідно.

Перш за все потрібно збагнути, що народна приказка "Все так не буде..." має глибокий аналітичний зміст і може бути віддана мікроекономічному аналізу. Річ у тому, що невизначеність не завжди є негативним чинником, а несподіванки бувають не лише неприємними. Це означає, що іноді стан фірми може змінитися на ліпше у прогресивному напрямку завдяки власне непередбаченим змінам виробничих затрат. Тоді наявності такої непередбачуваності можна зіставити з можливістю змін від корисності (за умов визначеності) до сподіваної корисності (за можливості впровадження будь-якого ноу-хау).

Словом тепер, на мою думку, слід з'ясувати, що краще: конкретизована визначеність, яка має інколи доволі сумні перспективи розвитку фірми з огляду на виробничі витрати, чи невизначеність, яка, можливо, змінить ситуацію у напрямку поживлення динаміки діяльності фірми. Однозначно оцінити дану ситуацію неможливо, оскільки існує широка гама підходів до розв'язання. Кожне рішення характеризується відповідними математичними моделями, а значить, і різними теоретичними апроксимаціями. Це створює доволі різнобарвні ефекти у завершених стадіях.

У таких ситуаціях наука диктує традиційну підказку - слід шукати "золоту середину". Йдеться про деякий середній варіант використання витратного механізму фірми. За умови вживання допустимих спрощень та обмежень, математичний апарат дозволяє прийти до висновку, що фірма, яка використовуватиме саме серединний витратний механізм, вироблятиме у стані рівноваги більше продукції, ніж при наявності невизначеності, тобто за умов ризику.

Якщо брати до уваги конкретизації можливих інваріантів поведінкових стратегій фірми при різних інформаційних потоках ззовні (інформація про ринок) та при відповідних змінах внутрішнього простору, то необхідно створити певний алгоритмізова-

ний "рецепт" щодо пристосування фірми до змін, що вже зафіксовані або відбудуться незабаром. Безпосередньо перед розглядом стратегій поведінки фірми, необхідних при певних змінах обставин як ззовні так і всередині фірми, спробуємо проаналізувати схеми прийняття його рішень щодо реорганізації тактики та реформування стратегії.

Як кажуть філософи, – "життя складне і непередбачуване". В контексті такого підходу, зокрема, і діють менеджери багатьох фірм. В реальній ситуації мова йде про передбачення наслідків від попередніх рішень, та про очевидність деяких інших не прогнозованих змін. Схема тактики фірми, що не базуються на попередніх прогнозах, але прийнявши рішення, оцінює наслідки пізніше, отримала застосування у численних випадках. І це сприймається цілком природно, оскільки зазвичай такі дії вимушені. Однак значна доля ризику примушує здебільшого спочатку озброїтись інформацією спостережень, а згодом, опрацювавши отриману інформацію, приймати рішення.

Зрозуміло, що традиційна неоднозначність тут знову має місце. В одному випадку втрата часу на певні вагання призведе до негативних наслідків, а рішення раптові і рішучі ці негативи усунуть, в іншому випадку неприємностей можна запобігти ретельно оцінивши ситуацію і прийнявши виважено правильне рішення.

Якщо пристати до діаметрально-протилежної позиції, можна сказати, що як і в першому, так і в другому випадку поряд із усуненням певних негараздів матимемо можливість натрапити на проблему.

Отже, за традицією, спробуємо синтезувати програмну та адаптивну тактику фірми. До такого синкретизму спонукає і життєва об'єктивність, адже для ефективного адаптивного стратегічного характеру необхідна інформація про спостереження, відтак отримати його можна лише попередньо надіславши у зовнішнє середовище фірми певні засоби втручання, тобто прийнявши попередньо деякі характерні рішення.

Поєднання може бути виражене схемою прийняття рішень, що відображається ланцюжком: "рішення – спостереження – рішення". Насправді, ця схема не є новою, а вже давно досліджена математиками серед яких були Дж. Данциг та А. Маданський, і її суть доведена саме як математична задача.

Сьогодні цей ланцюг – не лише математична теорія, а добре відома кожному професійному менеджеру процедура ухвали рішень. Тобто спочатку приймається попереднє рішення (звісно, програмне), доки відсутня повна інформація про його наслідки, а пізніше з надходженням нової (повнішої та уточненої) воно конкретизується та коригується, тобто приймається адаптивне рішення.

Необхідно зазначити, що така двоетапна схема є дуже природною і характерною не тільки для сфери менеджерських професійних завдань, але й звичайній поведінці людини. Уже нині існують дослідження, що доводять суттєву необхідність як адаптивної так і програмної тактики однак у двоетапній схемі віддавати перевагу одній із частин рішення не доцільно. Що ж до сили адаптації, що про неї вже відомо достатньо. Аналітичне вивчення проблеми показує, що нехтувати програмною частиною теж небагато. Її випуск готує фірму до діяльності в умовах повної інформації, що змушує заздалегідь готувати базу для майбутнього. Якщо обсяги виробництва до спостереження (програмний випуск) були невеликими, то у фірми може не вистачити часу (інколи потужностей) для того, щоб повною мірою реалізувати силу адаптації. Водночас потрібно обережно ставитись до форсування виробництва за неповної інформації, оскільки можна виробити зайву продукцію, особливо в умовах несприятливої кон'юнктури. Отже, знову повертаємось до висновку про необхідність "золотої середини".

Тут доречним був би огляд впливу і часового чинника на формування певних організаційних заходів та прийняття рішень. Адже давно відома істина: "час – гроші". Тому менеджери звичайно ж вимушені використовувати таку тактику, що базувалася б на якомога швидкому використанні найновішої інформації, отриманої миттєво.

Найновіші дослідження у напрямку менеджменту довели зв'язок між часом отримання інформації та ефективністю фірми. Існують гіпотези про зв'язок між часом поінформованості (зокрема, про ціни) та мірою адаптації, а також запропоновані методи розрахунку найефективнішого програмного випуску для певного рівня адаптації. Така база може бути використана для деяких до-

даткових уточнень в оцінці виокремленого зв'язку: "час-ефективність".

Зрештою, певні умовності при їх використанні обов'язково призведуть до деяких наближень у кінцевих результатах, але загальна тенденція впливу часу на ефективність фірми, що, до речі, використовує синтезовану модель прийняття рішень, може бути отримана досить наочно. Мова йде про вищеописане поєднання позитивів різних складових у синтезованій схемі прийняття рішення та про взаємонейтралізацію недоліків. Тоб-

то адаптивна та програмна частини мають діаметрально протилежні переваги, які зазвичай дають максимальний ефект у поєднаному варіанті.

The main grounds of possible measures as for optimum of the activity of productive commercial firms that function in conditions of changeable state in the environment are considered in the article. Various appraisal of the unpredictation provides the creation of the base for the formation of well thought-out strategy and it also provides the scheme of accepting tactful managerial actions.

Сачовський І. М.

МАЛЕ ПІДПРИЄМСТВО: ОРГАНІЗАЦІЯ І СТАНОВЛЕННЯ

В статті розглядаються організаційно-правові засади, проблеми функціонування малих підприємств в сучасних умовах.

І. Мале підприємництво в народногосподарському комплексі України.

Питання розвитку малого підприємництва займає особливе місце в комплексі проблем, що постають перед економікою України на шляху формування і налагодження механізму ефективного функціонування ринкових відносин.

По-перше, виходячи насамперед з того, яку питому вагу в обсязі виробництва мале підприємництво займає в розвинутих країнах. Ми схильні вважати цей вид діяльності чи не найголовнішим (і найважливішим) індикатором стану і динаміки розвитку ринкових відносин. Якщо поставити за мету простежити еволюцію публікацій у вітчизняній пресі на дану тематику, то щоразу поглиблюється усвідомлення всієї складності, багатогранності й взаємозалежності проблем переходу до ринкових відносин, навіть абстрагуючись від тієї спадщини, яка дісталася нам від колишнього СРСР в усіх сферах життя.

По-друге, якщо в країнах з ринковою економікою процес становлення малого підприємництва проходив в умовах відповідної, скажемо навіть, природної реакції його безпосередніх суб'єктів на насущні проблеми власного життя, в основі якого лежали насамперед матеріальні мотиви, то в Україні цей процес йде «зверху», шляхом прийняття законодавчих та нормативних документів. У зв'язку з цим не можна не погодитись з Т.С.

Смовженко, яка вважає, що нам «потрібна нова ідеологія управління процесами розвитку підприємництва... притаманна ринковій системі господарювання, в якій функції і завдання держави повинні зміститись із переважно адміністративно-командних позицій на обслуговуючі, основний зміст яких полягає у створенні умов, необхідних для ефективного розвитку підприємницького сектора економіки в інтересах держави і суспільства в цілому» [27, с. 66]. Тож; на наш погляд, вихідною передумовою переходу до нових форм управління, в т.ч. і в малому підприємстві, є докорінна зміна форми власності на основні засоби виробництва. По суті, без кардинальних зрушень у приватизаційних процесах кількість прийнятих законодавчих та нормативних актів стосовно малого підприємництва (як, втім, і будь-якої іншої сторони функціонування економіки, наприклад, сільського господарства) може зростати аж до безкінечності, нівелюючись у врешті-решт до регламентації ледь не щоденних наших питань.

По-третє, мале підприємництво є органічною складовою частиною народногосподарського комплексу України, чи не визначальною рисою якого є взаємозв'язок і взаємозалежність усіх його складових. Але, як свідчить практичний досвід, при прийнятті тих чи інших рішень від цього досить-таки часто абстрагуються. Взяти хоча б такий приклад. Існуючий на сьогоднішній день порядок оподаткування малих підприємств шляхом застосування єдиного податку більш-менш відповідає як інтересам держа-

ви, так і певною мірою стимулює розвиток підприємницької діяльності в Україні. Але в сьгоднішніх умовах дедалі актуальнішим стає питання проведення пенсійної реформи,

ром статті аналізу розвитку малого підприємництва в Івано-Франківській області за останні чотири роки.

Динаміка розвитку малого підприємництва

Таблиця 1

Місце малого підприємництва в економіці Прикарпаття

Показники	1999р.	2000р.	2001р.	2002р.
Питома вага МП в обсязі виробництва (робіт, послуг):				
- промисловості	7,0	7,6	7,7	7,9
- сільського господарства	11,7	14,7	15,8	17,1
- будівництва	25,8	30,8	31,9	32,2
- торгівлі	45,0	31,3	31,2	27,7
- інших галузей	27,6	29,3	32,9	36,2
У цілому по народному господарстві краю	13,8	14,6	14,9	16,3

в зв'язку з чим при формуванні Пенсійного фонду передбачається внесення суттєвих змін в його порядок. А це в свою чергу неодмінно призведе до змін у відносинах підприємницьких структур з державою, оскільки питома вага надходжень до вказаного фонду із податку на малі підприємства значна. У вітчизняній пресі вже можна зустріти різноманітні прогнози (часто-густо песимістичні) щодо подальших перспектив розвитку малого підприємництва.

Ми зупинилися лише на найбільш важливих, на наш погляд, аспектах становлення і функціонування малого підприємництва в Україні. Не менш вагомим видається й питання тієї ролі, яку відіграє цей вид діяльності в житті нашої країни. На перший план, зокрема, виступає соціальний його аспект. Не є таємницею, що реформування економіки супроводжується суттєвим підвищенням рівня безробіття серед усіх верств населення, падінням, виникненням значної заборгованості у виплаті заробітної плати, виїздом громадян у пошуках засобів для існування за межі України і т.д. У цих умовах роль малого підприємництва надзвичайно важлива. Хоча б з таких причин. У малих підприємствах легше розкритися всім можливостям співробітників, що має далеко не останнє значення насамперед для молоді. Тут, як правило, не існує якихось штучних бар'єрів на шляху зростання заробітної плати, що в свою чергу служить процесу формування активного середнього класу в нашому суспільстві, ослабленню майнової диференціації, створенню передумов для розширення соціальної бази економічних реформ і т.д.

Більш конкретну картину нашого сьогодення дають результати проведеного авто-

тета на Прикарпатті за останні 4 роки характеризується рядом особливостей. Так, наприклад, якщо в структурі виробництва області провідне місце займає промисловість (53,6 – 62,4 %), то питома вага МП у цій сфері коливається в межах 21 – 30,4 %. Дуже важливою є тенденція зростання обсягу виробництва МП у сільському господарстві, що пов'язано насамперед з розвитком фермерських господарств. Аналогічна картина спостерігається і в будівництві. В той же час у торгівлі має місце стійка тенденція до зниження питомої ваги як у цілому по виробництву на Івано-Франківщині, так і серед МП. Більш докладна інформація представлена в таблиці 2.

Доречним, на наш погляд, є й наведення даних щодо структури зайнятих по основних видах господарської діяльності в краї (таблиця 3).

Як бачимо, в цілому відсутні істотні розбіжності між структурою обсягу виробництва і структурою зайнятих в основних сферах господарської діяльності на Прикарпатті. Звертає на себе увагу хіба що більш високі темпи зростання обсягу промислового виробництва у порівнянні з динамікою структури зайнятих, ріст чисельності зайнятих на МП у сільському господарстві і будівництві поряд із зменшенням питомої ваги зайнятих у вказаних галузях в цілому і зауважена раніше тенденція ослаблення з найважливіших показників позицій торговельних організацій.

II. Державна підтримка розвитку малого підприємництва.

Науково-правові засади формування малого бізнесу в нашій країні були закладені

Таблиця 2

Структура виробництва на Прикарпатті (%)

Показники	1999р.	2000р.	2001р.	2002р.
Обсяг виробленої продукції (робіт, послуг), всього в області	100,0	100,0	100,0	100,0
всього на МП	100,0	100,0	100,0	100,0
в т.ч. за видами економічної діяльності:				
промисловість, в цілому	53,6	60,7	62,2	62,4
в т.ч. на МП	21,0	27,4	28,3	30,4
сільське господарство, в цілому	9,4	8,6	7,1	7,0
в т.ч. на МП	6,3	6,8	8,2	8,7
будівництво, в цілому	7,9	7,6	7,1	7,0
в т.ч. на МП	11,0	14,9	15,3	15,7
торгівля, в цілому	12,3	11,8	11,6	10,1
в т.ч. на МП	34,8	25,2	21,6	19,5
інші галузі, в цілому	16,8	11,3	12,0	13,5
в т.ч. на МП	26,9	25,7	26,6	25,7

Таблиця 3

Структура зайнятих в народногосподарському комплексі Прикарпаття (%)

Показники	1999р.	2000р.	2001р.	2002р.
Всього зайнятих у народному господарстві області	100,0	100,0	100,0	100,0
Всього зайнятих у малому підприємстві	100,0	100,0	100,0	100,0
в т.ч. за видами економічної діяльності:				
промисловість, в цілому	39,3	45,5	45,8	45,9
в т.ч. на МП	21,1	22,3	23,1	24,2
сільське господарство, в цілому	20,3	18,1	16,5	16,1
в т.ч. на МП	7,7	9,2	9,9	10,5
будівництво, в цілому	9,3	8,9	8,8	8,7
в т.ч. на МП	10,7	11,1	11,3	12,2
торгівля, в цілому	14,4	14,1	14,1	13,4
в т.ч. на МП	38,8	33,7	30,4	26,8
інші галузі, в цілому	16,7	13,4	14,8	15,9
в т.ч. на МП	21,7	23,7	25,3	26,3

ще з ухваленням у 1991 р. закону України «Про підприємства в Україні» де вперше визначалися ознаки віднесення підприємств до категорії малих за показником чисельності працюючих в окремих галузях економіки. Так, у промисловості чисельність працюючих на новоствореному чи діючому малому підприємстві не повинна була перевищувати 200 осіб, а в інших галузях виробничої сфери – не більше 50 осіб. Водночас малі підприємства у науковій сфері та у сфері наукового обслуговування, мали бути з чисельністю зайнятих не більше 100 осіб у галузях невиробничої сфери – до 25 осіб, а у роздрібній торгівлі – з чисельністю працюючих до 15 осіб. [4].

У березні 1993 р. Кабінетом Міністрів України була схвалена Програма державної підтримки підприємництва в Україні, яка

розглядалась як складова комплексу заходів щодо сприяння розвитку ринкових відносин та виходу України з економічної кризи, а також входження до світових господарських зв'язків. Основні заходи держави на підтримку розвитку малого підприємництва здійснювалися згідно з Комплексним планом реалізації вищезазначеної Програми (щоправда, такі комплексні плани було розроблено лише у 1993 та 1994 рр., а вже на 1995-1996 рр. такий план не був затверджений).

Основною метою Програми 1993 р. визначалась реалізація державної політики щодо підтримки і захисту підприємництва, створення правових та організаційно-економічних умов для його розвитку і формування механізму державного регулювання та координації підприємницької діяльності.

Проте з огляду на світовий досвід таке правове забезпечення було недостатнім у створенні необхідних умов для заснування та ефективного функціонування малого бізнесу в Україні. Так, багато спеціалістів визнають, що найважливішими напрямками успішного розвитку малого бізнесу є насамперед: доступність освіти, професійної підготовки і підвищення кваліфікації, оскільки більшість працюючих у малому бізнесі не мають спеціальної освіти та підготовки; доступ до послуг з питань розвитку підприємства, до консалтингових послуг у зв'язку з необхідністю розширення інформаційного забезпечення малих підприємств; розширення співробітництва і обмін досвідом заради підвищення кваліфікаційного рівня, а також доступ до фінансових систем та до міжнародних мереж з метою вирішення проблем формування власних фінансових ресурсів.

Виходячи з цих вимог, можна стверджувати, що підтримка малого підприємства в Україні набула статусу державної лише з ухваленням постановою Кабінету Міністрів України у квітні 1996 р. Концепції державної політики розвитку малого підприємства [10]. Тоді найголовнішою передумовою ефективного розвитку малого підприємства Концепція визначала формування стабільної нормативно-правової бази. Підкреслювалось, що законодавство у сфері малого бізнесу має становити єдину правову систему як за взаємною узгодженістю норм, такі за цілісністю нормативного регулювання підприємницької діяльності. Розроблення нових та удосконалених чинних на той період законодавчих актів, що регулювали підприємницьку діяльність у малому бізнесі, повинно було сприяти залученню до цього виду підприємницької діяльності широких верств населення та стимулювати його розвиток, у тому числі шляхом створення сприятливого податкового, цінового, інвестиційного, інноваційного режимів та умов для проведення зовнішньоекономічної діяльності, а головне – вдосконалювати та розвивати фінансову підтримку малого підприємства.

Серед основних напрямків державної підтримки та регулювання розвитку малого бізнесу, розроблених у Концепції, можна виокремити такі:

– удосконалення механізму сплати податків суб'єктами малого підприємства пе-

реведенням юридичних осіб на єдиний сукупний податок, обчислюваний за результатами фактичної діяльності і встановлення його граничного розміру, а також запровадження системи патентів для фізичних осіб, які займаються підприємницькою діяльністю;

– забезпечення умов для розвитку мережі фінансово-кредитних установ, інвестиційних та інноваційних фондів; страхових організацій з метою формування фінансових ресурсів малих підприємств;

– стимулювання експортної діяльності малих підприємств шляхом організації пільгового кредитування експортної продукції; створення сприятливих умов для страхування кредитів з експортних операцій; запровадження митних пільг для експортної продукції з підвищеним ступенем переробки;

– надання відповідних рекомендацій та необхідної інформації про зовнішньоекономічну діяльність, зовнішні ринки, тенденції їхнього розвитку, потенційне партнерство, а також проведення конференцій, семінарів, консультацій для суб'єктів малого підприємства з метою забезпечення їх ефективної діяльності на зовнішніх ринках;

– стимулювання інноваційної діяльності малих підприємств та забезпечення їх інформацією про новітню техніку і технології через надання консультацій та допомоги у проведенні досліджень і впровадженні інновацій, а також створення мережі технопарків і технополісів;

– створення розвинутої системи інформаційного забезпечення та інфраструктури, що підтримує діяльність малого підприємства через запровадження мережі регіональних інформаційно-аналітичних центрів;

– створення системи підготовки і перепідготовки кадрів для малого бізнесу з використанням можливостей міжнародних організацій та фондів і з урахуванням досвіду іноземних держав у питаннях підприємства та налагоджування ділових контактів. Визначено також, що ці напрямки стимулювання розвитку та забезпечення ефективної діяльності малих підприємств, а також інші основні положення Концепції повинні враховуватися державними органами управління при формуванні щорічних державних і регіональних програм економічного та соціального розвитку.

Одним із механізмів підтримки малого підприємства, а також вирішення широкого кола проблем на шляху його розвитку стала державна Програма розвитку малого підприємства в Україні на 1997-1998 рр., розроблена Міністерством економіки України відповідно до положень Концепції державної політики розвитку малого підприємства і затверджена постановою Кабінету Міністрів України № 86 від 29 січня 1997 р. Метою програми визначено забезпечення сталого розвитку малого підприємства як невід'ємного сектора ринкової економіки та головного чинника створення нових робочих місць. Система програмних заходів Програми розвитку малого підприємства в Україні на 1997-1998 рр. включала основні підрозділи, серед яких: формування правової бази з питань малого підприємства; фінансово-кредитна підтримка малого підприємства; матеріально-технічна та інноваційна підтримка малих підприємств; кадрові і науково-методичне забезпечення розвитку малого підприємства; організаційне забезпечення, міжнародна фінансова та технічна допомога у сфері малого підприємства.

Зважаючи на те, що становлення малого підприємства в Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах - процес довготривалий, Концепцією державної політики розвитку малого підприємства встановлено три основних його етапи.

На першому етапі в умовах обмежених інвестиційних ресурсів, незацікавленості фінансової системи у довготерміновому кредитуванні та відсутності інституційних інвесторів найактуальнішим визначено завдання реалізації заходів, спрямованих на удосконалення нормативно-правової бази, забезпечення інформаційних та консультаційних послуг, розвиток мережі бізнес-інкубаторів, техно-парків тощо.

Другий етап пов'язаний з формуванням «критичної маси» (10-12 малих підприємств на 1000 осіб) малого підприємства в умовах переходу до тривких ринкових відносин, коли утверджується вплив результатів підприємницької діяльності на стан економіки, змінюється характер податкової та кредитно-інвестиційної політики у напрямі активізації продуктивної діяльності малих підприємств, забезпечується завдяки високо-

му рівню створеної інфраструктури вільний доступ до фінансових і матеріальних ресурсів, розвивається система фінансових установ, що обслуговують суб'єкти малого підприємства.

Третій етап характеризується значним збільшенням обсягів виробництва товарів і послуг, що надаються малими підприємствами, котрі діють та розвиваються переважно за рахунок власних можливостей. Державна підтримка і захист малого підприємства повинна передбачати забезпечення соціально-економічних і правових умов для їхньої ефективної діяльності в ринковому середовищі.

Орієнтовно можна вважати, що нині Україна перебуває на першому етапі становлення та розвитку малого підприємства, оскільки незважаючи на запровадження окремих нормативно-правових документів, у сфері малого підприємства визначається необхідність подальшого формування дієвої нормативно-правової бази та забезпечення інфраструктури його розвитку.

Важливим кроком до вдосконалення систем легалізації підприємницької діяльності є розробка ряду нормативно-правових документів щодо ліцензування та патентування деяких видів підприємства, створення єдиної вертикальної структури органів ліцензування. Так, відповідно до Указу Президента України від 7 лютого 1997 р. № 104/97 створено Ліцензійну палату України, яка набула статусу центрального органу виконавчої влади, визначено її функції. Указом також передбачено створення представництв та підрозділів палати в обласних, міських, м. Києва і Севастополя та районних держадміністраціях.

З метою проведення державної політики у підприємницькій діяльності, в тому числі у малому бізнесі, Указом Президента України від 29 липня 1997 р. № 737/97 створено Державний Комітет з питань розвитку підприємства і визначено завдання щодо його підтримки.

Постановою Кабінету Міністрів України від 21 серпня 1997 р. № 908 встановлено нові ставки збору за державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності. Громадяни-підприємці тепер сплачують 1,5, а юридичні особи – 7 неоподатковуваних мінімумів. Змінено також розмір плати за видачу дублікату свідоцтва про державну

ну, а відповідно і дія Національної програми, є необмеженими в часі. Коли зміниться стан розвитку малого підприємництва та стратегічні завдання, тоді Верховна Рада України повернеться до перегляду Національної програми. Проте заходи мають динамічний характер – уже через рік можна оцінити, чи виконані заходи попереднього року, як це вплинуло на підприємницьке середовище, які заходи на наступний рік мають бути виконані для просування за визначеними Національною програмою основними напрямками.

Отже, по суті, саме через процес складання заходів, їхнє виконання та оцінку ефективності й реалізуватиметься державна політика сприяння розвитку малого підприємництва на час чинності Національної програми.

Зазначені законодавчі документи стали дійовим засобом у реалізації основних положень Послання Президента України на 2000-2004 рр., які передбачали низку додаткових заходів, спрямованих на стимулювання малого підприємництва, зокрема, такі:

– створення з участю держави кредитно-гарантійної установи стимулювання малого підприємництва, механізмів іпотеки, пільгового кредитування, новоутворених малих підприємств;

– застосування механізмів пільгової оренди малими підприємствами виробничої (у тому числі інноваційної) сфери вільних (незавантажених) виробничих потужностей та обладнання державних підприємств;

– залучення малих підприємств до участі

у держзамовленнях, у тому числі для потреб Збройних Сил та правоохоронних органів;

– спрощення системи оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємства;

– державний захист малих підприємств від кримінального рекету і бюрократичного тиску.

III. Проблеми і шляхи розвитку малого підприємництва.

Незважаючи на ряд прийнятих останнім часом вищими державними органами державної влади управлінських нормативних документів, розвиток малого підприємства в Україні здійснюється у не спрямованому макро- та мікросередовищі. Є багато проблем, які необхідно вирішувати на різних рівнях. Значна кількість новостворених малих підприємств не може розпочати своєю роботи через відсутність достатнього статутного капіталу, сировини та матеріалів, власних площ і обладнання, практичних навичок та підприємливості працівників у здійсненні бізнесу. Вони мають проблеми виробничого характеру, труднощі в реалізації продукції, формуванні відповідної клієнтури.

Негативно впливають на розвиток малого бізнесу такі гальмівні чинники, як загальний спад українського товарного виробництва, зростання цін, інфляція, низький рівень платоспроможності населення, корупція тощо. Частка малих та середніх підприємств у валовому внутрішньому продукті України становить лише 10 %, тоді як у країнах ринкової економіки – 50-60 % [22].

Таблиця 4

Стан розвитку малого підприємництва в деяких країнах світу

Показники	США	Японія	Великобританія	Італія	Німеччина	Франція	Україна
Кількість МП, тис.	19300	6540	2630	3920	2290	1980	164
Кількість МП на 1 тис. осіб населення	74,2	49,6	46	68	37	35	3
Зайняті на МП, млн. осіб	70,2	39,5	13,6	16,8	18,5	15,2	1,3
Частка МП у кількості зайнятих, %	54	78	49	73	46	54	8
Частина МП у ВВП	50-55	53-55	50-53	57-60	50-54	55-62	10

Основними причинами гальмування розвитку малого підприємництва в Україні є:

– невідповідність законодавчих актів як з питань розвитку малого бізнесу,

так і підприємства в цілому;

– високі податки, що змушує деяких суб'єктів малого бізнесу йти в тіньову економіку;

– недостатня державна фінансово-кредитна і майнова підтримка малих підприємств;

– відсутність дійового механізму реалізації державної політики щодо підтримки малого бізнесу;

– недосконалість системи обліку та статистичної звітності малих підприємств;

– обмеженість інформаційного та консультативного забезпечення;

– недосконалість системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для підприємницької діяльності;

– відсутність стимулів для інвестицій;

– психологічне несприйняття позитивної ролі підприємців у ринкових перетвореннях серед окремих верств населення.

На наш погляд, основними напрямками дальшого розвитку малого підприємництва в Україні у найближчій перспективі є: формування належної законодавчої бази, сприятливої для розвитку малого бізнесу; вдосконалення фінансово-кредитної підтримки; забезпечення матеріально-технічних та інноваційних умов розвитку малих підприємств; інформаційне та кадрове забезпечення бізнесу; стимулювання зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів малого підприємництва.

Формування відповідної законодавчої бази розвитку малого підприємництва передбачає насамперед встановлення правових гарантій для забезпечення свободи і захисту приватної власності; розробку дійових законодавчо-нормативних актів, спрямованих на стимулювання малого бізнесу; усунення правових суперечностей і скасування положень, що гальмують розвиток приватної ініціативи.

Сьогодні найактуальнішими проблемами є розробка нових та вдосконалення діючих законодавчо-нормативних документів з питань визначення чітких підходів до власності та форм її захисту; створення сприятливішого податкового, інвестиційного, інноваційного та цінового режимів для суб'єктів малого підприємництва; упорядкування меха-

нізму державного регулювання та контролю підприємницької діяльності.

Важливе значення має фінансово-кредитна підтримка малого підприємства. Державну політику щодо його фінансового забезпечення слід проводити у напрямі створення розвинутої мережі фінансово-кредитних установ, страхових фірм, інвестиційних та страхових фондів; розвитку товариств взаємного кредитування та страхування; розробки і впровадження системи стимулювання комерційних банків, які надавали б пільгові кредити малим підприємствам. Доцільно активізувати діяльність Українського фонду підтримки підприємництва, сприяти розвитку регіональних фондів (відділень) для фінансової допомоги суб'єктам малого підприємства; розробити чіткий механізм направлення певної частини коштів, отриманих від приватизації державного майна, на підтримку малих підприємств; створити систему гарантій для забезпечення кредитів, що надаються фінансово-кредитними установами суб'єктам малого підприємства, які функціонують у пріоритетних напрямках господарської діяльності; забезпечити сприятливі умови для розвитку такої перспективної форми фінансування малого бізнесу як лізинг.

Прийняття закону України «Про лізинг» від 16 грудня 1997 р. створило стартові умови для розвитку лізингових відносин у народному господарстві, використання його переваг для малих підприємств, які потребують переоснащення своїх виробництв, придбання сучасного дорогого устаткування. Світовий досвід показує, що лізинг як форма інвестування бізнесу забезпечує економію коштів, зменшує рівень підприємницького ризику, стимулює технологічне оновлення виробництва. Суб'єктам малого підприємства (лізингоодержувачам), які мають фінансові труднощі при купівлі необхідного устаткування, надається реальна можливість отримати його шляхом лізингу на вигідних умовах. Фінансове забезпечення розвитку малого підприємства може здійснюватися за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, позабюджетних фондів, приватних вітчизняних та іноземних інвесторів. Крім того, для фінансування суб'єктів малого підприємства державним структурам доцільно використати можливості залучен-

ня коштів Світового Банку, Європейського Банку реконструкції і розвитку, інших міжнародних фінансових організацій.

Одним із значущих напрямів розвитку малого підприємництва є матеріально-технічна та інноваційна підтримка. Забезпечення сприятливих матеріальних умов та інноваційного клімату для розвитку малих підприємств передбачає: розробку та впровадження механізму передачі малим підприємствам виробничих площ і виробничих потужностей, у тому числі тих, що вивільняються у процесі ліквідації або реорганізації підприємств-банкрутів; формування розвинутого ринку нерухомості; розробку механізму передачі малим підприємствам нових технологій, а також обладнання, необхідного для здійснення бізнесу, на пільгових умовах; розширення сфери надання робіт і поставок для державних потреб, сприяння забезпеченню їх матеріально-технічними й іншими ресурсами з боку державних структур. Необхідними також є: використання можливостей фінансового забезпечення малих підприємств, що здійснюють інноваційну діяльність, впроваджують нові технології та інноваційні проекти за рахунок Державного інноваційного фонду; сприяння створенню регіональних інноваційних фондів; надання допомоги у проведенні наукових досліджень та впровадженні прогресивних технологій; сприяння у пошуку замовників та виконавців інноваційних проектів для суб'єктів малого підприємництва; надання консультативних послуг у сфері інноваційних технологій.

Мале підприємство не може успішно розвиватися без розвинутої системи інформаційного обслуговування. Державну підтримку суб'єктів малого підприємництва щодо цього доцільно здійснювати шляхом створення розвинутої мережі консультативних, юридичних, бухгалтерських фірм, підприємств з проведення маркетингових досліджень, бізнес-інкубаторів, технопарків, регіональних інформаційно-аналітичних центрів. Головними завданнями регіональних інформаційно-аналітичних центрів мають бути: забезпечення доступу підприємців до інформації (правової, нормативно-довідкової, маркетингової, науково-технологічної, комерційної) як у процесі створення, так і функціонування підприємств; надання кон-

сультативних послуг з питань стану товарного ринку, кон'юнктурного аналізу, управління підприємством, підготовки кадрів; складання інформації для органів державної влади про стан справ у сфері малого підприємництва та тенденції його розвитку.

Такі регіональні інформаційно-аналітичні центри надалі інтегруються в єдину, інформаційну систему. При використанні зазначених організаційних структур має бути диференційований підхід в інформаційному обслуговуванні суб'єктів малого підприємництва залежно від їх фінансових можливостей, технічного забезпечення тощо.

Державна політика щодо кадрового забезпечення розвитку малого підприємства передбачає: організацію підготовки кадрів через мережу центрів перепідготовки, курсів підвищення кваліфікації, стажування, організацію навчання основам підприємництва у сфері державної освіти, сприяння розробленню навчальних планів, програм, методичних посібників з підприємницької діяльності, диференційованих за рівнем підготовки та термінами навчання, стимулювання організації проведення наукових досліджень, пов'язаних з проблемами розвитку малого підприємства; розширення можливостей використання державних телерадіоканалів для навчання широких верств населення з питань теорії та практики підприємництва, системи оподаткування; формування культури підприємництва.

Систему підготовки і перепідготовки кадрів для роботи у сфері малого бізнесу доцільно здійснювати шляхом налагодження ділових контактів з навчальними закладами, використання можливостей залучення міжнародних організацій та фондів з урахуванням передового досвіду іноземних держав у питаннях розвитку підприємства.

У сфері зовнішньоекономічної діяльності малих форм господарювання державна політика спрямовується на підвищення їх експортних можливостей, розвиток торговельних, науково-технічних, виробничо-технологічних, інформаційних відносин з іноземними партнерами по бізнесу, створення сприятливих умов для залучення іноземних інвестицій у вітчизняний бізнес.

Малі підприємства, які здійснюють зовнішньоекономічну діяльність, слід стимулювати. Шляхом створення механізму пільго-

вого кредитування експортних операцій, надання допомоги для участі у міжнародних виставках, ярмарках та презентаціях, організації системи страхування кредитів для експортної діяльності. Державні структури мають надавати необхідну інформацію про зовнішні ринки, тенденції їх розвитку, потенціальних іноземних партнерів для укладання з ними контрактів, а також проведення конференцій, семінарів, консультацій для суб'єктів малого підприємства, які бажають вийти з своєю продукцією на зовнішні ринки.

1. Закон України «Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємства в Україні» № 2157-III від 21.12.2000 р. // Юридичний вісник України. - 2000. - № 67. — С.

2. Закон України «Про державну підтримку малого підприємства» № 2063-III від 19.10.2000 р. // Юридичний вісник України. - 2000. - № 53.

3. Закон України «Про підприємство» (із змінами) № 736-II від 3.04.1999р. // Юридичний вісник України. - 1999. - № 24. — С.

4. Закон України «Про підприємства в Україні» № 887-XII від 27.03.1997 р. //Юридичний вісник України. -1991. -№ 17. — С.

5. «Про заходи щодо забезпечення підтримки та дальшого розвитку підприємницької діяльності» Указ Президента України № 906 від 15.07.2000 р. // Урядовий кур'єр. - 2000. - 25 липня.

6. «Про запровадження єдиної державної регуляторної політики у сфері підприємства» Указ Президента України № 64 від 4.02.2000 р. // Урядовий кур'єр. - 2000. - 15 лютого.

7. «Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємства» Указ Президента України № 727/98 від 3.07.1998 р. // Урядовий кур'єр. - 1998. - 7 липня.

8. «Про державну підтримку малого підприємства» Указ Президента України № 456/98 від 12.05.1998 р. // Урядовий кур'єр. - 1998. - 16 травня.

9. «Про ліквідацію обмежень, що стримують розвиток підприємницької діяльності» Указ Президента України № 79/98 від 3.02.1998 р. // Урядовий кур'єр. - 1998. - 7 лютого.

10. «Про концепцію державної політики розвитку малого підприємства» Постанова Кабінету Міністрів України № 404 від 12.03.1996 р. // Урядовий кур'єр. - 1996. - 25 березня.

11. Бабич Л.М. Науково-правові основи формування малого бізнесу в Україні (Матеріали круглого столу: Національна академія управління 13.05.2002 р.) // Актуальні проблеми економіки.-2002.-№ 8.— С.

12. Білик М.Д. Законодавча та фінансова підтримка малого бізнесу // Фінанси України. - 2000. - №2. — С.

13. Білоус Г.М. Розвиток малого підприємництва в Україні // Економіка України.-2000.-№ 2. — С.

14. Варналій З., Лукашенко А. Державна політика розвитку малого підприємства в Україні // Право України. - 1997. - № 5, 6.

15. Валик В.Ф. Становлення малого та середнього бізнесу в Україні і його наслідки (Матеріали круглого столу: Національна академія управління 13.05.2002 р.) // Актуальні проблеми економіки. - 2002.- № 8. — С.

16. Дьяков Ю. Ще раз про малий бізнес // Економіка України. - 2000. - № 7. - С.

17. Жук О. Малий бізнес у світі та в Україні // Економіка України. - 1995. - №7. — С.

18. Карсєкін В. Мале підприємство: проблеми і перспективи // Економіка України.-1995.-№ 10. — С.

19. Ключко Ю., Черняк Т. Проблеми малого бізнесу в Україні // Економіка України.- 1998.- № 1. — С.

20. Кузель О. Мале підприємство як протидія // Урядовий кур'єр. - 1999. - 11 серпня.

21. Кучеров А. Важливі напрями поліпшення використання потенціалу малого та середнього бізнесу // Регіональна економіка. - 2000. - № 1. — С.

22. Мазур О.С. Напрями фінансової підтримки малого бізнесу // Фінанси України.-2001.-№4. — С.

23. Малі підприємства - важлива ланка господарства // Україна. Бізнес - 1995.-26 січня.

24. Малий бізнес в чиновницькій удавке. Как освободиться? (Беседа с экономистом Ю.Ехануровым) // Киевские новости. - 1999. - 19 февраля.

25. Насікан Н. Розвиток малого бізнесу в Україні // Географія та основи економіки в школі.-2000.-№ 2. — С.

26. Пешко А. Чи буде державна підтримка малого і середнього підприємства дійовою? (Семинар «Державна підтримка малого і середнього підприємства» в м. Яремче Івано-Франківської області 4-5 грудня 1998 р.) // Право України. - 1999. - № 1.

27. Смовженко Т.С. Теоретичне обґрунтування державної політики сприяння розвитку підприємства в Україні // Регіональна економіка. - 2001. - № 4. — С.

28. Труш І. Удосконалити правове регулювання малого підприємства // Право України.- 1999.- № 5.

29. Труш І. Основні форми державної підтримки малого підприємства // Право України. - 1999. - № 3.

30. Шмаглій О. Малі підприємства: труднощі їх кількісного зростання // Економіка України.- 1998.- № 5. — С.

To the article «Small business: arrangement and problems of establishing».

This article deals with small business enterprises' organizational and legal foundations and functioning problems in modern conditions.

Морицян О. М.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МОЛОЧНОГО СКОТАРСТВА ТА ВИРОБНИЦТВО МОЛОКА В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У статті розглянуті проблеми розвитку молочного скотарства в Івано-Франківському регіоні. Проаналізовано чинники, що впливають на ефективність функціонування галузі. Запропоновані шляхи підвищення ефективності виробництва молочної продукції в регіоні.

Скотарство — одна з найголовніших та найдавніших галузей сільського господарства що займається розведенням великої рогатої худоби. В обсязі товарної продукції тваринництва частка молочного скотарства становить більш як 50%. Висока питома вага великої рогатої худоби, порівняно з багатьма іншими видами тварин пояснюється більшою рентабельністю, споживанням дешевих рослинних кормів і відходів переробної промисловості, швидшим та рівномірним обігом засобів. Скотарство дає такі цінні продукти харчування, як молоко і м'ясо, служить джерелом сировини для харчової, шкіряної й інших промисловостей.

Молоко — унікальний продукт харчування, що широко використовується як в свіжому, так і в переробленому вигляді, і є одним із основних продуктів харчування населення. Як засвідчує таблиця 1 (рис 1) споживан-

ня мешканцями Івано-Франківщини молока та молокопродуктів протягом зазначеного часу зменшилось на 23,6% і становило 288,9 кілограм на одну особу. В 2001 р. воно зросло на 6 кг.

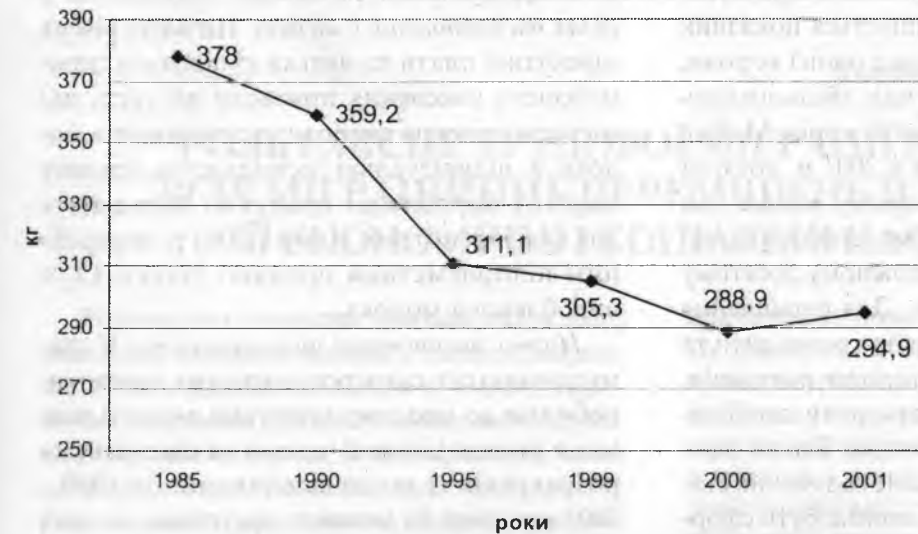
Молочне скотарство має ряд особливостей, що відрізняють його від інших галузей тваринництва та сільського господарства: молочні корови є основними засобами виробництва і беруть участь в багатьох виробничих циклах, а отже, утримання і годування тварин повинні забезпечувати їхню високу продуктивність протягом усього терміну їх господарського використання. Тварини на відгодівлі беруть участь тільки в одному циклі як оборотні кошти; в молочному скотарстві при нестачі в раціоні протеїну надої молока різко знижуються, а у тварин, що знаходяться на відгодівлі, при нестачі протеїну приріст живої ваги не припиняється за рахунок відкладення жиру; оскільки в молочному скотарстві основна продукція поступає, обробляється, зберігається і реалізується щодня, то її втрати при порушенні хоча б однієї з названих ланок бувають значними, при цьому знижується якість продукції та її ціна

Таблиця 1

Виробництво молока всіма категоріями господарств в Івано-Франківській області за 1990-2002 рр.

Показники	Роки					
	1990	1995	1999	2000	2001	2002
Виробництво молока (всіма категоріями господарств), тис. т	571,3	543,8	521,71	522,6	546,9	559,0
В.т.ч. с/г – підприємства	239,2	123,6	45,7	30,5	26,3	21,8
Господарства населення	332,1	420,3	476,0	492,1	520,6	537,2
Поголів'я корів (у всіх категоріях), тис. гол.	219,9	231,4	209,2	202,2	202,6	201,4
В.т.ч.						
у с/г – підприємствах	72,8	49,9	21,2	12,1	9,8	7,7
у господарствах населення	147,1	181,5	188,0	190,1	192,8	193,7
Середній надій молока (у всіх категоріях), кг.	2533	2342	2397	2475	2675	2725
В.т.ч.						
у с/г – підприємствах	2979	2297	1621	1456	2189	2223
у господарствах населення	2285	2360	2516	2588	2705	2751

Споживання молока і молочних продуктів (в перахунку на молоко) на одну особу за рік в Івано-Франківській області протягом 1985-2001 років

Молочне скотарство характеризується високою питомою вагою корів у структурі стада (від 65 до 90%) і високою часткою виручки від реалізації молока в структурі вартості товарної продукції. Виробництво м'яса в господарствах молочної спеціалізації обмежене. При 60-70% корів у структурі стада репродукція можлива за рахунок власного відтворення. При більш високій частці корів у стаді репродукцію і розширення маточного стада доцільно здійснювати за рахунок закупівлі теличок у спеціалізованих господарствах. Молочне скотарство розвивається перш за все в приміських зонах, де велика потреба населення в молоці, а також у зонах, де молоко значною мірою використовується для виробництва сирів, масла й іншої молочної продукції.

Продуктивність корів безпосередньо залежить від виходу приплоду. Вченими підраховано, що кожний день періоду виносу телят (норма 60 днів) знижує річний надій від корови на 6 кг. Також велике значення для підвищення молочної продуктивності корів має правильна організація пасовищного періоду, оскільки пасовище утримання худоби в цих обставинах сприяє зміцненню у молодняка кісткової маси, посиленню м'язової тканини та внутрішніх органів. Недолік м'якоті в дорослих тварин погіршує їхні репродукційні функції.

У молочному скотарстві основними виробничими підрозділами є ферми (до їх скла-

ду входять бригади, ланки) і комплекси (тут відокремлюються виробничі цехи). Ефективність виробництва молока вище в господарствах з великими обсягами його продукування. Рівень функціонування цієї галузі в основному залежить від розвитку сировинної бази, тобто виробництва молока сільськогосподарськими підприємствами та особистими господарствами громадян. У валовій продукції сільського гос-

подарства питома вага виробництва молока становить 22 %.

Проте, як свідчать статистичні дані в таблиці 1, з початку аграрної реформи в Івано-Франківській області відбувається спад виробництва молока. Якщо в 1990 р. його надої становили 571,3 тис. тонн, то в 1999 р. зменшився до 521,7 тис. тонн, тобто цей показник знизився на 8,7 %. З 2000 р. намітилась тенденція до зростання виробництва молока, і в 2002 р. його рівень становив 559 тис. тонн.

Визначальним чинником, що характеризує стан сировинної бази, є поголів'я корів та їх продуктивність. У 1995 р. в усіх категоріях господарств поголів'я корів становило 231,4 тис. голів. Протягом 1996-2000 рр. ця кількість зменшувалась і під кінець періоду становила 202,2 тис. голів. У 2001 р. поголів'я зросло до 202,6 тис. за рахунок господарств населення, частка яких становить 95,2 % в усіх категоріях господарств. Приріст у них досягав 1,3 %, у сільськогосподарських підприємствах зниження поголів'я становило 22 %. За 2002 р. поголів'я корів скоротилося на 0,6 %.

Однією із основних причин скорочення поголів'я є збитковість молочної галузі. Починаючи з 1995 р., кожна вкладена у виробництво молока гривня обернулася для агроформувань усіх форм власності 55,0—2,3 копійки збитку. У 2001 р. майже у двох третинах господарств Івано-Франківщини, що займаються виробництвом молока, воно було нерентабельним.

На незадовільну рентабельність молочної галузі впливають наступні чинники:

Низька продуктивність стада. В сільськогосподарських агроформуваннях протягом останніх двох років поліпшується показник середнього надою молока від однієї корови, проте в цих підприємствах збільшилась кількість низкопродуктивних корів. Майже п'ята частина господарств у 2001 р. досягла надоїв молока на одну корову менше ніж 1000 кг, в кожному другому становили від 1000 до 2000 кг, і лише в кожному десятому були більшими за 3000 кг. Для підвищення продуктивності корів потрібно розводити та поширювати племінні породи поголів'я. З цією метою необхідно створити спеціалізовані селекційні підприємства. Також важливе значення має повноцінне годування стада, для чого цією метою повинна бути сформована міцна кормова база, яка б повністю і рівномірно протягом року забезпечувала потреби тварин у повноцінних та дешевих кормах.

Відсутність достатньої кількості заготівельних підприємств та створення самостійної мережі реалізації. Реформування сільськогосподарських підприємств, розпаювання колективної власності призвело до розриву господарських зв'язків, що формувались десятиліттями між великими переробними підприємствами та виробниками сільськогосподарської продукції. При формуванні нової системи зв'язків сільськогосподарські підприємства, реалізуючи молоко заготівельним та переробним підприємствам, скоротили його надходження на промислову переробку майже у 15 разів порівняно з 1990 р.

Недозавантаженість виробничих потужностей підприємств, що переробляють молочну продукцію. Неритмічні надходження сировини та зростання ціни на неї спричиняють недозавантаженість виробничих потужностей. Крім того, втручання посередників призводить до підвищення собівартості продукції, що в результаті знижує рентабельність. Переробним підприємствам потрібно створювати свої підрозділи, які б налагоджували регулярні поставки сировини для збільшення рівня переробки молока та асор-

тменту продукції, переходу на новітнє обладнання.

Невисока купівельна спроможність населення, що зумовлює збільшення споживання в селах та зменшення у містах. Низький рівень заробітної плати та низька купівельна спроможність населення призвели до того, що міське населення скоротило споживання молока, а індивідуальні господарства основну частину виробленої продукції залишають для власних потреб. Ними у 2001 р. переробним підприємствам продано тільки 12 % виробленого молока.

Низькі заготівельні ціни на молоко. У стимулюванні сільськогосподарських товаровиробників до продажу продукції визначальне місце посідає ціновий чинник та своєчасність розрахунків із постачальниками. За 1999 - 2001 рр. ціни на молоко, закуплене від усіх категорій господарств, зросли майже в 1,5 раза і становили 548,1 грн. за тонну, що й сприяло збільшенню продажу за цей період.

Однак собівартість виробленого молока у більшості господарств є вищою за ціну реалізації. Також порушуються терміни розрахунків за продану сировину.

Підсумовуючи, можна зробити такі висновки:

Без існування прозорого, доступного для всіх виробників ринку сільськогосподарської продукції, на якому б діяли закони попиту і пропозиції, який би регулювався та підтримувався державою (дотувався), не можна говорити про розвиток молочної галузі та сільського господарства в цілому; тільки за умов підвищення закупівельних цін на молочну продукцію, збільшення кількості молока, що переробляється, створення чіткої системи заготівлі молока, підвищення рівня переробки молока шляхом застосування нових технологій можна досягти зниження собівартості молочних продуктів та ефективної роботи всієї молочної галузі.

In the article described problems of development of the milk cattle breeding in the Ivano-Frankivsk region. Conducted analysis of factors, that affect efficiency of production, purveyance and processing a milk. Offered ways of improvement of milk production in the Ivano-Frankivsk region.

Розділ 3. ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Калашнікова Є. Д., Мацола М. М.

РОЛЬ І МІСЦЕ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ В СИСТЕМІ ВСІХ МІГРАЦІЙНИХ ПЕРЕМІЩЕНЬ НАСЕЛЕННЯ, ЇЇ ЕКОНОМІЧНІ І СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ

Розглянуто сутність, причини та основні тенденції трудової міграції в системі міграційних переміщень населення в умовах перехідної економіки. Проаналізовано види трудових міграцій населення, їх класифікацію, вплив на формування і розвиток національного та регіонального ринку праці. Сформульовано напрями вдосконалення міграційних трудових процесів як важливого фактора збалансування попиту та пропозиції робочої сили.

Трудові міграції, які відбуваються внаслідок нерівномірного економічного і соціального розвитку як регіонів держави, так і різних країн, є завжди процесом географічним за формою свого вияву (оскільки проходить територіальна зміна місця застосування праці) та соціально-економічним за змістом, бо має місце причинно-наслідкова залежність. Трудові міграції в Україні були й надалі залишаються одними із наймасовіших серед усіх видів територіального переміщення населення. Однак міграції робочої сили в Україні від часу її державної незалежності та за умов перехідної економіки суттєво відрізняються від тих, що мали місце в роки тоталітарного політичного режиму та адміністративної (державної) економіки.

Теорія трудової міграції, її роль та місце в системі всіх міграційних переміщень населення України вважається фахівцями як один із найбільш детально вивчених та узагальнених напрямів досліджень міграцій населення. Слід зазначити, що теоретичні основи сутності та ролі трудової міграції, її чинників та генезису висвітлені у багатьох працях українських та зарубіжних вчених. Однак переважна більшість з них в Україні присвячені вивченню доринкового періоду, умов адміністративно-командної економічної системи і потребують розробки нових методологічних засад та радикального переосмислення з позицій можливого їх використання в соціально-орієнтованій ринковій економіці,

принципово нових умовах господарювання. Це передусім стосується міграційного руху працересурсного потенціалу країни, що передбачає тепер нове бачення становища трудового індивідуума у сфері зайнятості, котра пов'язана з конкуренцією, свободою і добровільністю вибору сфери суспільнокорисної діяльності, правом територіальної переміни місця праці із застосуванням своїх умінь, навичок, трудового досвіду у відповідності до власного професійно-кваліфікаційного рівня. Вказані положення стосуються трудових міграційних переміщень населення як всередині регіонів країни, так і міжрегіональної трудової міграції робочої сили, а також зовнішніх трудових міграційних потоків населення, обсяги яких у зв'язку з високим рівнем зайнятості мешканців особливо зросли в Україні за останні п'ять-шість років, значно розширилась їх географія.

Вивчення та усвідомлення закономірностей і наслідків, ролі та місця трудової міграції починається і встановлення і визначення її наукової сутності. На думку окремих фахівців, "трудові (економічні) міграції - це міграційні переміщення, які здійснюються індивідами відповідно до панівних в даній ГСЛ (географічній спільності людей) норми міграційної поведінки, з метою підвищення рівня життя на основі більш вигідного використання робочої сили (власної або члена сім'ї)" [1, 19]. На наш погляд, з цим визначенням О.В. Позняка не можна погодитися, надто, в тій частині, що стосується відповідності трудових міграційних переміщень індивідів панівним нормам міграційної поведінки в даній територіальній спільності людей. Відомо, що норми міграційної поведінки або міграційна активність є різною серед населення великих, середніх чи малих міст, приміських зон, недалеко розташованих сільських населених пунктів чи гірських сіл як в окремому, так і в інших регіонах країни, адже жителі міських поселень відзначаються більшою міграційною рухливістю, ніж мешканці віддалених сіл чи гірських посе-

лень. У той же час міграції до міста з сільської місцевості збільшуються пропорційно з дефіцитом трудових ресурсів у найближчих містах.

Тобто не панівні норми міграційної поведінки даної територіальної спільності людей визначають міграційну активність робочої сили, а головним чином економічні та спеціальні чинники, які на конкретному історичному етапі економічного розвитку та розміщення продуктивних сил країни чи регіону можуть змінюватися, посилюючи або стримуючи трудову міграційну активність населення.

Територіальні відмінності в соціально-економічному розвитку районів та областей України, зумовлюючи різний рівень життя населення, є також причиною значних трудових міграційних переміщень людей. Адже інтенсивність прояву, спрямованість та якісний склад трудових міграційних потоків, частка мігрантів у трудових ресурсах, чинники, що впливають на трудову міграцію в окремих регіонах та місцях виходу і входу трудових мігрантів значно відрізняються від факторів, характерних для інших регіонів. Це пояснюється різним рівнем їх економічного розвитку, територіальною диференціацією, структурою населення, природно-географічними умовами, національно-побутовими особливостями тощо.

Перехід економіки України та її регіонів від адміністративно-командної системи до ринкових відносин в умовах політичної нестабільності та розбудови правової держави спричинив жорстку економічну кризу та стрімке падіння життєвого рівня населення. А тому пошук шляхів виходу економіки з кризового стану вимагає не тільки глибокого вивчення і усунення причин, що призвели до скорочення обсягів виробництва, появи значної кількості безробітних, високих темпів інфляції, але й визначення нових підходів до вирішення проблем підвищення ефективності господарювання.

Серед цих проблем чільне місце займають трудові ресурсні питання, формування і функціонування ринку праці, управління зайнятстю населення, регулювання трудових міграційних процесів. Трудові міграції мешканців значною мірою впливають на ефективність та раціональне використання працересурсного потенціалу як в цілому по Ук-

раїні, так і в її окремих регіонах. Проте внутрішньорегіональні відмінності в розвитку і розміщенні продуктивних сил, у рівнях життя різних соціально-психологічних територіальних груп населення, а також демографічні, природні, соціально-психологічні та адміністративно-правові чинники й обмеження в окремих регіонах посилюють, а в інших стримують міграційну рухомість трудових ресурсів, інтенсивність її перерозподілу між районами, селами і містами, між сферами зайнятості та галузями господарського комплексу. Однак і в умовах глибокої економічної кризи та високого рівня безробіття (за окремими даними понад 7 млн. осіб) трудова міграція як така, тобто переселення за робочими місцями, усередині України та в її регіонах ще не склалася. Основною причиною цього є відсутність необхідних законодавчих актів і механізму регулювання трудових міграційних процесів, слабка інформаційна база та організаційно-фінансове забезпечення.

На нашу думку, трудову міграцію населення можна визначити як рух, переселення та переміщення на постійній або тимчасовій основі носіїв робочої сили і працересурсного потенціалу в регіональному, національному та міждержавному міграційному просторі з метою забезпечення відповідного економічного циклу відтворення та власних потреб трудових мігрантів. Крім того, сутність трудової міграції полягає в реалізації права людини на одержання більш високої винагороди за свою працю, яка є адекватною якості її робочої сили та її освітнім і професійно-кваліфікаційним характеристикам, причому не тільки в межах країни (внутрішньорегіональний та міжрегіональний рівень), але і на іноземному підприємстві, фірмі чи установі (міждержавний рівень), оскільки загальноприйняті норми міжнародної співпраці передбачають створення умов для вільного переміщення робочої сили.

Щодо видів трудових міграційних переміщень населення, то розрізняють трудові міграції, які здійснюються у межах країни (внутрішні) та поза її кордонами (зовнішні або міждержавні). Щодо внутрішніх трудових міграцій населення, то вони розділяються на ті, що проходять усередині адміністративних областей (внутрішньорегіональні) або між областями (регіонами) - міжрегіо-

нальні. Внутрішні трудові міграції носять як організоване, так і неорганізоване (індивідуальне) переміщення трудових ресурсів, вони можуть бути як добровільними, так і примусовими. За періодичністю переміщень трудові міграції всередині країни бувають постійними і тимчасовими. До постійних відносяться стаціонарні, при яких проходять зміни місця постійного проживання (переселення) за трудовими мотивами та маятникові щоденні трудові поїздки громадян, а до тимчасових - короткострокові (тривалістю від 6 місяців до 1 року) та сезонні (2-3 місяці), які здійснюються переважно на міжрегіональному рівні, а також вахтові трудові міграції, які проходять як усередині областей (від 1-2 до 6 днів) так і між регіонами (до 1 місяця).

Характеризуючи зовнішні трудові міграції населення слід зазначити, що за територіальним охопленням можна виокремити внутріконтинентальні (європейські) та міжконтинентальні. За тривалістю міждержавні трудові міграційні переміщення поділяють на постійні, які пов'язані з виїздом на постійне місце проживання до інших країн за трудовими мотивами, та тимчасові або зворотні. До тимчасових зовнішніх трудових міграцій відносяться довгострокові, середньострокові, короткострокові, а також сезонні та вахтові. За принципом легальності (а він стосується винятково міждержавних трудових міграцій) зовнішні трудові міграції можуть бути легальними та нелегальними. За способом реалізації вони бувають організованими, які здійснюються за наймом на підставі трудового договору (контракту) між українськими громадянами та іноземними роботодавцями або в межах виконання договорів (укладених між українськими і закордонними суб'єктами господарської діяльності) на виконання певного обсягу робіт або послуг на території іноземної держави та неорганізованими (груповими або індивідуальними).

Слід зазначити, що останнім часом популярною стала класифікація зовнішніх трудових міграцій за статусом мігрантів. Так, зокрема, Р. Епплард групує такі категорії учасників міждержавних трудових міграційних переміщень:

- 1) особи, котрі переїжджають на постійне проживання;
- 2) трудові мігранти, які прибувають на

роботу за контрактом (на термін дії контракту);

- 3) висококваліфіковані спеціалісти - працівники транснаціональних компаній та спільних підприємств, які за характером діяльності переїждять з країни в країну;

- 4) нелегальні трудові мігранти;

- 5) особи, що шукають політичного притулку, біженці [2, 19].

Названі категорії мігрантів враховуються при розробці міграційної політики держави, яка встановлює специфічні принципи, підходи та комплекс дій щодо кожної з груп. Тому подана типологія міграцій є досить зручною для працівників урядових структур, політиків, законодавців. Однак вона виявляється зовсім непридатною для економічного аналізу міграційних процесів, оскільки не розкриває глибинних причин переміщень, надає обмежені можливості оцінки їх демографічних та економічних наслідків. За логікою, наприклад, прибуття групи мігрантів з другої категорії (працівники-контрактники) не повинно суттєво вплинути на тривалий демографічний розвиток ні країни-реципієнта, ні країни-донора, оскільки ці мігранти мають повернутися по закінченні терміну контракту. Насправді ж є чимало випадків, коли тимчасова міграція закінчується утвердженням на новому місці, і, по суті, є безповоротною, тобто переселенням (залишенням) на постійне проживання в даній країні.

Принагідно варто зазначити, що соціально-економічний аналіз здійснюється з метою виявлення рушійних сил трудових переміщень населення, мотивації задіяних у цьому процесі осіб, визначення взаємозв'язків трудової міграції з іншими компонентами суспільного розвитку, оцінки впливу результатів трудових міграційних явищ на демографічний розвиток, соціально-економічну ситуацію в Україні. Актуальним також залишається дослідження ролі та участі трудової міграції на регіональних і національному ринках праці, в інтеграції на ринки праці країн ближнього та дальнього зарубіжжя, її вплив на рівень життя переважної більшості населення країни, попередження його зубожіння.

Нині особлива увага міграційних соціально-економічних досліджень зосереджується на оцінці перспектив розвитку міграційних процесів та прогнозуванні їх майбутніх тен-

денцій, на переміщенні індивідів у просторі, викликаних бажанням підвищити рівень добробуту вигіднішим використанням своєї робочої сили. Будучи носіями людського капіталу (розумових здібностей, професійних знань та навичок, отриманих через освіту та практичний досвід), такі мігранти входять у процес виробництва матеріальних благ та платних послуг у місцях (регіоні та країні) прибуття. Водночас існує необхідність вивчення процесу трудових міграцій у всіх його різновидностях, оскільки трудові переміщення мас людей, незалежно від того, якими чинниками вони викликані, змінюють ситуацію на ринках праці і впливають на економічний розвиток. Навіть особам, прибулим як біженці, також необхідні засоби існування на новому місці і вони теж намагатимуться продати свою робочу силу. Та й взагалі переселення дітей, пенсіонерів, інвалідів або дієздатних осіб, які з тих чи інших причин не бажають реалізувати свою трудову активність, мають економічні наслідки, оскільки все населення, будучи активним споживачем матеріальних та духовних благ, значною мірою безпосередньо впливає на виробництво.

Трудова міграція виступає власне як сукупність окремого міграційного потоку, який формується під впливом соціальних, демографічних факторів, менталітету трудових мігрантів. Аналіз статистичних даних засвідчує, що протягом 1960-1990 рр. напрями і структура трудових міграційних потоків в Україні, яка перебувала в складі колишнього СРСР, визначалися і підтримувалися економічною політикою, що передбачала постійне зростання робочих місць у містах. Радянська імперсько-колоніальна економічна політика щодо більшості регіонів України призвела не тільки до вичерпання багатих мінеральних та сировинних ресурсів (нафта, вугілля, газ, калійна сіль, сірка, ліс та інші) і високого рівня забруднення довкілля у зв'язку з розміщенням виробництв металургії, енергетики, хімічної та інших галузей важкої індустрії в унікальних рекреаційних зонах та в місцях з високою щільністю населення і населених пунктів, але й стала причиною виникнення інших гострих соціальних проблем, однією із яких є постійна, трудова маятникова та сезонна міграції. Ці проблеми з розвитком продуктивних сил

весь час ускладнювались, оскільки міністерствам і відомствам, які реально володіли матеріальними ресурсами та фінансовими коштами, було вигідно без виділення додаткових капітальних вкладень для будівництва житла, а також дошкільних, побутових установ та інших закладів соціально-культурного призначення в промислових центрах, залучати дешеву робочу силу з приміських зон та сільської місцевості на роботу до міст. Так, протягом 1961-1989 рр. міграційний приріст міського населення в Україні становив 7,6 млн. осіб, а міграційне зменшення чисельності сільських жителів 6,6 млн. осіб, тобто основним джерелом формування мешканців міста за всі роки екстенсивного економічного розвитку був міграційний приріст за рахунок сільського населення, частка якого в середньому по Україні становила 50,2 відсотка [3, 55-56].

Хоча міграційні процеси в Україні за часів перебування її в складі СРСР і справляли суттєвий вплив на формування і забезпечення потреб в трудових ресурсах, проте основним чинником динаміки обсягу пропозиції робочої сили в цей час на рівні найбільш продуктивних статево-вікових груп населення виступав природний рух, тобто природний приріст населення. В сучасних умовах спостерігається стійка тенденція до зниження сили впливу цього фактора на динаміку чисельності робочої сили. Визначальним вже є, й протягом усього періоду економічної реформи та переходу економіки на ринкові засади залишатиметься дія економічних чинників.

Однак у 70-80 роки вклад міграцій в динаміку обсягу робочої сили в окремих регіонах був досить значним. Це передусім стосувалося основних промислових регіонів України - Донбасу, Придніпров'я і найбільш промислових центрів Харкова, Києва, Одеси, Львова та ряду інших. Важливе значення міграційних процесів полягає в забезпеченні робочою силою вугільної, металургійної, хімічної та ряду інших галузей промислового виробництва. До речі, реалії сьогодення передбачають реструктуризацію вугільної промисловості та закриття нерентабельних, збиткових шахт, що неминуче викличе масове вивільнення працівників цієї галузі, а вирішити проблему їхнього працевлаштування без зміни при цьому місця проживання практично неможливо.

Виходячи з передбачуваної кількості працівників, що вивільнюються та членів їх сімей, очікувана цифра населення, що потенційно вимушене мігрувати, становитиме у вугільній промисловості не менше 0,5 млн. осіб що становить майже 1 відсоток населення України [4, 382]. Розв'язання цієї проблеми в найближчій перспективі вимагає виділення чималих бюджетних асигнувань, здійснення соціально-економічних заходів та їх реалізації як з боку центральних і галузевих економічних органів, так з боку органів управління соціально-економічним розвитком у даних регіонах.

В умовах реформи соціально-економічної системи та переходу економіки України до ринкових відносин зростає роль міграції як чинника формування, розвитку та регулювання ринку праці, засобу підтримання регіонально-галузевих пропорцій та збалансованості трудових ресурсів. Міграційні процеси в ринковому середовищі, як і дотепер, зумовлені об'єктивними соціально-економічними факторами та регіональними особливостями України. Трудові міграції населення (як внутрішні, так і зовнішні) змінюють якісні та кількісні характеристики робочої сили в регіоні, виконують функції демографічного та демоекономічного інвесторів у регіони та країни-реципієнти і, навпаки, спричиняють постаріння населення та погіршення якісного складу працересурсного потенціалу у країнах та регіонах-донорах. Сьогодні міграція значною мірою впливає на формування та розвиток національного і регіонального ринків праці, підтримання рівноваги між попитом та пропозицією робочої сили, інтеграцію з ринками праці в країнах ближнього та дальнього зарубіжжя.

Протягом 1998 р. у зв'язку зі зміною місця роботи в Україні поміняло своє постійне проживання 145333 осіб з яких 41010 осіб були внутрішньорегіональними трудовими мігрантами, 88461 осіб із-за зміни місця роботи переїхали на постійне місце проживання до інших регіонів України, а 11561 громадян України через трудові мотиви емігрували на постійне місце проживання до інших країн, причому, 10120 осіб виїхали до країн СНД та Балтії, а 1441 осіб – до країн далекого зарубіжжя. Серед тих, хто емігрував за трудовими мотивами найбільше виїхало до Російської Федерації (8991 осіб), Білорусії

(492 осіб), Молдови (448 осіб), Ізраїлю (420 осіб). Німеччину (282 осіб), США (265 осіб). Серед закономірностей, які регулюють розвиток трудових міграційних процесів у ринковому середовищі найстійкішими є пріоритетність економічних чинників у формуванні як внутрішньо-регіональних, міжрегіональних, так і особливо зовнішніх трудових міграційних потоків.

Характеризуючи місце і роль трудової міграції в системі всіх міграційних переміщень населення України як усередині областей і переїзду до інших регіонів держави, так і виїзді за кордон на постійне проживання за останні два роки (1997-1998 рр.) приходимо до висновку, що основними сполучками цього здебільшого ставили родинні обставини (54,1 відсотка), зміни місця роботи (12,8 відсотка) та виїзд на навчання (14,0 відсотків) (див. табл. 1). Чимало у складі мігрантів було дітей (14,7 відсотка), які переїздили разом з батьками, перебиралися на постійне місце проживання в інші області України через зміну місця праці. Серед інших причин міграції слід назвати складну екологічну ситуацію у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС за якими 4982 особи поміняли місце постійного помешкання, з яких 4373 особи змінили місце проживання у межах країни, а 609 особи емігрували до інших країн. Варто відзначити і те, що серед вибулих до інших країн за 1997-1998 рр. 683 особи мали статус біженців, а 1823 особи – реабілітованих. Цікавою видається та обставина, що найвищою є питома вага осіб, котрі поміняли місце проживання у зв'язку зі зміною місця роботи серед міжрегіональних мігрантів (у 1997 році вона становила 18,4 відсотка, а в 1998 році – 18,1 відсотка) та серед емігрантів, які переїхали на постійне проживання до країн СНД і Балтії, де частка тих, хто емігрував з трудовими мотивами, становила у 1997 році 15,3 відсотка, а в 1998 році – 13,8 відсотка.

Найменшою була частка осіб, які емігрували за трудовими мотивами до країн далекого зарубіжжя: у 1997 році цей показник відбивав 5,1 відсотка, у 1998 році – 4,4 відсотка.

Для сучасних міграцій трудових ресурсів нашої держави характерною є зміна спрямованості та інтенсивності міграційних потоків, як в Україні загалом, і в її регіонах, зокрема.

Таблиця 1

Розподіл мігрантів у 1997-1998 рр. за причинами переїзду, осіб

Роки	Потоки міграцій	в тому числі за причинами:											Всього			
		зміна місця роботи	навчання	в зв'язку з аварією на ЧАЕС	за родинними обставинами	мікування (догляд за хворими)	опікування	складна економічна ситуація	відпочинок	відбуваються строк	біженці	повернення репатріюваних		літ з батьками	інші причини	інше вказано причини
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1997	Всі потоки	930025	123726	125100	2124	497513	5100	1123	664	177	12889	384	1009	140495	18130	1291
	в тому числі:															
	Внутрішньорегіональна міграція	423047	43910	75407	1366	228926	2746	705	194	93	0	14	142	63624	5403	517
1998	Міжрегіональна міграція	303381	55979	45056	661	148737	1293	276	223	37	0	11	26	42221	8427	433
	Міждержавна міграція (країни СНД та Балтії)	139010	21206	4006	70	85037	963	129	125	34	0	17	15	24844	2371	193
	Міждержавна міграція (країни далекого зарубіжжя)	51675	2631	931	27	34813	98	13	122	13	0	342	826	9782	1929	148
Разом за 1997-1998 рр.	Всі потоки	913915	111983	133250	1692	499449	5321	1313	502	165	11762	343	1115	130279	15772	969
	в тому числі:															
	Внутрішньорегіональна міграція	447291	41010	81353	1102	250575	3095	805	188	84	0	8	103	63498	4922	458
1998	Міжрегіональна міграція	305553	55111	47790	506	152820	1373	284	133	40	0	11	30	39332	7797	326
	Міждержавна міграція (країни СНД та Балтії)	99237	13653	3148	51	62673	740	114	63	33	0	5	13	17132	1496	116
	Міждержавна міграція (країни далекого зарубіжжя)	50049	2209	959	33	33381	113	20	118	8	0	319	969	10294	1557	69
Разом за 1997-1998 рр.	Всі потоки міграцій	1843940	235779	258350	3816	996962	10421	2436	1166	342	24651	727	2124	270774	33902	2260

Джерело: Дані Державного комітету статистики

Ці зміни, по-перше, можна пояснювати тим, що в два-три рази зменшилися обсяги щоденних потоків трудової маятникової міграції до великих та найбільших міст України, міських агломерацій Донбасу і Придніпров'я, а також до областей Західного регіону України-Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської, Тернопільської та Чернівецької, де вона, трудова маятникова міграція, відзначалась високою інтенсивністю. По-друге, практично припинився за трудовими мотивами масовий відплив та переселення сільських жителів до міст, а натомість має місце переорієнтація міграційних потоків населення з міських поселень у сільську місцевість. По-третє, у декілька разів вирости обсяги сезонної трудової міграції та зовнішніх трудових поїздок населення за кордон.

За окремими даними нині понад 7 мільйонів наших співвітчизників з більшою або меншою періодичністю працюють за кордоном, а 14 мільйонів пов'язують свої трудові орієнтири з ринками праці країн близького та далекого зарубіжжя [5, 76]. Наприклад, з областей Карпатського регіону: Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей на тимчасові роботи за кордон щорічно виїждить близько 700 тис. особи, що становить майже п'яту частину трудових ресурсів цього регіону [6, 21]. Ці дані підтверджуються результатами обстеження домашніх господарств та трудових ресурсів з питань економічної активності населення, яке проводилось в областях Західноукраїнського регіону. Так, з 1939 вибірково опитаних осіб у жовтні 1997 р. в Закарпатській області 378 осіб або 19,5 відсотка працювали за кордоном. Більшість із них (40, 2 відсотка) були працевлаштовані у Росії, 17,5 відсотка - у Чехії, значна частина (12,7 відсотка) працювали в східних та центральних областях України. Цікавим видається той факт, що 74 особи (3,8 відсотка) із 1939 опитаних їздять за кордон з дрібним товаром, тобто здійснюють дрібну, так звану, «човникову» торгівлю. Причому з цією метою 13,5 відсотка їздять за кордон з міських поселень і 85,6 відсотка - з сільської місцевості. В Російській Федерації у 1997 р. лише чисельність довгострокових трудових мігрантів і частково вахтовиків з України становила понад 1,2 млн. осіб [7, 35].

Якщо раніше учасниками трудових міграцій населення за межі України були в основному представники прикордонних областей, то зараз за рубежем нашої країни на тимчасових, сезонних роботах в іноземного роботодавця (за наймом і у межах договорів підряду) працюють особи, що представляють практично всі регіони держави. Масштаби і напрями трудової міграції безпосередньо відбиваються на кількісних та якісних характеристиках робочої сили, збалансованості ринку праці. На жаль, статистичний облік осіб, які емігрують за кордон і, особливо на тимчасові, сезонні роботи, не дає адекватних даних. Суттєві похибки відзначають у більшості країн, навіть там, де діють реєстри населення. А тому оцінити обсяги та інтенсивність зовнішньої трудової міграції населення України в повному обсязі неможливо, оскільки статистичний облік тих, хто виїжджає на роботу за кордон, не налагоджений. Більше того, за твердженням спеціалістів очікувати налагодження статистичного обліку тут у найближчому часі годі сподіватися. [8, 131]. Ось чому оцінити чисельний склад зовнішніх трудових мігрантів з України дуже проблематично, оскільки узагальнена інформаційна база з цього питання по суті відсутня. Згідно з даними державної статистичної звітності лише чисельність офіційно зареєстрованих громадян України, які тимчасово працювали за наймом і у межах договорів підряду за кордоном, за січень-грудень 1996 р. склала 11,8 тис. осіб, у 1997 р. - 18,7 тис. осіб, а у 1998 р. - 24,4 тис. осіб. Чисельність громадян України, які тимчасово працювали за кордоном протягом 1996-1998 рр. за умовами найму та в межах договорів підряду, як в цілому по Україні, так і в областях наводиться в табл. 2.

З числа громадян України, які тимчасово працювали за кордоном в 1996 р. майже 10 тис. осіб (84,4 відсотка) здійснювали це в країнах далекого зарубіжжя. При цьому найбільша кількість осіб працювала в Греції (4,9 тис. осіб), Кіпрі (2,4 тис. осіб.) в Польщі (0,6 тис. осіб). А серед громадян, які були зайняті в країнах СНД, - 1,8 тис. осіб (98,8 відсотка загальної чисельності) працювали в Росії. Найбільш поширеними сферами прикладання праці були транспорт і зв'язок - 8,5 тис. осіб (71,8 відсотка), промисловість - 1,4 тис. осіб (12,2 відсотка) та будівництво -

Розподіл зовнішніх трудових мігрантів України, які тимчасово працювали протягом 1996-1998 рр. в іноземному роботодавця за територіями вибуття

№ п/п	Найменування областей України	1996 р.			1997 р.			1998 р.		
		Всього зовнішніх трудових мігрантів	працевлаштувані за наймом	зайняті в межах договорів підряду	Всього зовнішніх трудових мігрантів	працевлаштувані за наймом	зайняті в межах договорів підряду	Всього зовнішніх трудових мігрантів	працевлаштувані за наймом	зайняті в межах договорів підряду
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	АР Крим	765	88	677	1078	573	505	1896	987	909
2.	Вінницька	244	48	196	222	181	41	125	125	-
3.	Волинська	-	-	-	43	43	-	168	168	-
4.	Дніпропетровська	180	3	177	18	10	8	147	75	72
5.	Донецька	146	82	64	246	246	-	614	614	-
6.	Житомирська	-	-	-	8	8	-	-	-	-
7.	Закарпатська	220	108	112	1922	1497	425	2979	2549	430
8.	Запорізька	9	9	-	24	24	-	42	42	-
9.	Івано-Франківська	1048	13	1035	801	144	657	327	159	168
10.	Київська	484	484	-	603	603	-	271	271	-
11.	Кіровоградська	-	-	-	18	18	-	46	46	-
12.	Луганська	35	35	-	45	45	-	116	116	-
13.	Львівська	610	412	198	800	658	142	1871	1584	287
14.	Миколаївська	398	133	265	272	138	133	218	218	-
15.	Одеська	7607	7480	127	11253	11206	47	13080	13061	19
16.	Полтавська	31	31	-	88	88	-	204	204	-
17.	Рівненська	4	4	-	65	65	-	84	84	-
18.	Сумська	-	-	-	1	1	-	24	24	-
19.	Тернопільська	-	-	-	336	336	-	618	618	-
20.	Харківська	7	7	-	254	254	-	887	887	-
21.	Херсонська	-	-	-	320	320	-	514	514	-
22.	Хмельницька	25	25	-	122	58	64	98	98	-
23.	Черкаська	-	-	-	110	110	-	35	35	-
24.	Чернівецька	2	2	-	92	65	27	33	33	-
25.	Чернігівська	1	-	1	-	-	-	-	-	-
	Всього по Україні	11816	8964	2852	18741	16692	2049	24397	22512	1885

Джерело: Дані Міністерства праці та соціальної політики України

1,1 тис. осіб (9,3 відсотка). Серед осіб, які мали роботу за кордоном у 1996 р. 86,6 відсотка – чоловіки, в т.ч. більше половини (51 відсоток) були у віці 28-40 років.

Серед тих, що здійснювали у 1997 р. тимчасові трудові поїздки за кордон згідно з офіційною статистикою в країнах СНД працювало 1555 осіб (8,3 відсотка), а в країнах далекого зарубіжжя 17186 осіб. (91,7 відсотка). Більша частина з них працювала в Греції (5702 осіб.), Чехії (3287 осіб), Ліберії (1859 осіб), Багамах (1660 осіб), Росії (1552 осіб), Польщі (797 осіб), Ізраїлі (575 осіб), Німеччині (497 осіб), Кіпрі (472 осіб), США (353 осіб). Як і в 1996 р. серед зовнішніх трудових мігрантів переважали чоловіки (87 відсотків) та особи у віці 28-40 років (45,1 відсотка). За видами діяльності найбільше працювало на транспорті – 12002 осіб (64 відсотки), в будівництві – 2979 осіб (16 відсотків), в промисловості – 1840 осіб (9,8 відсотка).

В 1998 р. із закордонних трудових мігрантів найбільша кількість працювала в Греції (7317 осіб), Чехії (6225 осіб), Росії (1508 осіб), Кіпрі (1188 осіб), Швейцарії (933 осіб), Великобританії (748 осіб), Німеччині (644 осіб), Франції (710 осіб), Багамах (1267 осіб), Ліберії (838 осіб). Більшість із зовнішніх трудових мігрантів (93,2 відсотка) працювали в країнах далекого зарубіжжя. Щодо розподілу громадян України, які тимчасово трудилися за кордоном на територіях (країнах) прибуття протягом 1996-1998 рр., то ці дані висвітлені в таблиці 3.

Найбільш поширеними сферами прикладання праці були транспорт та зв'язок і, зокрема, морський транспорт – 15240 осіб (62,5 відсотка), будівництво – 5026 осіб (20,6 відсотка), промисловість – 2021 осіб (8,3 відсотка), сільське і лісове господарство – 863 осіб (3,5 відсотка) Серед тих, хто мав роботу за кордоном 76,8 відсотка – це чоловіки, в тому числі майже половина із них (49,2 відсотка) була у віці 28-40 років. За тривалістю роботи 6696 осіб (29,7 відсотка) працювали на умовах трудового договору тривалістю до 6 місяців, 14995 осіб (66,6 відсотка) – терміном від 6 місяців до 1 року, 512 осіб (22,8 відсотка) – від 1 до 2 років, 101 особа (4,5 відсотка) – від 2 до 3 років і 207 осіб (9,2 відсотка) працювало за кордоном на тимчасових роботах тривалістю від 3 і більше років. Найбільше офіційно зареєстрованих

зовнішніх трудових мігрантів за 1998 р. які тимчасово працювали за кордоном було в Одеській області (13080 осіб), Закарпатській (3979 осіб), Львівській (1871 осіб), Харківській (887 осіб), Тернопільській (618 осіб), Донецькій (614 осіб), Херсонській (887 осіб) та Івано-Франківській (327 осіб) областях.

Щодо територій формування інтенсивності та спрямованості потоків зовнішньої трудової міграції у 1998 р., то слід зазначити, що найбільш обширною є географія зовнішніх трудових зв'язків осіб (вони проживають в Одеській області), які працювали у 32 країнах усіх континентів.

Зовнішні трудові мігранти, які проживають в Автономній Республіці Крим працюють у 17 країнах світу: ті що живуть в Херсонській області – в 6 країнах, а мешканці м. Києва працюють у 5 країнах. З 887 офіційно зареєстрованих зовнішніх трудових мігрантів Харківщини 885 осіб працювало у Росії, з 2979 трудових мігрантів Закарпаття майже всі (2778 осіб) працювали в Чехії, а інші 201 особа у Словаччині, трудові мігранти з Львівської області в переважній більшості (1556 осіб) працювали у Чехії, а решта в Польщі (192 особи) та Молдові (123 особи). У Чехії, наприклад, в 1998 р. на тимчасових роботах працювало 6225 осіб які проживають у 23 областях України, у в Росії чисельність трудових мігрантів з України складала 1508 осіб, які проживали в 15 областях.

Проте офіційні дані про зовнішню трудову міграцію серйозно недооцінюють навіть легальну міграцію, в чому можна впевнитися, ознайомившись з дозволами на роботу, країни, що їх видають. Наприклад, у кінці 1996 р. в Чехії було зареєстровано 42100 дійсних дозволів на роботу для українських громадян, а багатьом іншим були видані ліцензії на бізнес. Згідно з даними Федеральної міграційної служби Росії в 1996 році тут працювало 282,2 тис. осіб іноземної робочої сили, у тому числі 145,6 тис. чол. працюючих представляли країни СНД, з яких 98,7 тис. осіб або 67,8 відсотка були громадянами України [7, 35].

Щодо нелегальної міграції, то вона є ще набагато більшою. Нелегальна трудова міграція з країн Центральної та Східної Європи, у тому числі й з України, останнім

Розподіл зовнішніх трудових мігрантів України, які тимчасово працювали протягом 1996-1998 рр. за наймом та в межах договорів підряду за країнами прибуття

№ п/п	Найменування країни	1996 р.			1997 р.			1998 р.		
		Всього зовнішніх трудових мігрантів	Працевлаштовані за наймом	Зайняті в межах договорів підряду	Всього зовнішніх трудових мігрантів	Працевлаштовані за наймом	Зайняті в межах договорів підряду	Всього зовнішніх трудових мігрантів	Працевлаштовані за наймом	Зайняті в межах договорів підряду
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	Всього, гол.	11816	8964	2852	18714	16692	2049	24397	22512	1885
2.	з них: в країні СНД в тому числі в:	1843	355	1488	1555	826	729	1651	1583	68
3.	Молдови	21	-	21	3	-	3	143	123	20
4.	Росії	1821	354	1467	1552	826	726	1508	1460	48
5.	в інших країнах, всього в тому числі в:	9973	8609	1364	17186	15866	1320	22746	20929	1817
6.	Австралії	56	56	-	-	-	-	-	-	-
7.	Австрії	-	-	-	23	23	-	-	-	-
8.	Болгарії	100	-	100	49	49	-	11	11	-
9.	Великобританії	119	119	-	236	236	-	748	748	-
10.	Греції	4929	4286	643	5702	5218	484	7317	6519	796
11.	Єгипті	27	-	27	-	-	-	-	-	-
12.	Ізраїлю	287	271	16	575	275	-	261	261	-
13.	Іспанії	-	-	-	6	-	6	57	23	34
14.	Італії	-	-	-	-	-	-	73	73	-
15.	Кіпрі	2418	2418	-	472	472	-	1188	1188	-
16.	Латвії	-	-	-	-	-	-	1	1	-
17.	Німеччині	141	141	-	497	497	-	644	644	-
18.	ОАЕ	-	-	-	121	121	-	248	248	-
19.	Польщі	610	376	234	797	564	233	208	131	77
20.	Словаччині	59	23	36	42	9	33	230	205	25
21.	США	75	75	-	353	353	-	379	331	48
22.	Туреччині	37	20	17	155	148	7	258	258	-
23.	Угорщині	17	17	-	38	38	-	2	2	-
24.	Франції	2	2	-	23	23	-	25	25	-
25.	Чехії	343	154	189	3287	2745	542	6225	4973	763
26.	Швейцарії	-	-	-	71	71	-	933	933	-

Продовження таблиці 3

№ п/п	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
28.	Алжирі	-	-	-	-	-	1	-	-	-
29.	Нідерландах	36	36	-	73	73	-	158	158	-
30.	Індії	1	-	1	1	1	-	45	45	-
31.	Ірані	193	157	36	162	161	1	224	152	72
32.	Ліберії	309	309	-	1859	1859	-	838	838	-
33.	Мальті	10	10	-	376	376	-	95	95	-
34.	Японії	142	78	64	21	21	-	6	6	-
35.	Багдах	-	-	-	1660	1660	-	1267	1267	-
36.	В'єтнамі	-	-	-	57	57	-	6	6	-
37.	Йемені	-	-	-	20	20	-	-	-	-
38.	Монако	-	-	-	83	83	-	-	-	-
39.	Лівані	-	-	-	8	8	-	4	4	-
40.	Намібії	-	-	-	9	9	-	-	-	-
41.	Сауд. Аравії	-	-	-	55	55	-	67	67	-
42.	Кубі	-	-	-	22	22	-	-	-	-
43.	Ірландії	-	-	-	208	208	-	710	710	-
44.	Норвегії	-	-	-	-	-	-	63	63	-
45.	Панамі	-	-	-	7	7	-	11	11	-
46.	Сент-Вісенті	-	-	-	-	-	-	154	154	-
47.	Сінгапурі	-	-	-	2	2	-	2	2	-
48.	Сирії	-	-	-	2	2	-	2	2	-
49.	Корей	-	-	-	-	-	-	2	2	-
50.	Новій Зеландії	-	-	-	13	1	12	151	151	-
51.	Танзанії	-	-	-	-	-	-	8	8	-
52.	Мавританії	-	-	-	-	-	-	5	5	-
53.	Данії	-	-	-	-	-	-	2	2	-
54.	Гонконзі	-	-	-	-	-	-	111	111	-
55.	Марокко	-	-	-	-	-	-	1	1	-
56.	Нігерії	-	-	-	-	-	-	5	5	-
57.	Лівії	61	61	-	81	81	-	-	-	-
58.	Маврикію	-	-	-	17	17	-	-	-	-

Джерело: Дані Міністерства праці та соціальної політики

часом набула глобальних масштабів. Ця проблема виявилась досить гострою. Її складність обумовлена тим, що Україна виявилась не готовою ні законодавчо, ні організаційно до її розв'язання. Нелегальна трудова міграція супроводжується розширенням сфери тіньової економіки, підвищенням рівня безробіття серед місцевого населення, зростанням кримінальної напруженості, непоодинокими конфліктами за робочі місця між місцевим населенням і зовнішніми трудовими мігрантами. Адже особи, які прибули в країну з метою заробітку на незаконних підставах, не мають юридичного та соціального захисту. Вони змушені погоджуватися на будь-яку роботу – сезонну, важку і небезпечну, тарифні ставки, що встановлюються їм, значно нижчі, від тарифних ставок запроваджених громадян своєї країни. Такого тимчасового працівника закордонний роботодавець звільняє без попередження, оскільки він не може оскаржити це рішення, бо порушує законодавство країни де тимчасово перебуває [9, 48].

Окрім того, становище нелегальних трудових мігрантів складне. Згідно з деякими дослідженнями, вони нерідко вимушені працювати протягом тривалого часу та за шкідливих умов праці, мають обмежений або зовсім не мають доступу до медичної допомоги і соціального захисту, не захищені від низької оплати праці, звільнення, професійних травм, хвороб тощо. Нелегальні мігранти часто експлуатуються роботодавцями, за них дають хабарі особам або фірмам, що організують їх нелегальну зайнятість за кордоном, вони страждають від рекету за місцем роботи та проживання. Ці факти підтверджуються результатами соціологічно-демографічного дослідження трудової і сезонної міграції населення Закарпатської області, що проводилось у 1997 році за сприяння Міжнародної Організації Міграції і яким було охоплено шляхом анонімного опитування 715 закордонних трудових мігрантів. У ході даного обстеження було виявлено, що в обмін на вищу винагороду за працю і поліпшення матеріального благополуччя сімей мігрантів (це відповіло відповідно 74 відсотка і 72 відсотка респондентів), трудові мігранти мали працювати протягом 12 годин на день (в середньому в країнах СНД) і 11,2 години в інших країнах.

88 відсотків респондентів оцінювали свою роботу як важку або дуже важку і 85 відсотків як таку, що потребує: дуже низького інтелектуального рівня, хоча освітній рівень мігрантів був досить високим. Багато респондентів хотіли б поліпшення умов їх перебування за кордоном і бачили вихід в міждержавних угодах, які б розширювали можливості працевлаштування за кордоном і в той час захищали трудових мігрантів від низької зарплати, неадекватного робочого навантаження та забезпечували нормальні умови праці і перебування за кордоном у відповідності з національним законодавством країни, яка приймає робітників. Вони також хотіли б бути захищеними від рекету на робочому місці і під час їх проїзду додому.

Можливість отримання роботи за кордоном з одного боку розглядається як додатковий засіб пом'якшення ситуації із безробіттям в Україні та необхідна умова підвищення власного та членів родини добробуту. Більше того, для чималої кількості закордонних мігрантів в сучасних умовах це ще є своєрідним способом власного виживання та своїх сімей [10, 20]. Адже багато наших співвітчизників змушені їхати працювати за кордон у зв'язку з важким економічним становищем та неможливістю знайти собі придатну роботу в своєму краї чи в межах країни. Має значення і той факт, що навіть на самих низькокваліфікованих і непрестижних роботах за кордоном трудові мігранти отримують у декілька разів вищу зарплату, ніж вони могли б заробити вдома. Висока інтенсивність трудової міграції за кордон, (як легальної, так і особливо нелегальної) пояснюється не тільки високим рівнем незайнятості та безробіття працересурсного потенціалу в міських поселеннях та сільській місцевості, але й тим, що багато спеціалістів та фахівців не бажають отримувати мізерну зарплату за висококваліфіковану працю, яка ще й до того по декілька місяців взагалі не виплачується.

З іншого боку, позитивним також є і те, що досвід роботи українських громадян в економічно розвинутих країнах Західної Європи та Америки сприятиме підвищенню їх професійно-кваліфікаційного рівня, створенню додаткових умов впровадження в Україні сучасних технологій та організації виробництва, залученню іноземних інвес-

тицій, а також розвитку ділової активності і підприємництва, створенню спільних підприємств [11, 297]

Вирішальний вплив на формування як регіональної, так і міждержавної специфіки різновікових груп трудових ресурсного потенціалу справляє освітній та професійно-кваліфікаційний рівень. Міграційні процеси не лише змінюють загальний обсяг пропозиції робочої сили на регіональних та ринках праці країн близького і далекого зарубіжжя, але й впливають на її якість через неоднакову участь в трудових міграційних потоках індивідумів з різними якісними характеристиками і в першу чергу освітньо-професійними. Рівень освіти трудових мігрантів значно вищий, ніж усього населення, що бере участь в міграційних процесах, і це особливо притаманне зовнішнім трудовим мігрантам – громадянам України, які працюють тимчасово на сезонних роботах за наймом або в межах договорів підряду у закордонного роботодавця (див. табл. 4).

Аналіз статистичних даних засвідчує, що з 24397 громадян України, які працювали в 1998 р. за наймом та в межах договорів підряду у закордонного роботодавця 10295 чол. Або 42,2 відсотка мали повну вищу та базову вищу освіту, 31,2 відсотка середню спеціальну, 26,4 відсотка середню і лише 0,2 від-

сотка зовнішніх трудових мігрантів були з початковою освітою. Рівень вищої освіти тимчасово працюючих в країнах далекого зарубіжжя був набагато вищим (44,3 відсотка), ніж в тих, хто працював на сезонних роботах в країнах СНД (13,0 відсотків).

Щодо осіб, які здійснюють трудові переміщення в середині регіонів то тут майже половина від існуючої різниці в освітньому рівні між мігрантами і місцевими жителями забезпечується завдяки відмінностям у віковій структурі як чоловічої, так і жіночої статі. Міжрегіональні відмінності рівня освіти мігрантів значно менші, ніж постійного населення, а відмінності між прибулими та вибулими за рівнем освіти незначні навіть на тлі територіальної диференціації даного показника для будь-якої з цих категорій мігрантів. Отже характерною для міграційних процесів України зараз є тенденція до еміграції висококваліфікованих фахівців різних галузей народного господарства, науки і техніки, освіти та охорони здоров'я, культури та мистецтва, іншими словами інтелектуального потенціалу, який є одним із найважливіших аспектів якості робочої сили. А тому і криза міграції населення в Україні нині знаходить своє відображення передусім у зростанні трудової обумовленості міграцій населення, стрімкому зростанні потужних

Таблиця 4

Розподіл громадян України, які тимчасово працювали за кордоном в 1998 р. за рівнем освіти

Чисельність трудових мігрантів, працевлаштованих за наймом та в межах договорів підряду	Всього, чол.	З них за рівнем освіти							
		Повна і базова вища		Середня спеціальна		Середня		Початкова	
		чол.	%	чол.	%	чол.	%	чол.	%
Всього	24397	10295	42,2	7605	31,2	6454	26,4	43	0,2
в тому числі працювали:									
в країнах СНД	1651	214	13,0	1112	67,3	325	19,7	-	-
в країнах далекого зарубіжжя	22746	10081	44,3	6493	28,5	6129	27,0	43	0,2

Джерело: Дані Міністерства праці та соціальної політики України

зовнішніх потоків трудових мігрантів, значному впливі інтелектуального потенціалу країни за кордон.

Сучасна модель соціально-демографічної структури міграції як певний вияв теперішнього соціально-економічного розвитку зможе сформуватися лише після широких економічних і соціальних перетворень у країні, що спричиняють зміну доходів та структури зайнятості населення. А тому в нинішніх умовах економічна політика держави і її міграційна політика мають передбачити призупинення економічної кризи та спаду виробництва. Нарощування економічного потенціалу як України в цілому, так і її регіонів. Зокрема, підвищення рівня зайнятості та життєвого рівня населення, захист національного та регіонального ринків праці, здійснення соціально-правового захисту і внутрішніх, і зовнішніх трудових мігрантів.

На нашу думку, з подоланням жорсткої економічної кризи, розвитком і вдосконаленням ринкових відносин в Україні, основним чинником збалансування попиту та пропозиції робочої сили будуть трудові міграційні процеси, тобто і за умов перехідної економіки всі міграційні трудові переміщення населення вирішальною мірою залежатимуть від заново створених робочих місць.

1. Позняк О. Трудова міграція як соціально-економічний процес // Проблеми міграції. – 1998. – № 4. – С. 15-21.

2. Этлард Р. Нынешняя миграционная ситуация, тенденции и перспективы // Материалы семинара «Миграция и миграционная политика». – М., 1993. С. 19-31.

3. Піскун О., Прибиткова І., Волович В. Міграційна ситуація в Україні // Політична думка. – 1996. – № 2-3. – С. 45-72.

4. Дробот Я.В. Реструктуризация угольной промышленности Украины и проблема миграции населения // Материалы міжн. наук.-практ. конф. "Управління трудовими ресурсами: проблеми і перспективи розвитку". – Хмельницький, 1997. – С. 382-384.

5. Васильченко В., Петрова Т. Потрібна самостійна міграційна політика // Віче. – 1997. – № 7. – С. 70-77.

6. Романюк М.Д. Регулювання міграцій – вимога сьогодення // Універсум. – 1998. – № 7-8. – С. 19-22.

7. Сярий С. Трудова міграція громадян України до Російської Федерації та її вплив на українсько-російські відносини // Проблеми міграції. – 1999. – № 1. – С. 34-37.

8. Холма О.У. Орієнтація сільського населення України на працю за кордоном // Демографічні дослідження. Вип. 18. – К.: Ін-т. економіки НАН України, 1996. – С. 130-142.

9. Дашук В.М. Європа вивчає проблеми трудової міграції // Україна: аспекти праці. – 1999. – № 2. – С. 48-49.

10. Шепотько Л., Гудзинський С. Трудові ресурси села: сучасна ситуація, нові аспекти мислення // Україна: аспекти праці. – 1996. – № 2-3. – С. 20-22.

11. Леонченко О.М. Сучасні проблеми еміграції робочої сили // Материалы міжн. наук.-практ. конф. "Управління трудовими ресурсами: проблеми і перспективи розвитку". – Хмельницький, 1997. – С. 296-298.

The role and Place of Labour Migration in the system of all Migration Movements of the population, its Economic and social Results.

The degree, reasons and basic tendencies of labour migration in the system of all Migration Movements of the population is the period of transferring economy are considered.

The types of labour migrations the population, their classification, influence the forming and development of the national and regional labour market are analyzed.

Directions of the improvement of important factor of the balanced support and demand of the working power are formulated.

Рубліков А. В., Копчак Ю. С.

СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИРОДНОГО РУХУ НАСЕЛЕННЯ ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ

Висвітлюються важливі демографічні тенденції у регіоні, характерні для 1990-х рр. – початку 2000-х рр. Зокрема, проаналізовано народжуваність, смертність, характер поширення і поглиблення депопуляції, внутрішньорегіональні особливості демографічних процесів.

Вже досить тривалий час на Івано-Франківщині – однієї з областей, що входить до

складу регіону Українських Карпат, спостерігається дуже несприятлива тенденція погіршення демографічної ситуації. У цьому зв'язку виникає об'єктивна необхідність активізації демографічних досліджень, а значить й поглиблення наукових знань щодо характеру та інтенсивності змін у демографічних процесах і структурах, особливостей життєдіяльності та відтворення населення прикарпатського краю. Такого роду дослід-

ження мають й прикладне значення, адже їх результати можуть використовуватись у процесі розробки регіональних соціально-демографічних програм і сприятимуть формуванню національної демографічної політики з достатнім рівнем її регіоналізації.

Проблеми відтворення населення Івано-Франківщини, як й інших областей регіону Українських Карпат, постійно висвітлюються у науковій літературі. Серед найбільш ґрунтовних робіт, які вийшли з друку останнім часом, можна назвати колективну монографію київських демографів, що вміщує результати досліджень регіональних аспектів гострої демографічної кризи в Україні [1]. Вкрай негативні тенденції відтворення людності досліджуються у розрізі великих демографічних районів, сучасні межі яких попередньо уточнені. Вперше наведено регіональну оцінку демографічних втрат, що виникли протягом 1990-х рр. внаслідок затяжного соціально-економічного занепаду. Цінним є аналіз сучасної демографічної ситуації у Західному демографічному регіоні, який, зрозуміла річ, охоплює й області Карпатського регіону. Західний район порівнюється з іншими демографічними районами щодо характеристик демографічних процесів, зокрема процесу депопуляції.

Варто зауважити, що дослідження загальних особливостей демографічної ситуації у регіоні Українських Карпат, його окремих субрегіонах-областях доцільно доповнювати з'ясуванням своєрідності внутріобласних (внутрирегіональних) демографічних тенденцій. За допомогою демографічного районування на основі найменших таксонів типу сільських адміністративних районів та населених пунктів можна виділяти внутріобласні (внутрирегіональні) демографічні райони, зони, підзони сприятливого або несприятливого демографічного розвитку, регіони, для яких характерні ознаки демографічної кризи тощо.

Такий метод є запорукою досягнення більш точного і поглибленого аналізу специфічних особливостей демографічної ситуації у регіоні, визначення його демографічних перспектив. До речі, у наших попередніх публікаціях вже застосовувалось демографічне районування сільських адміністративних районів з метою вивчення демографічних проблем прикарпатського села [8].

Деякі аспекти регіональних демографічних проблем досліджуються й у даній статті. Зокрема, у зв'язку з потребою теоретичних узагальнень щодо характеру демографічної ситуації, що склалась на Івано-Франківщині на початку 2000-х рр., аналізуються особливості природного руху населення, соціально-економічні умови демографічних змін. Основна увага приділяється аналізу демографічних процесів у 1990-х рр., які характеризують початок нового етапу у демографічній історії Прикарпаття, вивченню матеріалів Всеукраїнського перепису населення, що відбувся 5 грудня 2001 року.

Корінні соціально-економічні трансформації, що відбуваються на Прикарпатті, поряд з позитивними, мають й негативні риси. Зокрема, у 1990-х – на початку 2000-х рр. значно погіршились характеристики природного руху населення, основні компоненти якого – народжуваність і смертність. Ці демографічні процеси є природною основою кількісних, структурних та якісних параметрів територіальної людності, а від їхньої спрямованості та інтенсивності у кінцевому підсумку залежать особливості відтворення населення.

Нові соціально-економічні умови змінюють усі сторони життєдіяльності людей, їхні інтереси, психологію, життєву позицію. Не лишається незмінною й демографічна поведінка людей. Особливо вражаючою є низька дітородна активність населення, наслідок якої – різке спадання народжуваності на Прикарпатті. Це підтверджується даними табл. 1, в якій наводиться динаміка абсолютних та відносних показників щодо кількісних змін у процесі народжуваності. Так, якщо у 1989 р. народилось 22204 особи, то у 2002 р. лише 13911, тобто число народжених порівняно з 1989 р. зменшилось на 8293 особи, або на 37,4 %. Відповідно, число народжених у міських поселеннях протягом даного періоду зменшилось на 3906 (з 9486 до 5580), або на 41,2%; в сільській місцевості таке зменшення становило 4387 осіб (з 12718 до 8331 особи), або 34,5%.

Відчутно понизились також загальні коефіцієнти, які характеризують падіння народжуваності як стійку та дуже інтенсивну тенденцію. Ці показники порівняно з 1989 р. різко зменшились. Особливо це стосується загального коефіцієнту народжуваності у міських поселеннях, який вже довгий час

Таблиця 1

Чисельність народжених та загальні коефіцієнти народжуваності на Івано-Франківщині у 1989-2002 рр.

Чисельність народжених, осіб				Загальні коефіцієнти народжуваності, ‰				
Рік	Міські поселення і сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення в ‰ до сільської місцевості	Міські поселення і сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення в ‰ до сільської місцевості
1989	22204	9486	12718	74,6	15,6	15,8	15,4	102,6
1995	18479	7305	11174	65,4	12,6	11,5	13,5	85,2
1996	17746	7184	10562	68,0	12,2	11,4	12,7	89,8
1997	16948	6813	10135	67,2	11,7	10,9	12,2	89,3
1998	15798	6166	9639	64,0	10,9	10,0	11,6	86,2
1999	14548	5580	8968	62,2	10,1	9,1	10,9	83,5
2000	14631	5621	9010	62,4	10,3	9,3	11,0	84,5
2001	13851	5421	8430	64,3	9,8	9,1	10,3	88,3
2002	13911	5580	8331	67,0	9,9	9,4	10,2	92,2
2002 р. у ‰ до 1989 р.	62,6	58,8	65,5		63,5	59,5	66,2	

Джерела розрахунків: [6, с.36; дані Івано-Франківського обласного управління статистики].

є нижчим ніж у сільській місцевості, а темпи його зменшення порівняно із селами були вищими. Отже, висока інтенсивність спадання дітонародження у всіх поселеннях і, зокрема, у міських населених пунктах, де ця тенденція проявляється у більшій мірі, стає характерною ознакою сучасної демографічної ситуації у регіоні.

Обвальний характер падіння народжуваності на Івано-Франківщині, як і в інших регіонах України, є наслідком, у першу чергу, дуже болісного переходу до нової суспільної моделі, який у силу різних причин супроводжується затяжною соціально-економічною кризою. До негативних чинників впливу соціально-економічного занепаду на спадання дітонародження у регіоні можна віднести вкрай низькі доходи більшості населення, поширення бідності, загострення проблеми зайнятості внаслідок скорочення обсягів виробництва ряду галузей промислової індустрії, зокрема, машинобудування, прискорений "демонтаж" сфери дошкільного виховання, передусім дитячих садків, скорочення сфери прикладання праці на селі, масові трудові міграції населення за кордон тощо.

Ряд цих причин з часом буде зліквідовано у процесі подолання кризи, створення нового соціально-економічного типу демографічного відтворення. Проте існують і довготривалі, фундаментальні процеси, що обумовили переважне розповсюдження у регіоні одиноких та дводітних сімей ще задовго до кризи, коли соціально-економічні умови життєдіяльності людей були набагато ліпшими. У тривалому періоді не існує прямого зв'язку між рівнем життя і народжуваністю, хоча у кризових умовах задоволення наявної потреби у дітях може відкладатись до кращих часів. Майбутня ситуація з дітонародженням буде визначатись комплексом чинників, регулюючих співвідношення між задоволенням потреби у дітях і задоволенням інших потреб. Поки що, переважає вибір не на користь збільшення дітей у сім'ї.

Протягом періоду, що аналізується, значно зменшилися спеціальні коефіцієнти народжуваності, що характеризують активність дітородної діяльності жінок репродуктивного віку (15-49 років). Як видно з *табл. 2*, у 1989 р. у міських поселеннях і сільській місцевості цей показник дорівнював 66,26 ‰ (число народжених у розрахунку на

Таблиця 2

Спеціальні коефіцієнти народжуваності на Івано-Франківщині, (‰)

Роки	Міські поселення і сільська місцевість	Міські поселення	Сільські поселення	Міські поселення в ‰ до сільської місцевості
1989	66,26	59,13	72,81	81,2
2001	35,57	32,32	44,05	73,4
2001 р. у ‰ до 1989 р.	58,2	54,7	60,5	

* Відношення чисел народжених до кількості жінок репродуктивного віку (15-49 років).

Джерела розрахунку: [7, с.1-14; дані Івано-Франківського обласного управління статистики].

1000 жінок репродуктивного віку), у міських поселеннях – 59,13, у сільській місцевості – 72,81 ‰. У 2001 році ці коефіцієнти відповідно мали такі величини: 38,57; 32,32 і 44,05 ‰, тобто порівняно з 1989 р. показники відповідно зменшилися на 41,8%, 45,3 і 39,5%.

Загальна тенденція різкого спадання народжуваності поєднується із збільшенням серед народжених питомої ваги дітей першої та другої черги народження. Протягом 1989-2002 рр. вона зросла з 83,0 до 87,4%. Причому частка дітей-первісток збільшувалась у цей період з 45,6 до 53,1%, а частка дітей другої черги народжень зменшилась з 37,4 до 34,3% (розраховано за [6, с. 43; 3, с. 69]). Відповідно скоротилась кількість дітей, народжених третіми, четвертими і далі за порядком народження. Як бачимо, зростає лише кількість народжених першими, яка становить тепер більше половини усіх народжених. Отже, значне спадання народжуваності, малодітність сімей, втрата традицій багатодітності є негативною демографічною тенденцією сучасного Прикарпаття.

Сучасний рівень народжуваності на Прикарпатті вже не в змозі забезпечити навіть простого відтворення населення, тобто заміни чисельності покоління батьків тією ж чисельністю покоління дітей. Показник вичерпаної плідності (сумарний показник народжуваності) дорівнював у 2000 р. у міських поселеннях і сільській місцевості 1,391, у міських поселеннях – 1,167, у сільській місцевості – 1,581. Для простого відтворення необхідно підтримувати цей показник на рівні 2,2-2,3 дитини [1, с. 317].

«Згасання» дітородної активності населення протягом 1989 –2002 рр. притаманне

для всіх міських рад і сільських адміністративних районів Івано-Франківщини (*табл. 3*). Найінтенсивніше цей процес відбувався на Рогатинщині, у м. Коломия, Івано-Франківській міській раді, Калуському, Тисменицькому, Галицькому районах. Зменшення народжуваності тут становило від 39,5 до 43,3%. Саме ці адміністративно-територіальні формування, включаючи Снятинщину, мали у 2002 р. найнижчі коефіцієнти народжуваності в області від (7,2 до 9,6). Цікаво, що у цю групу входять райони, в яких вже давно спостерігається погіршення демографічної ситуації (Рогатинський, Галицький, Снятинський), а також найбільші міста і міські ради (не враховуючи м. Калуш) та приміські райони.

Найвищі рівні народжуваності характерні для більшості територій, що розташовані у гірській та передгірській зоні Українських Карпат. Проте на Долинщині, Рожнятівщині, у м. Калуш темп зменшення народжуваності був вищим від середньорегіонального рівня.

У міських поселеннях Івано-Франківщини загальні коефіцієнти народжуваності у 2002 р. були найнижчими у Калуському, Рогатинському, Тлумачькому, Тисменицькому, Галицькому районах, в Івано-Франківську та Коломиї (відповідно від 5,4 до 9,2). Особливо низьким є показник на Калушині (5,4), що поступається середньодержавному рівню (7,7). Що стосується сільської місцевості, то найменші значення аналогічних показників притаманні Івано-Франківській міській раді (6,4), Рогатинському (7,0), Галицькому (9,0), Снятинському, Калуському і Тисменицькому (9,4), Городенківському (9,8), Коломийсь-

Таблиця 3

Загальні коефіцієнти народжуваності на Івано-Франківщині у розрізі міських рад і сільських адміністративних районів, ‰.

Ради, райони	Міські поселення і сільська місцевість					
	1989	1995	2000	2001	2002	2002р. в % до 1989р.
Область	15,6	12,6	10,3	9,8	9,9	63,5
Верховинський	19,3	15,6	14,0	13,6	13,6	70,5
Болехівська м/р*	-	15,7	12,3	10,1	11,8	75,2**
Богородчанський	16,8	15,1	11,8	11,4	11,3	67,3
Надвірнянський	16,8	15,3	12,8	12,0	11,2	66,6
Яремчанська м/р	16,3	13,2	12,2	10,3	10,8	66,3
Косівський	14,8	13,5	11,5	10,6	10,8	73,0
Рожнятівський	17,2	14,0	10,7	11,1	10,7	62,2
Долинський	16,9	13,6	10,9	10,6	10,5	62,1
м. Калуш	16,0	12,5	10,0	10,5	10,0	62,5
Коломийський	15,4	12,8	11,2	10,0	10,0	64,9
Тлумачський	15,1	13,7	10,8	10,1	10,0	66,2
Городенківський	14,6	13,6	9,9	9,6	9,9	67,8
Снятинський	14,8	12,7	10,0	9,8	9,6	64,9
м. Коломия	16,0	9,9	9,4	10,0	9,2	57,5
Калуський	15,6	12,4	9,9	9,3	9,2	59,0
Тисменицький	15,4	12,1	9,5	8,4	9,2	59,7
Галицький	14,7	12,1	9,4	9,5	8,9	60,5
Івано-Франківська м/р	14,8	10,0	8,0	8,0	8,7	58,8
Рогатинський	12,7	10,3	8,2	7,7	7,2	56,7

* Міська рада утворена в 1993 році.

** 2002 рік по відношенню до 1995 року.

Міські ради і райони ранжовано за рівнем коефіцієнту народжуваності у 2002 році.

Джерела розрахунку: [6,37; дані Івано-Франківського обласного управління статистики].

кому (10,0) районах. Середньо державний показник дорівнював 9,0.

Стрибокподібне спадання дітородної активності населення у дуже короткий проміжок часу зумовило встановлення рівня народжуваності на Прикарпатті, характерного для економічно розвинутих країн Європи. Так, наприкінці 1990-х рр. загальний коефіцієнт народжуваності у деяких країнах мав таке значення: Австрія 10,0‰, Бельгія 11,3, Данія 12,5, Італія 9,3, Нідерланди 12,7, Німеччина 9,7, Норвегія 13,1, Сполучене Королівство Великої Британії 12,1, Фінляндія 11,1, Швеція 10,0 ‰. А показник вичерпної плідності у цих країнах відповідно становив 1,3; 1,6; 1,7; 1,2; 1,7; 1,4; 1,8; 1,7; і 1,5 [4, с. 508, 509, 513].

Тенденція спадання народжуваності у розвинутих в економічному відношенні європейських країнах до її низького рівня, супроводжується значним підвищенням середньої тривалості життя, що стримує депопуляцію. І все ж таки, демографічні проблеми

на Заході є досить гострими, включаючи, зокрема, й етнічні процеси.

Щодо Івано – Франківщини та інших регіонів України, то пануючі тут демографічні тенденції „не вкладаються” у схему плавного „демографічного переходу” від високої народжуваності і смертності до низької народжуваності і смертності. Обвальне спадання дітородження в Україні, яке вже давно не може забезпечити навіть простого відтворення, поєднується із трагічною тенденцією безпрецедентного зростання смертності в останні роки, поширенням і поглибленням депопуляції, а в деяких регіонах – і з катастрофічним вимиранням людності. Все це, й насправді, дає обґрунтовані підстави вважати демографічну ситуацію у нашій країні як гостро кризову. [9, с. 269-270].

Для Прикарпаття характерна менш напружена демографічна ситуація порівняно із багатьма іншими районами України. Проте і у цьому донедавна благополучному за демографічними мірками регіоні спостеріга-

ються ознаки демографічної кризи. Зокрема, одним із реальних її проявів є стрімке зростання смертності населення.

У табл. 4 бачимо, що кількість померлих у регіоні у 2002р. зросла у порівнянні з 1989р. на 3384 особи або на 23,3 %; у міських поселеннях цей ріст склав 1603 особи або 35,1 %; в сільській місцевості – 1781 особа (17,9 %). Вражає дуже високий темп росту смертності у міських поселеннях краю. Питома вага померлих в цих поселеннях у 2002р. становила 52,6 % від загальної кількості смертей. Також різко негативну тенденцію до зростання мають загальні коефіцієнти смертності.

ловиків у працездатному віці. Так, у 2002р. кількість смертних випадків чоловіків цього віку становила майже третину (32,6 %) загального числа померлих осіб чоловічої статі. Питома вага померлих жінок працездатного віку дорівнювала 8,0 % від загальної кількості жіночих смертей. Чоловіча смертність перевищувала жіночу більш ніж у 4 рази. Дуже велика ця різниця у найбільш активних в економічному відношенні вікових групах в інтервалі від 20 до 44 років. [3, с. 79]. Дається взнаки зайнятість чоловічого населення у найбільш небезпечних для життя видах діяльності, низький рівень охорони

Таблиця 4

Чисельність померлих та загальні коефіцієнти смертності на Івано-Франківщині у 1989-2002 р.

Рік	Чисельність померлих осіб				Загальні коефіцієнти смертності, ‰			
	Міські поселення і сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення в % до сільської місцевості	Міські поселення і сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення в % до сільської місцевості
1989	14506	4564	9942	45,9	10,2	7,6	12,0	63,3
1995	17349	5830	11519	50,6	11,8	9,1	13,9	65,5
1996	17289	5843	11446	51,0	11,9	9,3	13,8	67,4
1997	17398	5712	11686	48,9	12,0	9,2	14,1	65,2
1998	16406	5480	10926	50,1	11,4	8,9	13,2	67,4
1999	17308	5753	11555	49,8	12,1	9,4	14,0	67,1
2000	17301	5892	11409	51,6	12,1	9,8	13,9	70,5
2001	17662	5963	11699	51,0	12,5	10,0	14,3	69,9
2002	17890	6167	11723	52,6	12,7	10,4	14,4	72,2
2002р. у % до 1989р.	123,3	135,1	117,9		124,5	136,8	120,0	

Джерела розрахунків: [6, 36; дані Івано-Франківського обласного управління статистики].

Ця сумна динаміка пояснюється цілим комплексом причин, що характеризують усі сторони способу життєдіяльності населення Прикарпаття, який, на жаль, не відповідає сьгоднішнім вимогам забезпечення здорового і тривалого життя. Вкрай незадовільними є показники якості життя, лишається низькою життєзбережувальна поведінка людей, їхня медична і санітарно-гігієнічна культура, довгий час не розв'язуються гострі проблеми у галузі охорони здоров'я, зокрема, є недостатньою профілактична діяльність медичних закладів, соціально – психологічний дискомфорт підсилює негативну роль стресових факторів, не є належними умови праці, техніки безпеки тощо.

Невиправдано високою є смертність чо-

праці, широко розповсюджені шкідливі стереотипи поведінки (вживання алкоголю, паління, нераціональне харчування, несвоєчасне звернення за медичною допомогою), виснажлива, тяжка, переважно соціально та юридично незахищена праця галичан на різного роду заробітках, негативний вплив на рівень смертності чоловіків таких зовнішніх чинників, як нещасні випадки, отруєння, травми.

У регіоні, як і в цілому по Україні, проблема „прискороного” вимирання чоловіків у працездатному віці набула надзвичайної гостроти.

На фоні збільшення смертності як працездатного, так і всього населення чітко виділяється позитивна тенденція суттєвого зни-

ження смертності дітей віком до 1 року, особливо в сільській місцевості. Коефіцієнт смертності дітей цієї групи зменшився по області з 15,8 до 10,4‰ у період з 1990 по 2002р. Відповідно у міських поселеннях – з 15,6 до 10,8‰, у сільській місцевості – з 16,1 до 10,1‰ [3; с. 70]. Проте, на жаль, ці позитивні зміни не в змозі перебороти загальну тенденцію зростання смертності і відчутно вплинути на величину середньої тривалості життя. По-перше, коефіцієнти дитячої смертності є набагато вищими порівняно з економічно розвинутими країнами, а по-друге, переважною є тенденція надсмертності населення у працездатному віці.

На Прикарпатті є дуже гострою проблема здоров'я населення. Особливо висока смертність населення від хвороб системи кровообігу. Її питома вага серед інших причин смертності зросла з 35,8 до 59,8% протягом 1990- 2002р. Дещо знизилась частка смертей від новоутворень (у т.ч. злоякісних). У 2002р. вона відповідно становила 12,1 і 12,0%.

Вперше на третьому місці у цьому сумному переліку кількість померлих від нещасних випадків, отруєнь і травм. Їхня питома вага у 2002р. дорівнювала 7,5%. Абсолютне число померлих від цієї групи причин зросло з 905 у 1990 р. до 1341 у 2002 р., або майже у 1,5 рази.[3, с. 70, 78].

Зменшилась частка померлих від хвороб органів дихання. У 2002р. на ці хвороби припадало 6,6% від усієї кількості смертних випадків, тоді як у 1990р. – 9,2% [3,с.70].

Негативним проявом епідеміологічної ситуації є зростання кількості померлих від туберкульозу (всі форми). Питома вага смертей внаслідок цієї хвороби збільшилась протягом 1990-2002р. з 0,7 до 1,2% (в 1,7 рази). Поширюється також смертність від хвороб органів травлення. [3,с.70].

Очевидно, що саме внаслідок сукупної дії негативних процесів, про які йшлося вище, на Івано-Франківщині відбувається скорочення очікуваної тривалості життя при народженні. За розрахунками вчених відділу демографії та відтворення трудових ресурсів Інституту економіки НАН України середня тривалість життя чоловіків зменшилась на Івано-Франківщині протягом 1989 – 2000рр. з 67,9 до 65,0 років (-2,9); жінок – з 75,3 до 74,8 років (-0,5) [1,с.329].

Незважаючи на це, у регіоні спостерігається відносно краще становище зі смерт-

ністю. Темпи скорочення середньої тривалості життя є нижчими ніж по Україні у цілому. Станом на 2000р. рівень середньої тривалості життя чоловіків перевищував аналогічний показник по Україні на 2,8 років, жінок на – 1,4 роки. А розрив у показниках тривалості життя між західними регіонами (разом з Івано-Франківщиною) та регіонами на сході та півдні України становив у чоловіків 4-5 років, а у жінок – 2-3 роки [1, с.329]. У найрозвинутіших регіонах світу (Північна Америка, Японія, Європа і Австралія- Нова Зеландія) середня тривалість життя у чоловіків досягла 71,1 року і у жінок – 78,7 років[5,с.79].

Прикарпаття характеризується суттєвими внутрірегіональними особливостями щодо динаміки та рівнів смертності [табл.5]. Найвищі темпи зростання загальних коефіцієнтів смертності спостерігались у Калуші, Коломиї, Івано-Франківській міській раді, на Долинщині, Верховинщині, в Яремчанській міській раді, у Богородчанському, Коломийському, Рожнятівському і Тлумацькому районах. Діапазон достатньо широкий – від 161,9% до 125,0%. Привертає увагу те, що найінтенсивніше зростають ці показники у найбільших містах і міських радах, а також у деяких приміських районах, і районах, що знаходяться у гірських та передгірних зонах Українських Карпат.

Рівень загальних коефіцієнтів смертності в Івано-Франківській міській раді, Калуші, Коломиї, Богородчанському, Рожнятівському районах, Яремчанській міській раді у 2002 р. був нижчим порівняно з загальнорегіональним показником. Що ж до інших адміністративно-територіальних формувань цієї групи.

(Долинський, Верховинський, Коломийський, Тлумацький, райони), то смертність в них або дорівнює обласному показнику (Долинський район), або перевищує цей показник.

За регіональними мірками висока смертність спостерігалась у 2002р. в Коломийському, Косівському, Галицькому, Тисменицькому, Городенківському, Тлумацькому, Снятинському, та Рогатинському регіонах (загальні коефіцієнти смертності становили від 14,0‰ до 19,2‰). До складу цієї групи переважно входять райони, що розташовані у лісостеповій зоні, а також Коломийщина і

Загальні коефіцієнти смертності на Івано-Франківщині у розрізі міських рад і сільських адміністративних районів, ‰

Ради, райони	Міські поселення і сільська місцевість					
	1989	1995	2000	2001	2002	2002 р. в % до 1989р.
Область	10,2	11,8	12,1	12,5	12,7	124,5
Івано-Франківська мр	6,4	7,6	8,2	8,8	8,7	135,9
м.Калуш	6,3	8,6	9,6	9,5	10,2	161,9
м.Коломия	7,6	9,9	10,5	10,7	11,2	147,4
Богородчанський	9,1	12,0	12,2	11,6	11,5	126,4
Надвірнянський	10,0	10,7	11,4	11,8	11,7	117,0
Рожнятівський	9,8	11,5	12,0	11,4	12,3	125,5
Яремчанська мр	9,5	9,9	11,5	12,9	12,4	130,5
Долинський	9,4	10,7	10,9	11,7	12,7	135,1
Верховинський	9,8	11,6	11,3	12,5	13,0	132,6
Калуський	11,4	13,0	12,3	12,9	13,5	118,4
Болехівська мр	-	11,8	12,3	12,6	13,6	115,2*
Коломийський	11,1	13,8	14,2	13,8	14,0	126,1
Косівський	12,1	13,2	13,8	14,7	14,0	115,7
Галицький	11,9	14,2	13,9	14,3	14,3	120,2
Тисменицький	11,6	12,7	13,4	12,9	14,3	123,3
Городенківський	12,8	14,7	15,0	14,8	15,3	119,5
Тлумацький	12,4	16,4	14,2	16,9	15,5	125,0
Снятинський	13,6	15,7	15,8	15,9	16,2	119,2
Рогатинський	16,8	18,4	17,6	18,5	19,2	114,3

* 2002 рік по відношенню до 1995 року.

Міські ради і райони ранжовано за рівнем коефіцієнту смертності у 2002 році.

Джерело розрахунку: [6,с.37: дані Івано-Франківського обласного управління статистики].

Косівщина, де вже тривалий час погіршується демографічна ситуація.

Порівняно високі загальні коефіцієнти смертності були характерними у 2002р. для міських поселень Косівщини(13,5‰), Верховинщини(13,6), Калуського(15,4) і Снятинського(15,7‰) районів, міста Болехова(15,3‰).

У сільській місцевості найінтенсивніше зростають загальні коефіцієнти смертності в Івано-Франківській міській раді (164,3% по відношенню до рівня 1989р.), Верховинському (127,7), Тлумацькому (126,7), Долинському і Коломийському (124,3), Богородчанському (123,7), Тисменицькому (123,5), Рожнятівському (121,4) і Калуському (120,5%) районах. Переважно у цю групу входять (за винятком Тлумацького району) адміністративно-територіальні одиниці, що знаходяться у Карпатській гірській зоні. Серед них виділяються сільські поселення Івано-Франківської міської ради, а також

такі приміські райони, як Коломийський, Тисменицький і Калуський.

Взагалі існує така особливість: смертність зростає більш високими темпами у тих регіонах, де її коефіцієнти поступаються загальнообласному показникові. І, навпаки, у районах, де спостерігаються найвищі загальні показники смертності, темпи її зростання є нижчими. У 2002р. найвищі показники смертності були зафіксовані у сільських районах лісостепової зони: Городенківському 16,1‰, Снятинському 16,4, Галицькому 16,9, Тлумацькому 17,1, Рогатинському 21,2‰.

Динамізм спадання народжуваності і значне підвищення смертності обумовили у кінцевому підсумку зружене відтворення населення, поширення і поглиблення депопуляції на Прикарпатті.

Депопуляційний процес стає характерним для всього регіону, починаючи з 1997р.. Лише протягом 1997-2002р. прями природні втрати населення склали 14278 осіб, що приблизно дорівнює чисельності всього місько-

го населення Косівщини, яке проживало у 2002р.. Абсолютний показник природного зменшення людності за цей час зріс з 450 до 3979 осіб, або майже у 9 разів. А загальний коефіцієнт природного убутку у кінці періоду становив – 2,8‰ (табл. 6).

лення у 1990-х рр. За абсолютними обсягами депопуляція тут є невеликою. Коефіцієнт природного зменшення становив – 1,0‰. Однак можна стверджувати, що середина – кінець 1990-х рр. є початком якісно нової, несприятливої демографічної ситуації на

Таблиця 6

Природний приріст населення та коефіцієнт природного приросту (зменшення) на Івано – Франківщині в 1989 – 2002 рр.

Роки	Природний приріст (зменшення), осіб			Загальний коефіцієнт приросту (зменшення), ‰		
	Міські поселення і сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення і сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість
1989	7698	4922	2776	5,4	8,2	3,4
1995	1130	1475	- 345	0,8	2,4	- 0,4
1996	457	1341	- 884	0,3	2,1	- 1,1
1997	- 450	1101	- 1551	- 0,3	1,7	- 1,9
1998	- 608	686	- 1294	- 0,5	1,1	- 1,6
1999	- 2760	- 173	- 2587	- 2,0	- 0,3	- 3,1
2000	- 2670	- 271	- 2399	- 1,8	- 0,5	- 2,9
2001	- 3811	- 547	- 3264	- 2,7	- 0,9	- 4,0
2002	- 3979	- 587	- 3392	- 2,8	- 1,0	- 4,2

Джерело: [6, 36; дані Івано – Франківського обласного управління статистики].

Зародження і поширення депопуляції на Прикарпатті розпочалося у сільській місцевості. Вона охопила спочатку села Рогатинщини і Галицького району ще у 1980 – х рр. Надзвичайно швидко цей процес відбувається у наступні роки і вже у 1995р. депопуляція стає характерною для сіл 8 адмінрайонів із 14 (57,1 ‰). Саме з цього року депопуляція стає явищем притаманним усій сільській місцевості регіону. Поширення депопуляції відбувається з її значним поглибленням.

Лише протягом семи років (з 1995 по 2002р.) її розміри збільшились з 345 до 3392 осіб, або майже у 10 разів. Сільська депопуляція визначає характер всього природного зменшення населення у регіоні. У 2002 р. питома вага природного убутку людності складала у селах 85,2 ‰ від його загального обсягу по області. Порівняно високим є загальний коефіцієнт природного зменшення – 4,2‰.

“Знадобилося” всього чотири роки для того, щоб у 1999 р. природне зменшення охопило у цілому міські поселення області. Це є наслідком дуже різких і негативних змін у параметрах природного руху міського насе-

Прикарпатті. Депопуляція стає масовим процесом, який характеризує і сільську місцевість, і міські поселення.

У міських поселеннях депопуляція завдає більших втрат чоловічій частині населення, а в селах – жіночій. Найвища інтенсивність природного зменшення є притаманною для сільських жінок, що пояснюється у певній мірі високою часткою осіб старших вікових груп у їхньому складі. У 2002р. обсяг депопуляційного зменшення чисельності сільських жінок дорівнював 47,0‰ від загального обсягу природного зменшення населення у цілому по регіону, тобто-майже половині.

На поглиблення процесу депопуляції вказує значне погіршення коефіцієнтів життєвості населення (співвідношення чисельності народжених і померлих). У цілому по регіону вони знизились протягом 1989-2002рр. на 49,2%, в міських поселеннях – 56,5%, у сільській місцевості – на 44,5%. У 2002р. числа померлих компенсувались такими числами народжених: у цілому по регіону – на 77,7%, в міських поселеннях – на 90,5%, у сільській місцевості – на 71,0%. На величині показника життєвості населення у бік його

пониження в сільській місцевості впливає значне постаріння мешканців села. І тому він є нижчим у порівнянні з аналогічним показником у міських поселеннях, незважаючи на більш високу вичерпану плідність сільських жінок. Проте протягом цього періоду відбулося деяке зближення показника життєвості у міських поселеннях і селах.

В області вже давно не забезпечується навіть простого заміщення материнських поколінь. Нетто – коефіцієнт відтворення населення (число народжених дівчаток, що доживають до віку матері при їх народженні за рівнів повікової народжуваності і смертності відповідних календарних періодів) має тенденцію до зниження. Якщо у 1989р. у цілому по регіону цей показник становив 0,914, в міських поселеннях – 0,828, у селах – 0,998, то у 2000р. – відповідно 0,656; 0,559; 0,741 [1, с.353]. Порівняно з 1989р. у цілому по регіону він зменшився на 28,2%, в міських поселеннях – на 32,5%, у селах на – 25,8%. Особливо відчутно понизився нетто-коефіцієнт відтворення населення у міських поселеннях. Його величина трохи більше половини рівня, потрібного для заміщення поколінь.

Івано-Франківщина належить до регіонів України з найменшими коефіцієнтами природного зменшення населення. В цілому на Україні ці показники у 2002 році становили – 7,6‰, в міських поселеннях – 6,3‰, у сільській місцевості – 10,1‰ (дані Держкомстату України). Проте порівняно з середньоєвропейським показником природного зменшення населення, який спустився у 1999 р. до рівня – 0,1‰ [2, с. 5], показники по області є досить несприятливими. Що ж до нашої держави у цілому, то відносний показник природного убутку населення є чи не найбільшим у Європі. Помірний ж рівень депопуляції наприкінці 1990-х рр. спостерігався в Італії – 0,7‰, яка, до речі, має найстаріше населення в Європі, Німеччині – 0,7‰, Швеції – 0,5‰ [4, с.508-509].

Депопуляція у регіоні охопила майже всі міські ради і сільські адміністративні райони. Найвищі відносні показники демографічних втрат у Косівському, Коломийському, Калуському, Тисменицькому, Галицькому, Городенківському, Тлумацькому, Снятинському і Рогатинському районах. Ця група регі-

онів в основному формується сільськими адміністративними територіями лісостепової зони України, на яких вже давно спостерігається несприятлива демографічна ситуація. Сюди також входять регіони, що розташовані у гірській області Українських Карпат (Косівський, Коломийський, Калуський і Тисменицький райони). Деякі з них знаходяться поблизу найбільших міст Прикарпаття.

Загальні коефіцієнти природного зменшення населення цієї групи районів значно перевищують середньообласний показник і мають діапазон від – 4,0 до – 12,0 ‰. Тут також спостерігаються найгірші показники життєвості населення. Дуже низкими вони є на Снятинщині і Рогатинщині (табл. 7).

У сільській місцевості дуже гостро депопуляція проявляється у районах лісостепової зони. Загальні коефіцієнти природного зменшення становили тут від – 6,3 до – 14,2 ‰. За рівнем цього показника до них наближаються села Коломийщини (-4,3 ‰), Івано-Франківської міської ради (-5,1 ‰), Тисменицького району (-5,3 ‰). Коефіцієнт життєвості населення у 2002 р дорівнював у Городенківському районі 0,607, Тлумацькому 0,615, Снятинському 0,576, Галицькому 0,531 і Рогатинському 0,329. Демографічна ситуація у селах цих районів набула характеру гострої демографічної кризи.

Депопуляційна тенденція, особливо за несприятливих міграційних процесів, обумовлює зменшення чисельності населення. До речі, з середини 1990-х рр. процес скорочення чисельності жителів вперше спостерігається на Прикарпатті, принаймі за час, що минув після перепису населення 1959 р. При цьому депопуляція прискорює процеси постаріння населення з усіма їх демографічними та соціально-економічними наслідками. Вплив депопуляції на динаміку чисельності людності у регіоні і на зміни її вікового складу є завданням подальших демографічних досліджень.

Таким чином, на Прикарпатті, у першу чергу, внаслідок суттєвих суспільно-економічних деформацій значно погіршилися основні характеристики природного руху населення, поглиблюється депопуляція, особливо у сільській місцевості, є серйозні проблеми зі здоров'ям людей, скорочується середня тривалість життя.

Таблиця 7

Загальні коефіцієнти природного приросту (зменшення) і показники життєвості населення Івано-Франківщини у розрізі міських рад і сільських адміністративних районів

Ради, райони	Міські поселення і сільська місцевість					Показник життєвості населення*	
	Природний приріст (зменшення), ‰						
	1989	1995	2000	2001	2002	1995	2002
Область	5,4	0,8	-1,8	-2,7	-2,8	1,065	0,777
Верховинський	9,5	4,0	2,7	1,1	0,6	1,338	1,046
Івано-Франківська мр	8,4	2,4	-0,2	-0,8	0,0	1,305	0,998
Богородчанський	7,7	3,1	-0,4	-0,2	0,0	1,255	1,005
м.Калуш	9,7	3,9	0,4	1,0	-0,2	1,445	0,987
Надвірнянський	6,8	4,6	1,4	0,2	-0,5	1,436	0,960
Яремчанська мр	6,8	3,3	0,7	-2,6	-1,6	1,337	0,873
Рожнятівський	7,4	2,5	-1,3	-0,3	-1,6	1,219	0,869
Болехівська мр	-	3,9	0,0	-2,5	-1,8	1,333	0,868
м.Коломия	8,4	0,0	-1,1	-2,6	-2,0	1,007	0,821
Долинський	7,5	2,9	0,0	-1,1	-2,2	1,272	0,828
Косівський	2,7	0,3	-2,3	-4,1	-3,2	1,023	0,769
Коломийський	4,3	-1,0	-3,0	-3,8	-4,0	0,932	0,709
Калуський	4,2	-0,6	-2,4	-3,6	-4,3	0,959	0,681
Тисменицький	3,8	-0,6	-3,9	-4,5	-5,1	0,958	0,646
Галицький	2,8	-2,1	-4,5	-4,8	-5,4	0,852	0,620
Городенківський	1,8	-1,1	-5,1	-5,2	-5,4	0,930	0,642
Тлумачський	2,7	-2,7	-3,4	-6,8	-5,5	0,832	0,647
Снятинський	1,2	-3,0	-5,8	-6,1	-6,6	0,804	0,590
Рогатинський	4,1	-8,1	-9,4	-10,8	-12,0	0,556	0,375

* Співвідношення чисельності народжених і померлих.

Міські ради і райони ранжовано за рівнем загального коефіцієнта природного приросту (зменшення) населення у 2002 році.

Джерела розрахунку [6, с. 37; дані Івано-Франківського обласного управління статистики].

1. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / НАН України. Інститут економіки; за ред. В.С. Стешенко. – Київ, 2001. – 560 с.

2. Лукінов І. Східний і західний вектори політики загальносвітової трансформації // Економіка України. – 2001. – №7 – С. 4-7.

3. Населення Івано-Франківської області / За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Статистичний довідник. – Івано-Франківськ, 2003 – 93 с.

4. Населення України, 2000 рік. – Київ: Держкомстат України, 2000. – 515 с.

5. Народонаселення мира. 1999 год. UNFPA. Фонд ООН в області народонаселення. – 88 с.

6. Про демографічний стан населення Івано-Франківської області по даних Всесоюзного перепису населення 1989 р. / статистичний збірник/. – Івано-Франківськ, 1990. – 49 с.

7. Распределение населения по полу и возрасту по Ивано-Франковской области. Итоги Всесоюзной переписи населения. 1989 г. – М., 1989. – 26 с.

8. Рубіков А.В. Соціально-демографічні проблеми прикарпатського села / на прикладі Івано-Франківської області / Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1993. – 55 с.

9. Україна: утвердження незалежної держави (1991 – 2001). / Відп. ред. В.М. Литвин. – Київ: Видав. дім. «Альтернативи», 2001. – 704 с.

Important demographic tendencies in the region, typical for the 1990s – early 2000s are dealt with. In particular, the birth rate, mortality, character of expansion and intensification of depopulation, internal regional features of demographic processes are analysed.

Сус Т. Й.

РОЛЬ МІГРАЦІЇ ТА ДЕМОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ У ФОРМУВАННІ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Проаналізовано динаміку та сучасний стан міграцій сільського населення Івано-Франківщини. Досліджено фактори, від яких залежить демографічна ситуація та міграційні потоки. Дано аналіз впливу трудової міграції на демографічну ситуацію.

У кожній країні міграції населення мають істотний вплив на її соціально-економічний розвиток, демографічну ситуацію, урбанізаційні процеси, географію поселенської мережі, підтримання рівноваги між попитом і пропозицією робочої сили. Міграції населення є важливим індикатором соціально-економічного розвитку даної території, її економічного стану. Особливе місце міграції робочої сили в сучасних умовах визначається її динамізмом, швидким реагуванням на зміни у суспільстві та економіці країни, регіону.

Без аналізу та врахування сучасних міграційних процесів у контексті залучення України до Європейського та світового міграційного простору, неможливе формування власної міграційної політики. Вагомий внесок у її вивчення, інтернаціоналізації робочої сили, нормативно – правових аспектів регулювання міграційних процесів й удосконалення організаційно – економічних механізмів їх регулювання за умов перехідної економіки зробили провідні українські вчені М. Долішній, С. Злупко, Е. Лібанова, С. Пирожков, Л. Семів, А. Філіпенко, І. Школа та інші.

Проблеми міграції населення України за умов перехідної економіки досліджує М.Д. Романюк, вивчаючи сучасні тенденції та проблеми управління міграційними рухом населення Західного регіону держави. Він докладно аналізує чинники і фактори міграційної рухливості міського та сільського населення, стрімкого зростання чисельності закордонних трудових поїздок українських громадян. У його працях на прикладі Івано-Франківщини розглядаються регіональні особливості обсягів і спрямованості потоків

постійної, сезонної та трудової маятникової міграції, а також відмінності кількісних і якісних характеристик імміграції та еміграції за умов трансформації соціально-економічної системи.

Проте проблеми впливу міграції населення та демографічної ситуації на формування сільського соціально-трудового потенціалу регіону досліджені недостатньо.

Характерними причинами зростання потужних закордонних потоків трудових мігрантів на сучасному етапі є:

1. низький рівень заробітної плати в державному секторі економіки;

2. висока вартість освітніх та медичних послуг, пов'язаних з навчанням у вищих навчальних закладах та лікуванням;

3. значне поширення безробіття, особливо серед жінок та молоді;

4. обмежені можливості знайти потрібну роботу;

5. недостатня підтримка з боку держави малого та середнього бізнесу;

6. низька вартість робочої сили, зайнятої у сільському господарстві, бюджетній сфері (освіта, культура, охорона здоров'я).

Трудові міграційні поїздки громадян України до інших країн набули масового явища. Офіційна статистика враховує лише незначну частину реальних масштабів трудової міграції громадян України до інших країн. Так, за даними державної статистики у 2001 р. за кордоном працювали 36,3 тис. громадян України тоді як, у 2000 р. – 33,7 тис. осіб. Одночасно за даними міграційної служби Росії тут працює майже 100 тис. українських громадян, в Чехії легально працює близько 30 тис. наших трудових мігрантів.

Згідно з результатами обстежень, які проводились у 2001 р., підвищений участь сільського населення у трудових міграціях (зовнішній і внутрішній) притаманна західним прикордонним областям. Найбільш масові потоки трудової міграції мешканців прикордонних регіонів спрямовані до Росії (37,2%), Польщі (18,7%), Чехії (16,9%), Італії

(8,5%), Португалії (3,8%), Угорщини (2,5%), Греції (2,2%), Словаччини (2,0%), Білорусі (1,7%). Загалом на країни західної і центральної Європи, включаючи Туреччину і Кіпр припадає майже 60% загального потоку трудових мігрантів і з 6 західних областей України [1,39].

Івано-Франківська область відноситься до найбільш густонаселених в Україні (105 чол/км²), і за сучасних умов є працездатною. По суті, це й стало однією із головних причин стрімкого зростання трудової міграції населення краю в інші регіони держави та за кордон.

Варто зауважити, що статеві-вікова структура населення та використання соціально-трудоного потенціалу має великий вплив на соціально-економічний розвиток регіону, міграційний рух. Це тим більш важливо, що будь-яка інформація про структуру населення, закономірність регіонального розміщення трудових ресурсів, чи міграційний рух населення області, їх динаміка, сприяє прийняттю оптимальних рішень для соціально-економічного розвитку територіальних громад Івано-Франківщини. Так-от, сучасна структура населення Прикарпаття сформувалась під впливом міграційних процесів, історичного та соціально-економічного розвитку. Так у міжвоєнний період еміграція сільського населення за кордон (переважно у Канаду, США та Аргентину) обумовлювалась різко вираженим аграрним перенаселенням та низьким рівнем промислового розвитку краю, що спричиняло масове безробіття на селі. Повоєнний період характеризувався проведенням колективізації та міграційним рухом населення на великі будови колишнього СРСР, стійкою міграцією село-місто.

У 70-і роки з розвитком транспортної мережі області, зменшенням числа зайнятих у сільському господарстві та розвитком працездатних галузей промисловості в Івано-Франківську, Калуші й Коломиї зріс попит на робочу силу, надлишок якої мали малі міста та села. Це сприяло розвитку такого явища, як маятникова трудова міграція. Тобто працевлаштування в місті, а проживання в сільській місцевості. За справедливим визначенням М.Романюка, "...трудова маятникова міграція, як складний і багатогранний процес є важливим чинником формування,

раціонального використання, а також головним каналом міжгалузевого і територіального перерозподілу трудових ресурсів. Її економічна функція у процесі відтворення полягає у з'єднанні засобів виробництва з необхідним контингентом робочої сили «[2,10]. Переконливим свідченням цього став такий вид працевлаштування жителів села, як вахтовий метод роботи на нафтопромислах Західного Сибіру та сезонні роботи у сільському господарстві південних областей України (Херсонської, Миколаївської та інших), що набув великого розвитку у 80-х рр. ХХ ст.

Величина і напрямок міграційних потоків визначаються не стільки абсолютними показниками, скільки територіальними відмінностями в умовах життя: передусім економічною безпекою життєдіяльності та наявністю робочих місць, рівнем життя даних територіальних громад, віковою структурою населення регіону, від яких прямо пропорційно залежать усі міграційні переміщення.

Міграція населення Івано-Франківщини відіграє важливу роль у кількісному та якісному відтворенні робочої сили, розвитку поселенської мережі, демографічному розвитку та ефективному використанню соціально-трудоного потенціалу. В 90-х роках ХХ ст. на формування соціально-трудоного потенціалу області значною мірою впливала демографічна ситуація, яка характеризувалась старінням та еміграцією населення, зниженням його життєвого рівня, зниженням рівня народжуваності та збільшенням смертності. Власне такі процеси й стали причиною того, що починаючи з 1996 року в Івано-Франківській області розпочався процес зменшення чисельності населення про що засвідчує *рисунок 1*.

Протягом останніх п'яти років демографічне навантаження на осіб у працездатному віці населенням непрацездатного зменшується. Це зростання зумовлене тим, що 16 років досягли діти періоду високої народжуваності. У наступні п'ять років кількість працездатного населення буде збільшуватись. У подальшому, починаючи з 2006 р., очікується збільшення демографічного навантаження на населення у працездатному віці. Приріст працездатного населення у працездатному віці призводить до зростання напруженості на ринку праці області. Власне міграція населення та демографічна ситуація саме тут мають істотний вплив на стан

Рисунок 1. Динаміка чисельності населення області

ринку праці в області. Розглянемо динаміку міграції та природного приросту (скорочення) жителів сільської місцевості та вплив цих факторів на стан ринку праці. За рахунок міграційного руху протягом періоду (1995-1999рр.), це зафіксовано на *рисунок 2*, сільське населення області скоротилося на 2158 осіб.

Протягом останніх двох років ця тенденція різко змінилася, зокрема в Калузькому районі. Від'ємне значення сальдо міграції продовжує залишатися в Богородчанському районі (Див. табл.1.).

Розміри чисельності міграції населення та її динаміка – інтегральний показник, який відображає вплив багатьох чинників, що

Сальдо міграції сільського населення Івано-Франківської області

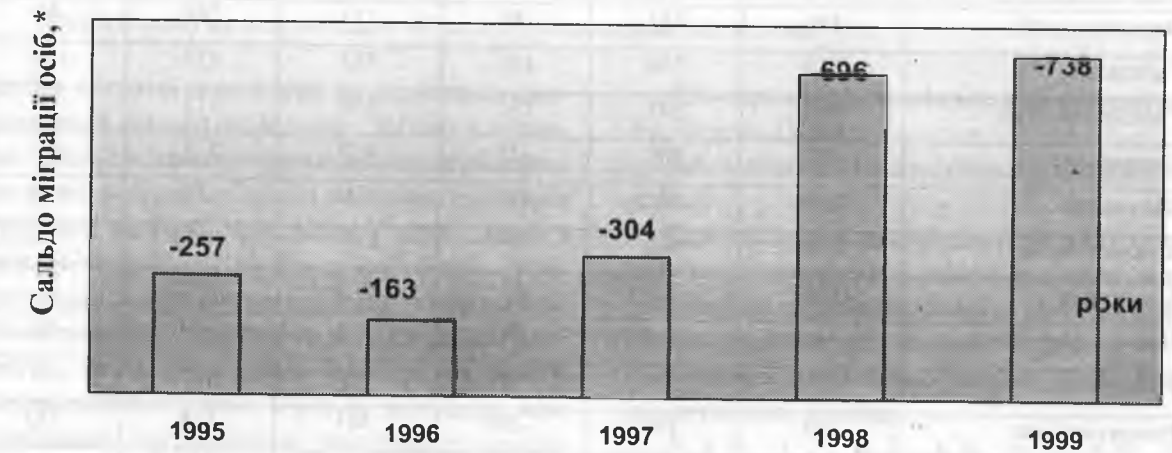

Рисунок 2. Сальдо міграції

Тоді як починаючи з 2000р. сальдо міграції сільського населення має позитивне значення, що пов'язано з поліпшенням економічної ситуації в державі, земельною реформою, можливістю займатися приватним господарством. Так у 2000 р. в сільську місцевість області прибуло на 863 особи більше, ніж вибуло, у 2001 р. ця цифра становила 347 осіб (див. табл.1.).

За період (1990-1999рр.) у чотирьох районах області було найбільше від'ємне сальдо міграції сільського населення (див. рис. 3).

спонукають людей до міграції. Сукупність цих та інших факторів утворює простір для стимулів, який включає: певний набір життєвих благ (транспортне сполучення, розвиток охорони здоров'я, освіти та культури, розвинуту торгівельну мережу, сферу послуг, якість житла тощо.); Можливість працевлаштування та забезпечення достатньо високого рівня життя; екологічну складову безпечної життєдіяльності; рівень політичної стабільності та особистої безпеки; специфічну складову, яка є різною для різних груп

Сальдо міграції сільського населення Івано-Франківської області за 1990-1999рр.

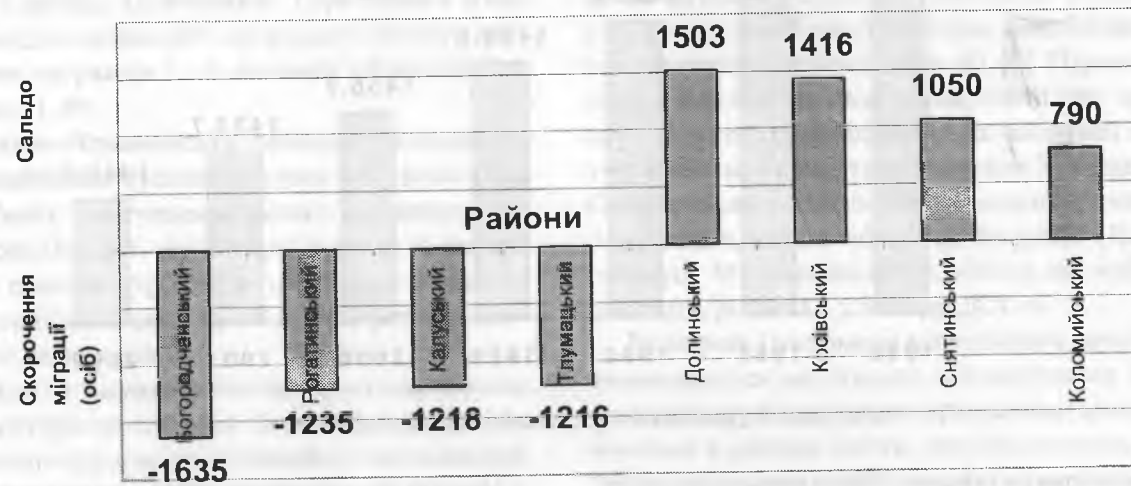

Рисунок 3. Сальдо міграції сільського населення Івано-Франківської області.

Динаміка міграції сільського населення Івано-Франківської області в 2000-2001рр.*

Райони	2000			2001		
	Всі потоки мігр. осіб			Всі потоки мігр. осіб		
	Прибуло	Вибуло	Сальдо	Прибуло	Вибуло	Сальдо
Богородчанський	298	630	-332	503	698	-195
Верховинський	146	232	-86	213	284	-71
Галицький	613	510	103	543	435	108
Городенківський	676	505	171	570	575	-5
Долинський	475	500	-25	432	521	-89
Калуський	1106	671	435	1038	612	426
Коломийський	1198	961	237	1077	1000	77
Косівський	650	623	27	651	599	52
Надвірнянський	643	619	24	572	639	-67
Рогатинський	530	534	-4	459	483	-24
Рожнятівський	694	744	-50	383	538	-155
Снятинський	496	460	36	746	744	2
Тисменицький	747	553	194	719	580	139
Тлумацький	728	595	133	668	519	149
Всього	9000	8137	863	8574	8227	347

* Розраховано на основі даних обласного управління статистики.

населення (наприклад, можливості для активного відпочинку, ностальгія за рідною домівкою).

Тому міграцію населення можна розглядати як індикатор привабливості районів області для певних соціальних груп населення.

У сучасних економічних умовах важливого значення набуває дослідження причин і наслідків процесу міграції робочої сили, її легалізації у сфері міжнародних відносин, а також ефективне управління міграційними потоками, вивчення структури емігрантів та

Характеристика результативності міграції сільського населення Івано-Франківської області за 1995-2001 рр.*

Таблиця 2

Райони області	Сальдо міграції населення								У відсотках до всього населення стагном на 1.01.2002р.
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	Всього за період 1995-2001рр.	
Богородчанський	-156	-164	-129	-209	-291	-332	-195	-1476	2,14
Верховинський	-45	-52	-78	-103	-157	-86	-71	-592	1,86
Галицький	-165	-91	65	48	53	103	108	121	0,17
Городенківський	-32	-90	-16	12	10	171	-5	50	0,08
Долинський	18	80	72	16	-44	-25	-89	28	0,04
Калуський	-164	-77	-69	-158	-114	435	426	279	0,46
Коломийський	115	247	139	117	183	237	77	1115	1,05
Косівський	155	87	79	47	88	27	52	535	0,59
Надвірнянський	67	-51	-37	8	-60	24	-67	-116	0,10
Рогатинський	-16	3	-173	-274	-209	-4	-24	-697	1,37
Рожнятівський	-76	-71	-203	-224	-125	-50	-155	-904	1,18
Снятинський	48	42	96	49	-132	36	2	141	0,20
Тисменицький	-32	-10	-39	101	68	194	139	421	0,50
Тлумацький	26	-16	-11	-30	52	133	149	303	0,56
Всього на районах області	-257	-167	-304	-600	-678	863	347	-792	0,09

* Розраховано на основі даних обласного управління статистики.

вплив міграції населення на соціально-економічний розвиток регіону. Згідно з нашими дослідженнями, причини міждержавної міграції робочої в країні та зміна напрямів трудової міграції населення – різні. Деякі з них об'єктивні і постійнодіючі, інші – суб'єктивні і короточасові. Вони зумовлені як чинниками внутрішнього економічного розвитку, так і зовнішніми факторами, тобто економічними і політичними зв'язками між країнами, міграційною політикою країни реципієнта, тощо.

Економічні мотиви міграції населення окремих районів області, де сальдо міграції є від'ємним, виявлялися на прикладі наступних чинників:

X1 – середня заробітна плата працівників у районах області, (у грн.);

X2 – рівень фіксованого офіційного безробіття у районах області (у %);

X3 – побутові послуги на одного жителя села грн.;

X4 – вироблено товарів народного споживання на одного жителя (грн.);

X5 – прями іноземні інвестиції на одну особу, (у дол. США);

X6 – платні послуги на одного жителя (грн.);

Для цього ми використали методи статистично-економічного аналізу, а саме: кореляційно-регресійний аналіз. Опрацювання даних проводилась на комп'ютері.

Рішення множинної регресії мало такий аналітичний вигляд:

$$Y = x_1 + x_2 \cdot x_3 \cdot x_4 \cdot x_5 \cdot x_6 = -72,745 + 0,113x_1 + 1,07x_2 + 9,988x_3 - 1,967x_4 + 1,82x_5 + 3,027x_6$$

Коефіцієнт кореляції R = 0,9754

Коефіцієнт детермінації R² = 0,9514

Критерій рівняння регресії Фішера

F_{факт.}(6,8) = 19,57 F_{табл.} = 3,58

F_{факт.} > F_{табл.}

Коефіцієнт множинної кореляції підтверджує тісний зв'язок між від'ємним сальдо міграції населення деяких районів області та вищенаведеними чинниками. Коефіцієнт детермінації R² = 0,9514 засвідчує, що 95,14% варіацій від'ємного сальдо міграції обумов-

Таблиця 3

Дані для рівняння множинної регресії*

Райони	Сальдо міграції	Середня зарплата по районах області	Рівень офіційного безробіття	Побутові послуги на одного жителя	Вироблено товарів народного споживання на одного жителя	Прямі іноземні інвестиції на одну особу	Платні послуги на одного жителя
		осіб	грн.	%	грн.	Грн.	дол. США
	у	X1	X2	X3	X4	X5	X6
Богородчанський	195	264,59	7,09	6,0	49,9	11,8	74,3
Верховинський	71	189,76	6,82	1,8	3,7	40,7	16,1
Городенківський	5	137,31	5,16	19,3	257,5	0,01	123,9
Долинський	89	385,79	8,78	3,1	75,6	1,2	78,0
Надвірнянський	67	362,01	3,94	1,0	27,3	7,9	43,8
Рогатинський	24	152,96	5,33	14,3	258,5	17,5	136,6
Рожнятівський	155	160,87	6,62	6,2	33,6	30,8	63,6
Снятинський	7	158,39	2,29	6,3	158,0	0,01	101,4

* Згідно з даними обласного центру зайнятості та обласного управління статистики.

лено саме цими факторами. Достовірність кореляційного відношення оцінювалась за допомогою критерію Фішера, фактичне значення якого $F_{табл.}=19,57$ більше табличного ($F_{табл.}=3,58$), що дозволяє зробити висновок про достовірність кореляційного зв'язку.

Розміщення змінних по впливу має такий вигляд X4, X2, X6, X3, X5, X1.

Від'ємне сальдо міграції населення окремих районів області залежить у першу чергу від кількості вироблених товарів народного споживання з розрахунку на одного жителя (X4), рівня безробіття (X2), платних послуг, що надаються жителям села (X6). Отже ос-

вабливість окремих районів області, тобто там де сальдо міграції населення є позитивним, нами виявлялися на прикладі таких факторів:

X1-кількість працівників, зайнятих в економіці області, (тис.осіб);

X2-вироблено товарів народного споживання, (у грн.);

X3-прямі іноземні інвестиції на одну особу, (у дол.США);

X4-платні послуги на одного жителя, грн.;

Для цього використаємо методи статистико-економічного аналізу, а зокрема кореляційно-регресійний аналіз. Обробка даних проводилась на комп'ютері.

Таблиця 4

Вихідні дані для рівняння множинної регресії*

Райони	Сальдо міграції	Кількість працівників, зайнятих в економіці області	Вироблено товарів народного споживання на одного жителя	Прямі іноземні інвестиції на одну особу.	Платні послуги на одного жителя.
		осіб	Грн.	дол. США	грн.
	у	X1	X2	X3	X4
Галицький	108	13,4	187,6	0,01	77,1
Калузький	426	8,1	117,0	0,01	72,6
Коломийський	77	15,2	93,2	99,3	65,8
Косівський	52	9,6	12,3	18,6	59,6
Тисменицький	139	14,4	723,0	60,7	74,5
Тлумацький	149	7,3	52,4	0,1	59,0

* Згідно з даними обласного управління статистики

новними економічними чинниками, що впливають на еміграцію, є показники добробуту населення.

Економічні мотиви, що визначають при-

Рішення множинної регресії мало такий аналітичний вигляд:

$$Y = x_1, x_2, x_3, x_4 =$$

$$415,4984,861X_1 + 0,677X_2 + 4,121X_3 + 19,894X_4$$

Коефіцієнт кореляції $R=0,9982$
 Коефіцієнт детермінації $R^2=0,9964$
 Критерій рівняння регресії Фішера
 $F_{факт.}(4,6)=278,6$ $F_{табл.}=4,53$
 $F_{факт.} > F_{табл.}$

Коефіцієнт множинної кореляції підтверджує тісний зв'язок між позитивним сальдо міграції населення деяких районів області та вищенаведеними факторами. Коефіцієнт множинної кореляції $R^2=0,9964$ переконливо доводить, що 99,64% варіацій позитивного сальдо міграції зумовлено саме цими чинниками. Достовірність кореляційного відношення оцінювалась за допомогою критерію Фішера, фактичне значення якого $F_{факт.} = 278,6$ більше табличного ($F_{табл.} = 4,53$), що дозволяє зробити висновок про достовірність кореляційного зв'язку.

Розміщення змінних за впливом має такий вигляд: X1, X3, X4, X2.

Привабливість району для імміграції залежить в першу чергу від міри зайнятості (X1), прямих іноземних інвестицій в економіку (X3), рівня життя населення даних регіонів (X4 і X2).

Отже основними економічними чинниками, що впливають на міграцію населення Івано-Франківщини, є міра зайнятості, обсяг іноземних інвестицій в економіку регіону, рівень життя населення регіону.

Для прогнозування стану ринку праці в області й окремих районах необхідно враховувати демографічну ситуацію та вплив на неї різних чинників, зокрема, трудової міграції населення області.

Природний рух населення Івано-Франківщини характеризується перевищенням кількості померлих над народженими. За

2001 рік природне скорочення населення області становило 3811 осіб проти 2670 за попередній. Серед районів області найбільше природне скорочення відбулося у Рогатинському (550 осіб), Снятинському (367 осіб), Коломийському (353 особи) районах. Основними причинами цього є зниження народжуваності та збільшення смертності (Див. рис. 4). Доречно зазначити, що істотний вплив на народжуваність має низький рівень життя, високий рівень безробіття серед жінок, зростання чисельності трудових міграцій населення області за кордон, зокрема, жінок репродуктивного віку в зарубіжні країни.

За 2001 рік кількість народжених в області зменшилась на 5,3 відсотка. Зниження народжуваності відбулось по суті, в усіх районах області, крім Калузького та Рожнятівського.

Трудові міграції, пов'язані з тимчасовим, а деколи й з тривалим розривом сімейних зв'язків, відстроченими шлюбами та народженням дітей. Отже, такі міграції населення мають істотний вплив на демографічну ситуацію регіону, взаємопов'язані з процесами відтворення населення, вносять істотні зміни до його структури. Особливістю сучасного стану трудової міграції населення є зростання тут питомої ваги жінок та молоді. Це має значний вплив на стан народжуваності та пошлюбівання. На Івано-Франківщині найбільш тривожна демографічна ситуація у Рогатинському районі, де за період 1995-2001 рр. природне скорочення становило 3466 осіб. Характерною рисою є те, що за цей період природний приріст населення відбувся здебільшого в гірських районах області:

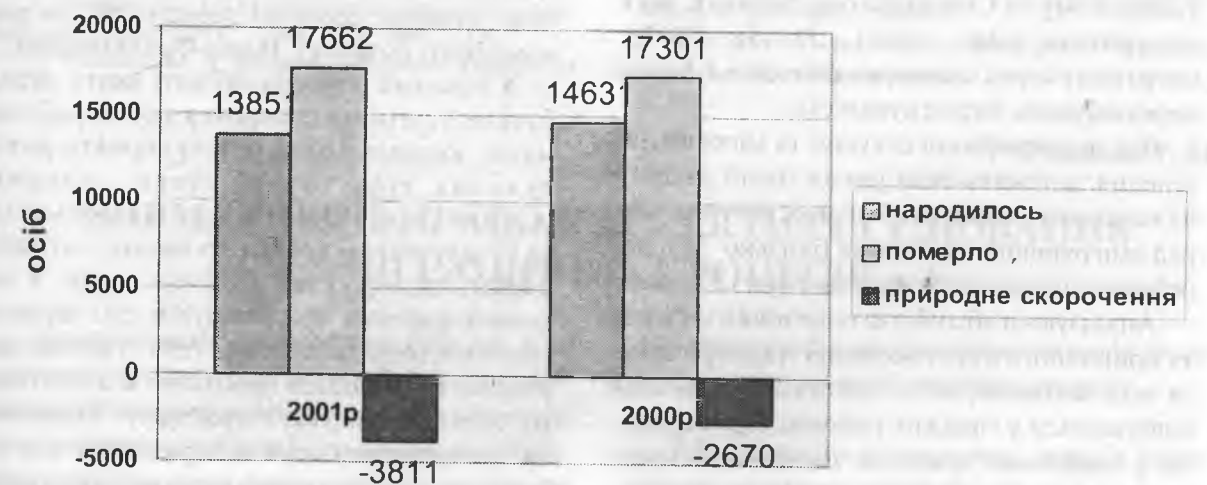

Рисунок 4. Показники природного руху населення області в 2000-2001 роках

Надвірнянському, Верховинському, Богородчанському та Рожнятівському (Див. табл. 5).

Сьогодні Івано-Франківщина переживає демографічну кризу - різкий спад народжу-

районів області (в першому випадку) і високою питомою вагою населення старшого від працездатного віку (27,2% при загальнообласному показнику 21,2%) (у другому). Сукупність дії цих чинників дає можливість

Таблиця 5

Динаміка природного руху сільського населення* у районах Івано-Франківської області за період (1995-2001рр.)*

Райони області	Природний приріст + населення (скорочення -)								У відсотках до всього населення
	Всього за період 1995-2001р.р.	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	
Богородчанський	640	184	218	148	98	40	-34	-14	0,93
Верховинський	420	101	42	36	92	68	62	19	1,32
Галицький	-1781	-271	-183	-234	-170	-289	-292	-342	2,60
Городенківський	-1453	-65	-171	-162	-223	-278	-265	-289	2,31
Долинський	-49	100	25	-1	78	-122	-52	-77	0,07
Калуський	-730	-33	-75	-127	-52	-236	-148	-209	1,19
Коломийський	-1561	-136	-130	-103	-217	-309	-313	-353	1,46
Косівський	-1079	18	-161	-146	-162	-149	-174	-305	1,18
Надвірнянський	1174	372	212	185	225	9	162	9	1,03
Рогатинський	-3466	-453	-44	-579	-479	-479	-782	-550	6,82
Рожнятівський	176	93	115	21	45	-10	-75	-13	0,23
Снятинський	-1806	-187	-167	-266	-198	-308	-313	-367	2,57
Тисменицький	-1293	-27	-41	-140	-196	-286	-269	-334	1,53
Тлумацький	-1619	-176	-287	-228	-173	-229	-186	-340	3,00
Всього у районах області	-12417	-480	-897	-1586	-1332	-2578	-2379	-3165	1,48

* Розраховано на основі даних обласного управління статистики.

ваності та зростання смертності. Зниження рівня життя, соціально-економічна скрута, невпевненість у майбутньому сім'ї, безробіття серед членів родини особливо серед молоді, спонукали багатьох людей до перегляду своїх шлюбних і репродуктивних планів. У низинних районах області стрімко розвивається депопуляція. Особливо загрозлива ситуація в Рогатинському, Тлумацькому, Галицькому та Снятинському районах, які є аграрними (Див. табл. 5). За 2002р. смертність серед населення області в 1,5 рази перевищувала народжуваність.

Від демографічної ситуації та міграції населення залежить стан ринку праці регіону як на даному етапі, так і на перспективу. Серед емігруючого населення близько 79% перебуває у працездатному віці, з них 15% - діти.

Аналізуючи абсолютні показники міграції та природного руху населення спостерігається така закономірність: найбільша еміграція відбувається у гірських районах Прикарпаття, а найбільше природне скорочення населення - в низинних районах. Це пояснюється слабким економічним розвитком гірських

визначити райони із загрозливим станом поселенської мережі (Див. табл. 6).

Емігранти, які виїжджають за межі області чи держави, як правило, молоді і добре освічені. Їх від'їзд істотно знижує якість трудового, демографічного та інтелектуального потенціалу регіону. Еміграція творчої, наукової, гуманітарної та інженерно-технічної інтелігенції за межі регіону або України, досягнувши на певному етапі критичної межі, створює серйозні перешкоди для економічного розвитку Івано-Франківщини.

У гірських районах області варто передбачити кошти на створення нових робочих місць, зокрема з цією метою сприяти розгалуження туристичної сфери, створити пільгові умови для розвитку підприємства із залученням коштів громадян, які виїжджають на заробітки до інших країн. У низинних районах пріоритетним слід визнати розвиток соціальної сфери села. З метою закріплення тут молоді необхідно в достатньому обсязі фінансувати програму "Рідна оселя", створювати малі підприємства для переробки сільськогосподарської продукції, надання побутових послуг населенню та

Таблиця 6

Вплив міграції та демографічної ситуації на чисельність населення Івано-Франківської області, осіб*

Райони області	Абсолютний приріст +, скорочення (-) сільського населення							Всього за період 1995-2001рр.	У відсотках до всього населення станом на 1.01.2002р.
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001		
Богородчанський	28	54	19	-111	-251	-366	-209	-836	1,21
Верховинський	56	-10	-42	-11	-89	-24	-52	-172	0,54
Галицький	-436	-274	-169	-122	-236	-189	-234	-1660	2,43
Городенківський	-97	-261	-178	-211	-268	-94	-294	-1403	2,23
Долинський	118	105	71	94	-166	-77	-166	-21	0,03
Калуський	-197	-2	-196	-210	-350	287	217	-451	0,74
Коломийський	-21	117	36	-100	-126	-76	-276	-446	0,42
Косівський	173	-74	-67	-115	-61	-147	-253	-544	0,42
Надвірнянський	439	161	148	233	-51	186	-58	1058	0,92
Рогатинський	-469	-441	-752	-753	-688	-486	-574	-4163	8,18
Рожнятівський	17	44	-182	-179	-135	-125	-168	-728	0,95
Снятинський	-139	-125	-170	-149	-440	-277	-365	-1665	2,37
Тисменицький	-59	-51	-179	-95	-218	-75	-195	-872	1,03
Тлумацький	-150	-303	-239	-203	-177	-53	-191	-1316	2,45
Всього на районах області	-737	-1060	-1900	-1932	-3256	-1516	-2818	-13219	1,58

* Розраховано на основі даних обласного управління статистики.

інші. Загалом важливо визначити соціальну значимість різноманітних компонентів, що впливають на обсяги еміграції та мінімізувати їх негативний вплив.

1. Лапиша І. А. Особливості міжнародної міграції робочої сили в умовах формування економіки України // Формування ринкової економіки в Україні: Зб. наук. пр. ЛНУ ім. І. Франка. - Вип. IV. - Львів. - Інтереко, 2000. - с.418.

2. Романюк М. Д. Трудова маятникова міграція населення Прикарпаття. - Львів. Світ, 1996. - 232с.

3. Романюк М. Д. Міграції населення України за

умов перехідної економіки: Методологія і практика регулювання. - Львів: Світ, 1999. - 292с.

4. Матеріали Івано-Франківського обласного управління статистики. Івано-Франківськ 2002.

5. Демографічна ситуація в Івано-Франківській області. Матеріали Івано-Франківського обласного управління статистики. Івано-Франківськ 2002.

The article is devoted to problems of emigration of the people from the country of Ivano-Frankivsk region. The factors influencing of emigration on demographic situation have been considered.

Key words: emigration, demographic situation, reproduction system of people.

Романюк Т. М.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕГУЛЮВАННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Проаналізовано законодавчу базу та нормативно-правове забезпечення регулювання міждержавного руху населення України, а також міграційних переміщень населення усередині країни за умов державної незалежності. Особливо акцентується проблема укладення

Україною угод з іншими країнами щодо врегулювання закордонної трудової міграції.

Ефективність регулюючих заходів міграційної політики усередині країни як на загальнодержавному, так і на регіональному

рівні вирішальної мірою залежить від стану розробленості та досконалості нормативно-правової бази, що передбачає здійснення організаційно-правового забезпечення процесу регулювання внутрішніх і зовнішніх міграцій населення. Це особливо зараз гостро відбивається на міждержавних міграційних переміщеннях населення України. В нинішніх умовах перехідної економіки дана проблема особливо актуалізується, оскільки здійснюється не тільки економічна реформа, а й правова розбудова держави та реформа всієї соціально-економічної і політичної системи країни.

Система правових заходів держави покликана законодавчо регулювати напрямки і «правила поведінки» всіх учасників міграційного процесу, шляхи впливу державних органів на інтенсивність протікання, хід та розвиток міграційних процесів і явищ. Ця система законів та урядових постанов має досить ретельного відстежувати міграційні процеси, особливо їх сучасні негативні тенденції та кризові явища в міграціях населення, оперативного реагувати на зміни, що проходять в міграційному просторі України з метою контролю та їх підпорядкування національним і регіональним інтересам, а також особистим потребам всіх учасників міграційного руху населення, що здійснюють міграційні переміщення як усередині країни, так і за кордон. Досконала еміграційна політика України має стати важливим чинником налагодження зовнішньоекономічних та культурно-освітніх зв'язків, інтеграції України у світову і передусім у загальноєвропейську економіку. В галузі правового забезпечення міграції повинно бути:

- дотримання міжнародних правових норм регулювання
- міждержавного руху і міграційних переміщень населення;
- вивчення міждержавних правових норм щодо регулювання
- міграційних процесів;
- подальша розробка і вдосконалення міграційного законодавства України [1, 835].

Нормативно-правове забезпечення регулювання міждержавного руху та міграційних переміщень населення усередині країни має базуватись на дотриманні міжнародних правових норм, які ґрунтуються на принципах визнання права кожного індивіда на грома-

дянство, добровільності вибору місця проживання та свободи пересування в межах своєї держави та виїзду на постійне проживання до іншої країни, забезпечення відповідних потреб осіб, які належать до етнічних та релігійних меншин, право до єдності сім'ї, пошук притулку і захист від пересування, депортації та ін. Ці принципи, зокрема, враховані в положеннях, що містяться в статтях 11, 12, 16, 25, 26, 33, 53, 55, 92, 101, 138, 150 та інших статтях Конституції України. Конституція України створює основи для регулювання як внутрішніх, так і зовнішніх міграційних процесів, відкриває широке правове поле для мігрантів, служить основою для розширення та вдосконалення міграційного законодавства. Багато положень щодо свободи пересування (стаття 33), захист від насильницького вигнання зі своєї країни (стаття 25), а також питання, які пов'язані з різноманітними міграційними процесами, відносинами держави і зовнішніми мігрантами та біженцями (стаття 92) сформульовані в Основному законі України вперше і вирішуються не на відомчому рівні, а на державному законодавчому рівні.

Конституційні положення щодо міграції є демократичними, відповідають рекомендаціям ООН, Ради Європи, Організації по безпеці і співробітництву в Європі та інших міжнародних організацій у міграційній сфері. Багато положень щодо свободи пересування на конституційному рівні в Україні сформульовані вперше. Так, стаття 33 Конституції України надає право особі на свободу пересування. В ній, зокрема, говориться, що «кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишити територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом. Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну» [2, 13-14]. Ці права доповнюються правами і обов'язками, що викладені у статті 26: «Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть ті самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Іноземцям та особам без громадянства

може бути надано притулок у порядку, встановленому законом» [2, 11].

Конституція України враховує наш гіркий досвід насильницького вигнання громадян із своєї країни. Щоб він не повторився, Конституція в статті 25 проголошує: «Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами» [2, 10-11]. Проте щодо імміграційного аспекту термін «імміграція» в Конституції не використовується зовсім. Навіть стаття 26 яка присвячена перебуванню іноземців в Україні по суті нічого не додає про порядок в'їзду іноземців в Україну порівняно із статтею 33.

Важливим новим моментом Конституції є положення, що виключно законами України визначаються «громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства», а також «засади регулювання демографічних та міграційних процесів» [2, 39]. Звернемо увагу на те, що саме в цій статті вперше в Конституції України вживається термін «міграційні процеси». Більш того, в цій же статті в пункті 8 її другої частини вводиться поняття «міграційного режиму, відмінного від загального». Введення цього режиму передбачається в спеціальних зонах. [2, 41]. Таким чином, пункти 2 і 10 першої частини статті 92, а також пункти 8 другої частини статті 92 означають, що в Україні принципові питання, які пов'язані з різноманітними аспектами міграційних процесів, взаємовідносин держави і зовнішніх мігрантів, біженців вирішуються не на рівні відомчих інструкцій, а на рівні Закону.

У межах міграційного законодавства держави здійснюється реалізація заходів, що впливають із прийнятих міжнародних зобов'язань України, а також специфіки соціально-економічної, політичної ситуації в країні. Такі юридичні акти головним чином регулюють положення та порядок про виїзд і в'їзд як власних громадян, так і іноземців, умови надання громадянства, і територіального притулку і статусу біженців, права і обов'язки іноземців на території країни, умови трудової міграції населення як усередині країни, так і за кордон. В Україні питання міграційного законодавства безпосередньо

регламентуються законами «Про громадянство», «Про біженців», «Про у правовий статус іноземців», а також великою кількістю підзаконних актів, що визначають умови прописки і виписки, переселення в іншу місцевість, переходу на іншу роботу [1, 761].

В нинішньому міграційному бутті України переважають песимістичні настрої, які пов'язані в основному з негативними міграційними тенденціями, кризовими явищами, недосконалістю українського міграційного законодавства. Проте заради об'єктивності слід зазначити і про певні позитивні аспекти міграційних процесів в нашій державі. По-перше, в умовах сьогодення зросла свобода особистості у виборі власних стратегій переміщення як всередині країни, так і за кордон. По-друге, зруйнування «залізної завіси», котра мала місце і була визначальною в міграційній політиці колишнього СРСР, та заборон на в'їзд і виїзд, дали можливість будь-якій особі вільного виїзду до іншої країни, що само по собі стало привабливою спокую для багатьох людей в пошуках кращої долі в інших країнах. По-третє, умови жорсткої економічної кризи та високого рівня безробіття підштовхують десятки тисяч людей в Україні до пошуку можливості краще з погляду матеріального становища облаштувати своє життя та членів своєї родини. І в цьому сенсі така можливість з'явилася вперше за декілька останніх десятиріч, коли неодноразово виникали економічно-кризові ситуації, насувалися негативні зміни та економічні негаразди, виникав масовий голод, але можливостей виїхати за межі України не було.

Починаючи з 1991 р. Україна вже в статусі незалежної держави взяла на себе функції здійснення самостійної міграційної політики з метою захисту інтересів країни та своїх громадян в рамках міжнародних правових норм регулювання міграцій. Прийнятий у 1991 р. Верховною Радою Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» зачіпає інтереси близько 3 млн. осіб, яким та їх нащадкам у відповідності до цього закону поряд з іншими громадянськими правами, гарантується поновлення права на проживання в місцях де вони проживали до вислання. Одним із найбільш ранніх нормативно-правових актів була постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 1992 р.

«Про затвердження Тимчасового положення про порядок визначення статусу біженців з Республіки Молдова і надання їм допомоги». 16 лютого 1995 р. Кабінет Міністрів України прийняв спеціальну постанову «Про заходи щодо надання допомоги особам, які змушені залишити місце постійного проживання у Чеченській Республіці Російської Федерації та прибули в Україну». Аналогічну постанову було прийнято Кабміном України 26 червня 1996 р. щодо прибулих із Абхазії.

В цілому нормативно-правова база, що стосується безпосередньо міграційних процесів включає в себе декілька законів України, урядових постанов та ряду нормативних актів Державного Комітету України у справах національностей та міграції, Міністерства закордонних справ, Міністерства внутрішніх справ, Державного комітету у справах охорони державного кордону України та інших відомств. Процес правового врегулювання міграційних процесів започаткований Декларацією про державний суверенітет України. Подальший розвиток і становлення міграційного права в Україні отримало протягом 1991-1994 рр. коли було розроблено і Верховною Радою України прийнято цілий проект законодавчих актів щодо регулювання міграційних проблем.

Першим законодавчим актом з міграційних питань був прийнятий Верховною Радою України 8 жовтня 1991 р. Закон «Про громадянство України» (із змінами та доповненнями внесеними від 28 січня 1993 р., від 14 жовтня 1994 р. та від 16 квітня 1997 р.). Відповідність даного закону принципам міжнародного права засвідчує наявність у ньому загальноновизнаних демократичних норм. Так, преамбула Закону України «Про громадянство» відповідає статті 15 Загальної Декларації прав людини ООН (1948 р.) Для визначення належності до громадянства парламентом України встановлено так званий «нульовий варіант» згідно якого громадянами України визначаються всі особи, які на момент набрання чинності цього закону (13 грудня 1991 р.) проживали на території України і не заперечували проти набуття ними українського громадянства. Такий демократичний принцип визначення українського громадянства сприяв стабільності та миру в суспільстві, виключав масовий при-

плив в Україну осіб без громадянства, не провокував як це мало місце в Російській Федерації, нової хвилі міграції на пострадянському просторі.

У червні 1992 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про національні меншини в Україні». Ключовим положенням цього закону є визначення правового статусу національних меншин на основі чого можна здійснювати заходи по захисту колективних прав щодо мови, культури, звичаїв певних національно-етнічних груп, що мешкають в Україні. Законом передбачена державна підтримка розвитку національних меншин де, зокрема, в статті 16 передбачено виділення на ці цілі спеціальних асигнувань з державного та місцевих бюджетів.

Закон України «Про біженців», що прийнятий Верховною Радою 24 грудня 1993 р. слід вважати одним із перших безпосередньо міграційних нормативних актів, положення якого повністю відповідають міжнародним правовим нормам Конвенції про статус біженців 1951 р. Закон «Про біженців» встановив правові, економічні та організаційні гарантії захисту прав осіб, які вимушено покинули державу свого громадянства або країну свого місця постійного проживання.

Цей закон, по-перше, дає визначення поняття «біженець», завдяки чому суттєво полегшено роботу прикордонників, службовців органів внутрішніх справ, міграційної та митної служби. Поняття «біженець», яке дане у цьому законі дуже близьке до визначення цього поняття у міжнародній Конвенції 1951 р. про статус біженців. У статті 1 Закону України «Про біженців» дається таке визначення: «під терміном «біженець» розуміється іноземець (іноземний громадянин чи особа без громадянства), який внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, національності, ставлення до релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань вимушений залишити територію держави, громадянином якої він є (або територію країни свого постійного проживання), і не може або не бажає користуватися захистом цієї держави внаслідок зазначених побоювань та щодо якого в порядку та за умов, визначених цим Законом, прийнято рішення про надання йому статусу біженця» [3, 349].

По-друге, Закон «Про біженців» визначив умови, за яких надається або не надається статус біженця. Перешкодою до набуття статусу біженця у нашій державі виступають такі чинники: а) якщо у державі, громадянином якої є ця особа, забезпечуються права та обов'язки, пов'язані з громадянством; б) якщо особа вчинила злочин проти миру, проти людства і людяності, воєнний злочин; в) якщо особа вчинила злочин неполітичного характеру за межами України; г) якщо до прибуття в Україну вона вже перебувала в державі, де вона могла отримати притулок чи статус біженця.

Практика застосування цього закону показує, що найбільше проблем виникає при його реалізації, коли постає питання про перебування шукача притулку у третій країні. Дуже часто в Україну прибувають шукачі притулку через інші країни СНД, де вони могли б просити статус біженця, але через прозорість кордонів та географічну близькість України до країн Західної Європи, вони надають перевагу саме нашій державі. Незважаючи на економічні труднощі, у зв'язку з ліберальним законодавством, збереженням міжетнічного миру та внутріполітичної стабільності, а також через посилення імміграційного законодавства у Західній Європі, Україна виявилася притягальною для багатьох вихідців з нестабільних країн. Нині понад 50 відсотків осіб, які отримали статус біженця в Україні, хотіли б залишитися тут на тривалий час, можливо, назавжди [4, 43].

По-третє, цей Закон визначає повноваження органів виконавчої влади щодо біженців. Центральним органом державної виконавчої влади при вирішенні проблем пов'язаних з біженцями визначено Держкомітет України у справах національностей та міграції. Окремі питання щодо біженців вирішують Держкомкордон, Служба безпеки, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство праці та соціальної політики, Міністерство закордонних справ. По-четверте, даний правовий акт визначає правовий статус біженця в Україні, його права та обов'язки. Біженцю надаються досить широкі права: він має право на трудову діяльність, на придбання у власність майна, отримання медичної допомоги, одержання грошової допомоги, пенсії, навчання та користування надбаннями культури тощо в порядку передбаченому

законодавством України для іноземців. Разом з тим біженець має дотримуватись Конституції та законів України, виконувати рішення і розпорядження органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування. У зверненні Прем'єр-міністра України В. Пустовойтенка до Верховного Комісара ООН у справах біженців п. С. Огата зазначається, що «відповідно до Закону України «Про біженців» у нашій країні отримали притулок близько 3 тис. громадян із 48 держав світу і нині Україною вивчається питання про можливість приєднання до Женевської конвенції 1951 р. про статус біженців» [5, 42].

Однак впровадження в життя положень Закону «Про біженців» передбачає певні матеріальні витрати, а коштів на це в державному бюджеті із року в рік не вистачає. Тому цілий ряд положень цього закону залишаються лише декларацією і, зрозуміло, породжують низку негативних явищ – починаючи від демонстрації правового нігілізму з боку держави і закінчуючи тим, що невиконання ряду його положень підштовхує людей до вчинення протиправних дій. Так, зовсім не виконується положення про виплату матеріальної допомоги біженцям, про створення пунктів тимчасового розміщення біженців, про надання для них тимчасового житла тощо. Деякі положення цього закону не узгоджуються з іншими законодавчими актами України, наприклад, із законом про пенсії. Якщо у Законі «Про біженців» передбачається зобов'язання держави про виплату пенсій для біженців, то в законі про пенсійне забезпечення такої норми не передбачено. Крім того, відсутність в Україні закону «Про імміграцію» робить деякі статті Закону «Про біженців» неієспроможними. Все це потребує перегляду норм законів та їх узгодження як між собою, так і з реальними можливостями держави на найближчий час.

Торкаючись загальноприйнятих міжнародних норм, слід наголосити на тому, що Україна приєдналася як до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, так і до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. Цими двома пактами разом із Загальною Декларацією прав людини закладено підвалини для визнання й дотримання прав індивіда у світовому вимірі, зокрема, однією з них є прин-

цип, що вимагає гуманного поводження з біженцями й переміщеними особами. Інші акти щодо людських прав (чотири Женевські конвенції, які офіційно визнані Україною) гарантують гуманне ставлення до цивільного населення під час збройних сутичок. Конвенцію 1951 р. щодо статусу біженців разом з Протоколом 1967 р. про поправки ратифікували

Азербайджан, Таджикистан і Туркменія. До неї також приєдналися Естонія, Латвія та Литва, що не входять до СНД [6, 41]. Україна не приєдналася до Конвенції ООН 1951 р. про статус біженців та Протоколу до неї, проте положення українського закону значною мірою відповідають духу та букві цієї Конвенції, інших міжнародних документів [7, 4].

21 січня 1994 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України», який забезпечує громадянам України права на виїзд за кордон і повернення назад на Батьківщину. Цей закон підтвердив виконання нашою державою відповідних міжнародних угод щодо в'їзду та виїзду, передбачає значне спрощення порядку виїзду громадян України за кордон. Проте ще й донині ряд підзаконних нормативних актів не узгоджуються з цим законом, що безперечно є основою для цілого ряду відомчих перепон, створює труднощі у процесі реалізації громадянами України положень цього закону. Варто відмітити, що право на працевлаштування за кордоном допускалося і українським громадянам ще раніше (законом про працю від 1 березня 1991р.) де, зокрема, у статті 11 вперше було зазначено, що «громадяни мають право на професійну діяльність у період тимчасового проживання за кордоном». Проте ті, хто бажали працювати за кордоном до 1994 р. не могли використати своє право і реалізацію положення статті 11 Закону про працю, а вимушені були користуватися особистими запрошеннями громадян інших

країн, які давали право на виїзд [1, 871] України 4 лютого 1994 р. ухвалив Закон України «Про правовий статус іноземців», який регламентує права і обов'язки іноземців на отримання права біженця, а також тих хто шукає притулку в Україні. Положення цього закону враховують набутий міжнародний

досвід щодо прав і свобод людини, розвивають і доповнюють нормативно-правову базу з цих питань [8, 51]. У ньому закріплені права, свободи і обов'язки іноземців, які проживають або тимчасово перебувають в Україні. Іноземцями у нашій країні визначаються особи, які є громадянами інших держав, або особи, які не мають громадянства. Вони є рівними з громадянами України у правах та обов'язках, за виключенням деяких випадків. Українське законодавство дозволяє іноземцям займатися інвестиційною, зовнішньоекономічною та іншими видами діяльності. При цьому закон не передбачає щодо них ніяких обмежень. Вони мають такі ж права, що і українські громадяни. Таку ж рівність прав іноземців, що постійно проживають в Україні і українських громадян передбачено у сфері трудової діяльності, соціального захисту та охорони здоров'я, освіти, культури. їм гарантується право на свободу совісті, на недоторканість особи, житла, таємниці листування, телефонних розмов та інші свободи особистості.

Іноземці обмежуються лише в участі в роботі політичних партій, вони не можуть брати участь у референдумах, не можуть бути обраними до органів державної влади і місцевого самоврядування, на них не поширюються загальний військовий обов'язок. Іноземці, що перебувають в Україні, повинні реєструватися в органах внутрішніх справ, їх перебування у нашій країні вважається тимчасовим, тому після закінчення визначеною у відповідних документах терміну перебування, вони повинні залишити територію України. Якщо вони під час перебування в Україні змінюють місце проживання, то вони також повинні про це повідомляти органи внутрішніх справ, у яких зареєстровано їхні паспорти.

Законодавство передбачає і рівну з українськими громадянами відповідальність іноземців. Специфічною мірою покарання для іноземців є скорочення терміну тимчасового перебування в Україні. Рішення про таке покарання приймається органами внутрішніх справ. Воно застосовується, як правило, у тих випадках, коли скоєно незначні порушення закону, які не передбачають адміністративної або кримінальної відповідальності. Ще однією специфічною саме для іноземців формою покарання є видворення за

межі України. Рішення про видворення також приймається органами внутрішніх справ. Видворення може здійснюватись іноземцем самостійно у визначений в рішенні органом внутрішніх справ термін. Якщо ж іноземець не виконує таке рішення, то він може бути видворений за межі України у примусовому порядку. Даний закон також визначає порядок вирішення питань щодо в'їзду іноземців в Україну або їх виїзду з України.

Розглядаючи правові норми регулювання міграції на пострадянському регіональному рівні, необхідно зауважити, що юридичною основою для регулювання взаємин між країнами є Угода між країнами СНД про підтримку біженців і вимушених переселенців у Співдружності незалежних держав, що була підписана 24 вересня 1993 р. У передмові до Угоди її учасники зокрема посилаються на прийняті засади міжнародного права і гуманізму і підтверджують зобов'язання, що випливають з міжнародних угод про захист людських прав. Цей документ торкається, з-поміж інших, питання евакуації населення із зон воєнних дій і міжетнічних сутичок, ним передбачено компенсацію за втрату майна або тілесне пошкодження, що може бути заподіяне в ході такого переселення. За Угодою СНД встановлюється також фонд підтримки біженців і вимушених мігрантів, а країна, котра надає притулок, зобов'язується видати їм документи, необхідні для працевлаштування, отримання пенсії та інших потреб [6, 42].

Відомчі нормативні акти Державного комітету України у справах національностей та міграції, які стосуються порядку розгляду заяв та надання статусу біженців, порядку апеляцій, функціонування регіональних пунктів тимчасового розміщення біженців, а також Тимчасове положення Мінпраці України про умови і порядок оформлення іноземним громадянам дозволу на працевлаштування в Україні, яке прийнято у серпні 1993 р. та Постанова Кабінету Міністрів України «Про тимчасовий порядок оформлення іноземним громадянам віз для перебування в Україні» є також важливою нормативно-правовою базою у сфері міграцій.

Кабінет Міністрів України 29 грудня 1995р. за №1074 прийняв постанову «Про правила в'їзду іноземців в Україну, їх виїзду

з України і транзитного проїзду через її територію» де, зокрема, міститься конкретизація положень Законів України „Про біженців” та „Про правовий статус іноземців». В даній постанові детально розписані правила в'їзду іноземців у країну, на підставі яких документів вони можуть законним шляхом потрапити в Україну, яким чином здійснюється транзит через нашу державу різними видами транспорту. У ній конкретно роз'яснюється, що треба робити іноземцю у разі непередбачених обставин – стихійного лиха, хвороби, поломки транспортно-го засобу тощо. Дана постанова Уряду визначає порядок реєстрації паспортів усіх категорій іноземців, які прибувають в Україну, передбачає, хто із іноземців звільняється від реєстрації паспорта, правила оформлення продовження терміну перебування іноземця у країні. У ній також визначається порядок пересування іноземців на території України та відповідальність іноземців, юридичних і фізичних осіб, які приймають чи надають їм послуги, за порушення законодавства України.

З метою призупинення неконтрольованої міграції в Україну у липні 1998 р. Кабмін України прийняв постанову «Про прикордонний режим», у якій затверджено перелік міст і районів, у межах яких встановлюється контрольовані прикордонні райони. До таких попадає ряд районів Луганської, Сумської, Київської, Чернівецької областей, а також Севастополь та декілька приморських міст Криму. На території цих районів передбачається введення прикордонного режиму, а вздовж державного кордону передбачено встановлення прикордонних смуг. Крім того, постанова встановлює порядок в'їзду, тимчасового проживання та переміщення громадян України і інших осіб у прикордонній смузі і контрольованому прикордонному районі. Головним чином ця постанова змінює порядок перебування у прикордонній зоні іноземців. Для того, щоб знаходитись на цій території, іноземці повинні мати дозвіл і відповідні документи. Головна спрямованість цієї урядової постанови – створити додаткові заслони на шляху нелегальної міграції.

Неврегульованість проблем, пов'язаних з імміграцією призводить до необхідності вирішувати деякі питання, що стосуються сфе-

ри адміністративного та норм кримінального законодавства. Розповсюдженим видом порушення закону іммігрантами є уникнення від реєстрації в державних органах. Поселившись в Україні, нелегальні мігранти, головним чином, займаються торгівлею, інколи приватним, а нерідко і кримінальним бізнесом (перевезення та продаж зброї, наркотиків, нелегальне вербування робочої сили, торгівля жінками тощо). До цього також відноситься транзитна міграція через територію України до країн Центральної та Західної Європи, яка в багатьох випадках є нелегальною, що призводить до втрати державною чималих валютних надходжень. Завдяки своєму географічному положенню Україна опинилася на перехресті міжнародних шляхів транзитної, головним чином незаконної міграції з країн СНД, Близького Сходу, Південної та Південно-Східної Азії. У 2001 р. на кордонах України було затримано біля 7000 нелегальних мігрантів, а їх кількість в Україні зараз нараховує близько 30 тис. осіб [1, 836].

А тому окремі вчені сходяться на думці, що «для ефективної діяльності імміграційних служб доцільно надати їм права широко застосовувати на практиці адміністративне законодавство і що є потреба деякою мірою поширити компетенцію Закону «Про оперативно-розшукову діяльність» на Державний комітет України у справах національностей та міграції, зокрема щодо виявлення каналів протизаконної, у тому числі транзитної міграції та еміграції» [1, 833].

Крім того нормативно-правові акти, котрими керуються державні інституції при регулюванні імміграційних процесів носять в основному тимчасовий характер та в багатьох випадках не узгоджені між собою на міжвідомчому рівні. Міграційне законодавство України є важливим чинником процесу вдосконалення управління міграційними процесами в державі. Нині найбільш ефективним має бути такий підхід, що забезпечить прийняття ряду нових законів з міграції та змін і доповнень до вже існуючих законодавчих актів. Останнім часом опрацьовується пропозиція щодо врегулювання всіх міграційних питань шляхом прийняття єдиного закону прямої дії у міграційній сфері, який містив би положення щодо імміграції, проблем біженців та шукачів притулку [1, 840].

Сьогодні вкрай необхідним є прийняття

Закону України «Про імміграцію», «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про біженців», доопрацювання механізму реалізації Закону України «Про правовий статус іноземців», а також розглянути можливість прийняття закону «Про надання притулку в Україні іноземцям та особам без громадянства». Актуальною проблемою в міграційних процесах залишається врегулювання процесу повернення в Україну кримськотатарського народу, прийняття окремого закону «Про закордонного українця». Останній має законодавчо закріпити права українців, що проживають за кордоном, засвідчити визнання особливого статусу світового українства з урахуванням їх потреб, найповніше задовольнити запити української діаспори. Це було б виявом реальної турботи історичної Батьківщини про українця, де б він не проживав [9, 39].

І хоча протягом 1993-1997 рр. Україною досягнуті домовленості і укладені міждержавні угоди щодо регулювання трудової міграції з Чехією, Польщею, Німеччиною, Росією, Словаччиною, Молдовою, Білорусією, Вірменією, Ізраїлем та деякими іншими країнами Західної Європи і Америки вони поки-що не приведені у відповідність до міжнародних нормативно-правових норм. Так, було укладено двосторонню українсько-російську міжурядову угоду «Про трудову діяльність і соціальний захист громадян України та Російської Федерації, які працюють за межами кордонів своїх держав» від 14.01.1993 р., «Про співробітництво прикордонних областей» від 25.01.1995 р., а також укладено багатосторонню в межах СНД «Угоду про співробітництво в галузі трудової міграції та соціальний захист трудящих-мігрантів» від 15.04.1994 р. Ці угоди певною мірою регулюють обсяги трудової міграції і захищають працівників-мігрантів від незаконних дій роботодавців, професійного ризику та шкідливих умов праці, полегшують їх доступ до охорони здоров'я і соціального забезпечення.

Однак з рядом приймаючих країн таких угод в Україні ще немає, хоча захист легальних трудових мігрантів передбачений національним трудовим законодавством так само, як і інших працівників. Попри це більшість укладених угод з іншими країнами реалізовані не у повних обсягах, а відсутність на практиці чіткого законодавства з питань

міждержавної трудової міграції спричиняє багато проблем для зовнішніх трудових мігрантів з України в доступі ними до юридичного та захисту зайнятості, здоров'я та соціального захисту в порівнянні з іншими працівниками. Більше того країни Західної, Центральної та Східної Європи перебувають на різних етапах розвитку міграційного законодавства, що значно ускладнює процеси укладання двосторонніх та багатосторонніх угод з приводу працевлаштування іноземної робочої сили, боротьби з нелегальною трудовою міграцією, регулювання міждержавних переміщень працересурсного потенціалу [10, 49].

Нині особливо актуальною є співпраця з міжнародними організаціями, правове регулювання зовнішньої трудової міграції, а також прийняття Закону України «Про трудящих мігрантів» та ратифікація Верховною Радою України Конвенції Міжнародної Організації Праці за №143 (1975 р.) «Про зловживання у сфері міграцій та про забезпечення трудовим мігрантам рівних можливостей і повернення», що дозволить привести до правового поля на основі міжнародних норм правову відповідність участі України в Європейському і світовому міграційному просторі, як рівноправного суб'єкта.

1. Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри (понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика). Енциклопедія / За ред. Римаренка Ю.І. – К.: Довіра, 1998. – 912 с.

2. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної ради України 28 червня 1996 року. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.

3. Закон України «Про біженців». – Закони, постанови та інші акти, прийняті Верховною Радою України на восьмій сесії, вересень-грудень 1993 р. – Ч. II. – С. 349-357.

4. Білуха Ю. Виступ на 49-ій сесії виконавчого комітету УВКБ ООН // Проблеми міграції. – 1998. – № 4. – С. 43-44.

5. Звернення Прем'єр-міністра України Валерія Пустовойтенка до Верховного Комісара ООН у справах біженців пані Садако Огата // Проблеми міграції. – 1998. – № 4. – С. 42.

6. Гелтон А. Правові аспекти регулювання вимушеного переселення після розпаду Радянського Союзу // Проблеми міграції. – 1998. – № 3. – С. 40-47.

7. Малиновська О. Біженці в Україні // Проблеми міграції. – 1998. – № 2. – С. 2-12.

8. Питюрєнко Е.И. Система расселения и территориальная организация народного хозяйства. – К.: Наук. думка, 1983. – 196 с.

9. Попок А., Лагутов Ю. Україна – діаспора: нові перспективи законодавчого регулювання взаємин // Універсум. – 1998. – № 5-6. – С. 36-37.

10. Дацюк В.М. Європа вивчає проблеми трудової міграції // Україна: аспекти праці. – 1999. – № 2 – С. 48-49.

Normal – legal Aspects of the Regulation of the Migrational Processes. The legislative base and normal – legal maintenance of the regulation of the movement of the population of Ukraine between states and also the migrational movements of the population inside the country on conditions of state independence are analysed. The problem of signing the agreements between Ukraine and other countries as for as the regulation of law labour migration is concerned.

Репела Н. П.

НИНІШНІ ОСОБЛИВОСТІ ОПЛАТИ ПРАЦІ В ГОСПОДАРСЬКОМУ КОМПЛЕКСІ РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ)

Проаналізована заробітна плата як основне джерело доходів населення. Розглянуто чинники, які на неї впливають, а також рівень оплати праці в Івано-Франківській області.

Чим вищий життєвий рівень країни, тим вищий в ній заробітки.

Проблема доходів сьогодні є однією з найактуальніших як з огляду на інтереси конкретної людини, так і економіки в цілому.

Рівень життя суспільства означає забезпе-

ченість населення необхідними для життя матеріальними та духовними благами, тобто певний рівень задоволення потреб людей. Набір необхідних для життєдіяльності благ та послуг повинен задовольняти різноманітні потреби, що стосуються умов праці, освіти, охорони здоров'я, якості харчування, житла тощо. Ступінь задоволення потреб залежить від доходів, які отримують члени суспільства та їхні родини.

На рівень доходів впливають розбіжності

в рівні заробітної плати і складі сімей. Причинами нерівності доходів є також відмінності у фізичних та розумових здібностях людей, освіті і професійній підготовці.

Започаткування і розвиток ринкових реформ завжди супроводжуються реформуванням системи заробітної плати

Існує аксіома: чим вищий життєвий рівень країни, тим кращі у ній заробітки. Отож, проблема доходів сьогодні є однією з найактуальніших як з погляду на інтереси конкретної людини, так і економіки в цілому. Адже ступінь суспільного означає забезпеченість населення необхідними для життя матеріальними та духовними благами, тобто певний рівень задоволення вимог людей. Набір доконечних для життєдіяльності благ та послуг повинен сприяти різноманітним потребам, що стосуються умов праці, освіти, охорони здоров'я, якості харчування й житла тощо. Усе це, звісна річ залежить від суспільних та сімейних доходів.

На їх рівень впливають розбіжності в рівні заробітної плати і складі сімей. Причинами однакових доходів є також різниця у фізичних та розумових здібностях людей, освіті і професійній підготовці.

Започаткування і розвиток ринкових реформ завжди супроводжуються суттєвими змінами системи заробітної плати, становлення національного ринку праці – одна із найважливіших проблем ринкової системи. Саме він виявляє корисність і цінність робочої сили, тобто того чи іншого виду праці, регулює попит і пропозицію праці, розділяє робочу силу між галузями економіки та регіонами країни. Власне, ринок праці, як й інші ринки, ґрунтується на взаємодії чинників ціни праці (заробітної плати), попиту на неї та її пропозиції. Остання визначається рівнем заробітної плати (ціною праці), а також рівнем податків, потребами у матеріальному забезпеченні непрацюючих членів сім'ї найманого працівника, звичками і традиціями, культурою та релігією тощо.

Стан рівноваги ринку праці визначається рівноважною ціною (певним рівнем заробітної плати), що збалансовує попит та пропозицію праці [5,98]. Адже на відхилення заробітної плати від ціни ринкової рівноваги впливають чинники, які зумовлюють її диференціацію, тобто надання переваги даній групі працівників порівняно з іншими (жіно-

ча та дитяча праця, расизм тощо). Також впливають на ціну робочої сили такі нецінові чинники, як привабливість, престижність, творчий характер праці, тощо. Крім того, диференціація в оплаті праці пов'язана із рівнем освіти та професійної підготовки працівників, оскільки отримання освіти та високого рівня кваліфікації потребують значних затрат, що є своєрідними інвестиціями в „людський капітал”. Тому ці інвестиції повинні окупитися, інакше зникне стимул до таких витрат, які є джерелом економічного прогресу.

Ефективне функціонування та соціальний розвиток економіки нашої держави може забезпечуватися передусім формуванням належних індивідуальних матеріальних стимулів, провідною формою реалізації яких є оплата праці працездатного населення.

Аби краще збагнути сутність заробітної плати як категорії ринкової економіки, звернімо увагу на такі положення:

– заробітна плата формується на межі відносин сфери виробництва і відносин обміну робочої сили;

– заробітна плата має забезпечувати об'єктивно необхідний для відтворення робочої сили й ефективного функціонування виробництва обсяг життєвих благ, які працівник має отримати в обмін на свою працю.

Світовий досвід переконує, що рівень оплати праці залежить від того, яка частина валового внутрішнього продукту виділяється у фонд споживання. В Україні протягом останніх років спостерігається тенденція до зниження питомої ваги фонду оплати праці у ВВП. Так, за період з 1991 по 2001 рр. реальний ВВП у порівняльних цінах 1990 р. знизився у 2,1 раза, а заробітна плата – у 2,6 раза. Отже, темпи зниження реальної заробітної плати були значно вищими за темпи реального ВВП. Основною причиною такого стану справ стало те, що темпи зростання цін на споживчі товари і послуги за 1991 – 2001 рр. перевищували у 2,6 раза темпи зростання номінальної заробітної плати.

Для забезпечення поступового підвищення питомої ваги оплати праці у ВВП необхідно досягти фінансової стабільності та фінансового оздоровлення нарощування обсягів виробництва, зменшення податкового навантаження. Якщо останнє мало помітним, то заробітна плата неодмінно вико-

нуватиме свої функції – стимулюючу, регулюючу та відтворювальну. Тут же слід зазначити, що повна та ефективна реалізація цих головних функцій оплати праці можлива за умови формування і послідовного здійснення науково обґрунтованої її політики як на макрорівні (держава, галузь, регіон), так і на мікрорівні (підприємство, організація, їхні підрозділи). За таких умов робоча сила буде мати стимул, що позитивно вплине на продуктивність праці. В сучасному житті це основний мотиваційний механізм. Адже робоча сила як товар має мінімальну ціну, яка визначається прожитковим мінімумом, що характеризується рівнем доходів, необхідних для придбання людьми продуктів харчування на нижній межі фізіологічних норм, а також для задоволення бодай мінімальних потреб в одязі, оплаті житла і транспортних послугах, у предметах санітарії та гігієни.

За умов диференціації доходів та рівня життя виникає гостра соціальна проблема бідності. Бідність – це той рівень життя, який не може забезпечити нормальні умови для відтворення населення. Кількісно це рівень виражається показником „прожитковий мінімум”. Тому він має бути достатнім для функціонування людини як члена суспільства в умовах реального ціноутворення. Він обраховується на основі принципів і механізмів ринкового ціноутворення і становить базу для визначення такого соціального стандарту, як мінімальна заробітна плата. Але не завжди так буває. Наприклад, у 2002 р. номінальна за-

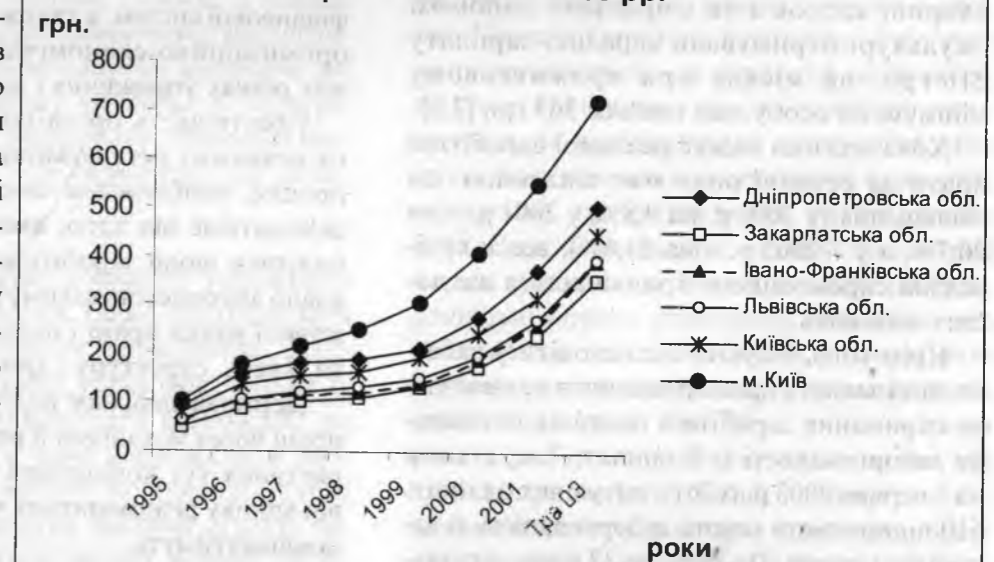
робітна плата була у два з лишком рази менша ніж офіційно встановлений прожитковий мінімум. Тож мінімальна заробітна плата, зокрема повинна регулюватися із урахуванням рівнів економічного розвитку країни, продуктивності праці, середньої заробітної

плати, а також вартісної величини мінімального споживчого бюджету („кошика”).

Також внаслідок зростання розбіжностей у темпах росту цін на споживчі товари та послуги і збільшення номінальної заробітної плати протягом зазначеного періоду, відбулося падіння реальної заробітної плати переважної більшості працюючих у різних сферах економіки, що посилює негативні тенденції у галузі заробітної плати. Суть і характер причинно-наслідкових зв'язків між працею людини та результатами цієї праці дістають свій вияв у зростанні добробуту, зміні соціального статусу працівника в умовах індустріального виробництва.

Аналізуючи зарплату в регіони України, можна побачити її різницю, у кожному з них. Зокрема, розмір доходу працівника багато в чому залежить від рівня розвитку соціально-економічних відносин, що склалися у певній місцевості країни. Так, наприклад, у Дніпропетровській області заробітна плата – за травень 2002 р. становила 504 грн., в Івано-Франківській – 392 грн., у Закарпатській – 351 грн., а у Львівській – 396 грн., у Київській – 445 грн., а у м. Києві – 722 грн.

Динаміка заробітної плати у регіонах України протягом 1995 – 2003 рр.

Такий графік засвідчує на перший погляд, що номінальна заробітна плата в різних регіонах України зростає. Однак насправді й надалі відбувається її падіння. Аналіз динаміки показників номінальної та реальної заробітної плати в Івано-Франківській області

дає всі підстави говорити про загострення кризових явищ в оплаті праці та відтворенні робочої сили. За 2002 – і початок 2003 рр. спостерігалось певне зростання номінальної і реальної заробітної плати. Але рівень останньої залишився низьким і в більшості районів нашої області навіть не досяг прожиткового мінімуму.

Згідно з статистичними даними у 2002 р. з 14 районів і 5 міських рад лише у Івано-Франківській, Калуській міських радах, Надвірнянському та Долинському районах середньомісячна заробітна плата перевищувала прожитковий мінімум на 6,4–16,6% [1,21]. Найвищі заробітки залишаються у Надвірнянському (451,02 грн.) і Долинському (498,64 грн.) районах, де розміщені підприємства паливно-енергетичного комплексу, найнижчі – у Тлумацькому, Рогатинському та Городенківському районах, де основна частка працюючих зайнята в сільськогосподарському виробництві і рівень заробітної плати становить лише 48,0–52,0% розміру прожиткового мінімуму.

Значна частина тих, хто працює, отримує заробітну плату нижчу прожиткового мінімуму. Так, за даними Держкомстату України в Івано-Франківській області в березні – квітні 2003 р. зайняті в сільському, лісовому та рибному господарствах, торгівлі, освіті, охороні здоров'я та соціальній допомозі і культурі отримували середню зарплату 210 грн. на місяць при прожитковому мінімумі на особу, яка працює 365 грн [2,8].

Хоча назагал індекс реальної заробітної плати за останні роки має тенденцію до збільшення (у 2000 р. на 0,8%, у 2001 р. – на 20,7%, а у – 2003 р. – на 21,6%), все ж купівельна спроможність її залишається ще досить низькою.

Крім того, існують ще недоліки у забезпеченні захисту прав працівників на своєчасне отримання заробітної плати та погашення заборгованості із її виплат. Так, станом на 1 червня 2003 р. із 2615 звітуючих одиниць 610 підприємств мають заборгованість із заробітної плати. По суті, це 37,6 тис. працівників не отримали її у визначені терміни, з них кожен п'ятий – більше як за 6 місяців, зокрема у лісовому господарстві – майже кожен другий, сільському господарстві – кожен четвертий, на транспорті, в будівництві і промисловості – кожен п'ятий штатний працівник [3,6].

Також на 1.05.2003 р. зареєстровано 37 990 осіб безробітними, з яких 2 273 не отримали будь-якої допомоги з цього приводу.

Соціально така демографічна структура, як і раніше, характеризується високою часткою безробітних жінок (65,0%) та молоді (24,0%). Це явище має тенденцію дорегресивних змін. Порівняно з попереднім часом з 1 листопада 2002р. їх частка навіть дещо зросла. Переважаюча більшість безробітних (64%) проживає у сільській місцевості.

Наведені дані свідчать про низький рівень життя трудового населення Івано-Франківської області, а також про та існування в економіці таких ганебних процесів, як бідність та зубожіння в його середовищі. То ж основною проблемою сьогодення є підняття матеріального добробуту людей.

Насамперед це пов'язано із доконечною потребою реформування оплати праці як основного джерела доходів населення, що й досі негативно позначається на рівні життя населення.

Окрім того, важливою причиною, що гальмує реформування оплати праці в економіці України, є намагання розв'язати проблеми заробітної плати без комплексного вирішення проблем інших складових фінансово-економічного механізму, насамперед податкової, грошово-кредитної, банківської, фінансової систем, а також приведення в дію організаційно-економічного механізму на всіх рівнях управління і захисту населення.

Ефективність організаційно-економічного механізму регулювання доходів усіх, хто працює, найближчим часом значною мірою залежатиме від того, якою буде державна політика щодо заробітної плати, наскільки вдало використовуватимуться органами державної влади прямі і непрямі важелі впливу на рівень, структуру і динаміку зарплати.

Держава здійснює політику щодо оплати праці через механізми її регулювання. Використання тут конкретних важелів залежить від впливу різноманітних чинників, які встановлюватимуть:

1. умови визначення частини доходу, що спрямовується на оплату праці;
2. мінімальну заробітну плату;
3. міжгалузеве співвідношення в оплаті праці;
4. умови і розміри оплати праці в бюджетних установах;

5. рівні оподаткування підприємств і доходів працівників.

Підбиваючи підсумки викладеного матеріалу, можна з прикрістю констатувати що ні законодавство, ні економічна політика держави, ні повсякденна діяльність бізнесу не сприяли формуванню організації оплати праці. Тому потрібно розробити конкретні заходи щодо реалізації підвищення реальних доходів та рівня життя населення, насамперед перерахувати питому вагу оплати праці у ВВП.

1. Грошові доходи та витрати населення області: Статистичний збірник. Івано-Франківське обласне управління статистики, 2002. – С. 20-26.

2. Економічне і соціальне становище Івано-Франківського регіону за січень – травень 2003: Статистичний бюлетень. Івано-Франківське обласне управління статистики, 2003. – С. 35-169.

3. Про стан заборгованості із виплати заробітної плати працівникам, зайняті в економіці області: Статистичний бюлетень. Івано-Франківське обласне управління статистики, 2003. – С. 6-8.

4. Статистичний щорічник України за 2000 рік–К.: Техніка, 2001.–598 с.

5. Теліщук Л. О., Заробітна плата і питання її трансформації // Фінанси України.- 2003.- №6.- С. 98-102.

The level of wages and salaries have been analysed as the main source of income and profits of the population of the region and all the reasons that influenced then as well.

Купчак В. Р.

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЗА УМОВ РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ (НА ПРИКЛАДІ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

В статті розглядається стан зайнятості населення Івано-Франківської області. Проведено ретроспективний та порівняльний аналіз зайнятості в порівнянні з минулими періодами та з іншими регіонами країни. Для аналізу широко використані таблиці та графіки, статистичні дані за останні 15 років, а також дані обласного центру зайнятості. Висвітлюються основні демоекономічні фактори, які впливають на динаміку трудових ресурсів регіону, їх склад та структуру. Наведено концептуальні шляхи розв'язання проблем зайнятості в регіоні.

Основою сучасної концепції управління трудовими ресурсами Івано-Франківської області є роль особистості працівника, знання його мотиваційних установок, уміння їх формувати й спрямовувати відповідно до завдань, що стоять перед керівництвом регіону. Зміни в економічній і політичній системі в нашій країні вносять значний ступінь невизначеності в життя, по суті, кожної людини, створюють як великі можливості, так і серйозні погрози існування особистості, пов'язані з недоліками та суперечливістю соціально-економічного розвитку. Управління трудовими ресурсами у такій ситуації набуває особливого значення, оскільки дозволяє

реалізувати, узагальнити широкий спектр питань адаптації індивіда до зовнішніх умов, врахувати особистісний фактор, специфіку формування трудового потенціалу та забезпечити ефективну його реалізацію.

Загалом, можна виокремити три чинники, що впливають на трудові ресурси в регіоні. Перший (загальна ієрархічна структура на підприємствах), де основний засіб впливу — це відношення влади, підпорядкування, тиск на працівника за допомогою примусу, матеріальних, моральних стимулів, контролю над розподілом матеріальних благ. Другий (культура, ідеологічно) етичні норми суспільства регіону, спільні цінності, соціальні норми, установки поведінки, що регламентують дії особистості, змушують індивіда поводитися так, а не інакше без видимого примусу. Третій — ринок-мережа рівноправних відносин, заснованих на купівлі-продажу продукції і послуг, відношеннях власності, рівновазі інтересів продавця і покупця, зокрема і на ринку праці.

Ці чинники впливу — поняття досить складні і на практиці рідко реалізуються окремо. Крім того, їхні особливості обумовлені територіальним, географічно-економічним характером. Саме тому не слід відкидати важливість впливу якісно-кількісних харак-

теристик трудових ресурсів на економічний розвиток регіону і вплив місцевого самоврядування на їхній стан.

Івано-Франківська область — одна з 25 територіальних соціально-економічних систем України обласного рангу. Її основними функціональними компонентами є територія, природно-ресурсний потенціал, виробнича й соціально-економічна інфраструктура, а головне — населення і трудові ресурси.

Зауважимо, що з 1989 по 1996 рік чисельність населення тут, на відміну від решти регіонів, мала стійку тенденцію до росту. Проте, починаючи з 1997 року спостерігається від'ємне значення природного приросту. Так за 1996-2001 рр. це зниження в області становило 13,4 тис. осіб, тобто майже 1% (Таблиця 1)

трудова ресурсів. Ці суперечності є результатом економічних трансформацій та реформ, які відбуваються в Україні та вносять суттєві зміни і на ринку праці, і у сфері зайнятості. Перехід України до ринку загострив проблеми зайнятості населення та відтворення трудового потенціалу. Згорання виробництва, фінансова й матеріальна заборгованість, проблеми в реалізації продукції спричинили масові звільнення працівників. Лави безробітних почали поповнювати ті, хто ще донедавна вважав своє трудове становище міцним та стабільним.

Сучасні економісти розглядають безробіття як природну й невід'ємну складову життєдіяльності всіх країн, де економіка ґрунтується на ринкових засадах. Для України (на сьогоднішньому етапі розвитку її еконо-

Таблиця 1

Динаміка зміни населення Івано-Франківської області за 1989-2001 рр.

Роки	1989	1991	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Все населення, тис.	1423,2	1442,9	1467,1	1465,6	1463,6	1460,6	1456,8	1453,7

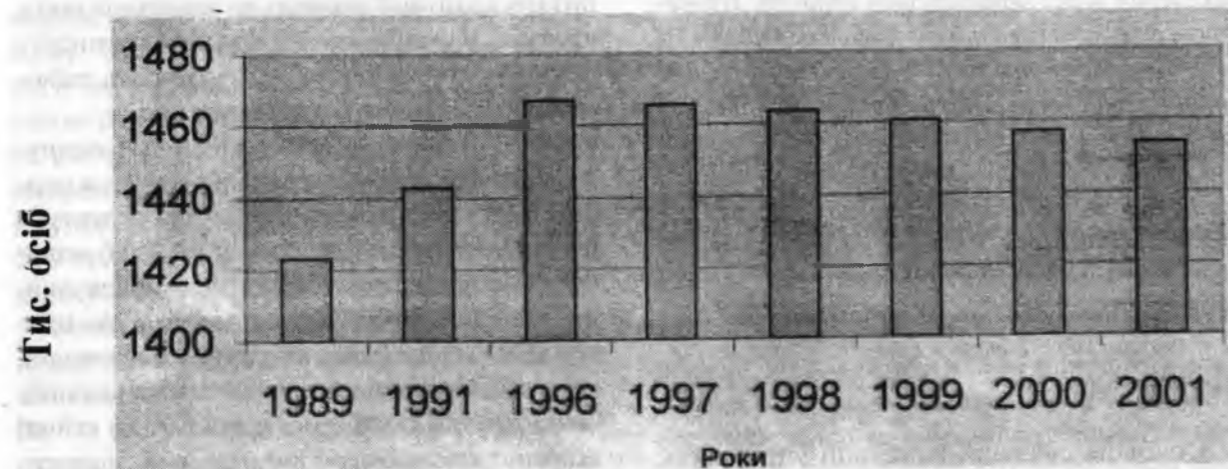

Рис. 1. Динаміка зміни кількості населення Івано-Франківської області за 1989-2001 рр.

Та це проблема не лише окремого регіону, а відзеркалення демографічного стану всієї країни (Табл. 2). Крім того, міграційні зміни теж сприяють зменшенню населення. Відзначимо, що через відсутність заходів, які сприяли б позитивним змінам, ця негативна тенденція відтворення населення триватиме і у наступні роки.

Формування ринку праці в області супроводжується суперечностями між попитом і пропозицією робочої сили, галузевими і територіальними диспропорціями у озміщенні

міки) природна норма безробіття, яку може витримати національна економіка, припустима в межах 2,5-3%. Протер вже нині рівень безробіття значно перевищує цю норму. Так, на 01.01.2000 р. офіційно зареєстрований рівень безробіття становив 4,3%. Та адміністративна процедура, — утверджена у 1991 році Законом України «Про зайнятість населення», відчутно обмежує показник зареєстрованого безробіття порівняно з іншими країнами, формально зменшуючи частку безробітних, котрим держава повинна гаранту-

Таблиця 2

Природний приріст населення у 2000 р. тис. осіб

Регіон	Загальна чисельність населення на 01.01.01		Чисельність народжених всього		Загальна кількість смертей, осіб	Кількість смертей на 1000 осіб	Природний приріст населення, осіб (+,-)
	всього	%	всього	На 1000 осіб			
Україна	49291,1	100	385,1	7,8	758,1	15,4	-373,0
Івано-Франківська область	1453,7	2,9	14,631	10,1	17,301	11,9	-2,67 *

вати надання допомоги. Використання інформації на основі лише адміністративних і юридичних норм, вимог (перш за все обов'язкової реєстрації у центрах зайнятості, поширення офіційного статусу безробітних лише на працездатне населення працездатного віку), на жаль, не відображає реальної ситуації на ринку праці. В умовах напруженості демографічно-економічної ситуації в області, переважання деструктивних процесів у сфері формування зайнятості населення особливої актуальності й практичного значення набуває визначення реальних обсягів безробіття. Недосконалість офіційної статистики та неадекватність визначення становища населення країни та деяких регіонів, значні розбіжності з міжнародними нормами у визначенні статусу безробітних і, відповідно, рівня безробіття унеможливають оперативне реагування на зміни й регулювання стану ринку праці.

Міжнародні критерії визначення безробіття стосуються винятково дій особи впродовж певного періоду часу, незалежно від наявності чи відсутності у неї законних нетрудових доходів (дивідендів, процентів, ренти, пенсії чи стипендії), або права на одержання допомоги в разі безробіття. Для визначення економічно активного населення та його складових — зайнятості й безробіття — у стандартах МОП не згадується також верхня вікова межа. У багатьох індустріальних країнах верхня межа активності населення на 7—9 років перевищує законодавчо встановлений вік виходу на пенсію. Для міжнародних порівнянь використовують показник безробіття, розрахований за даними вибіркового обстеження.

З метою отримання об'єктивної інформації про стан зайнятості населення Івано-

Франківської області в червні 2000 р. було проведено соціологічне дослідження регіональних аспектів зайнятості та безробіття. Це дослідження стало відображенням стану зайнятості населення впродовж конкретного обстежуваного тижня і дало певні відомості про пошуки населенням (основної чи додаткової) роботи з різних причин, про часткове безробіття (вимушену роботу в режимі неповного робочого часу, вимушені відпустки), про осіб, які зневірилися у пошуках роботи тощо.

Об'єктом соціологічного дослідження стало працездатне населення працездатного віку, предметом дослідження був стан зайнятості населення Івано-Франківської області. Метою проведення опитування: визначення реального становища населення на регіональному ринку праці, одержання інформації про працездатне населення віком від 18 до 55 років і більше.

Анкетним опитуванням загалом було охоплено 550 респондентів, мешканців Івано-Франківської області, зокрема, обласного центру, міст обласного підпорядкування — Калуша, Коломиї, Яремчі, Болехова і 12 районів Верховинського, Богородчанського, Галицького, Городенківського, Долинського, Косівського, Надвірнянського, Рожнятівського, Тлумацького, Тисменицького, Снятинського, Рогатинського. Серед них: робітники — 43,2%, службовці — 40% спеціалісти — 6% працівники сільського господарства — 3,1%. Вибір формувался на підставі даних, наданих Івано-Франківським обласним управлінням статистики, виходячи із загальної чисельності трудових ресурсів на час опитування. В його проведенні застосовувалась цілеспрямована квотна вибірка. Ознаками за квотою стали: вік, стать, освіта. Чоловіки становили 40,9%, жінки —

59,1%. За віковими групами процентне співвідношення респондентів було таким: до 18 років — 6,1%, 18—23 роки — 18,3%, 24-44 роки 31,3%, 45-54 роки — 25,0%, 55 років і більше — 18,9%. Освітній рівень опитаних становить: початкова освіта — 2,4%, незакінчена середня — 14,1%, середня — 35,9% середня спеціальна — 25,0%, незакінчена вища — 17,7% вища—14,8%.

Як показує аналіз, частка зайнятих осіб працездатного віку в Івано-Франківській області становить 59,7% і, відповідно, число безробітних — 40,3%. Виходячи з цього, реальний рівень безробіття дорівнює 38,3% при офіційному рівні безробіття в області 5,9% станом на 1 червня 2000 р. (в Україні — 4,3%). Причому для сільської місцевості характерним є вищий рівень безробіття, ніж для населення міст — 42% проти 38,3%. Такі високі показники яскраво демонструють наявність деструктивних і руйнівних процесів на регіональному, а особливо сільському ринку праці, які з легалізацією прихованого безробіття можуть спричинити масове безробіття і стати спонукою соціальної напру-

причинами втрати роботи опитані вважають: звільнення через скорочення (51,4%) — усього в області (серед міських мешканців — 48,8% сільських — 53,2%), звільнення за власним бажанням — відповідно 14,4% (11,0,16,7%).

Аналіз галузевого розподілу зайнятих і безробітних осіб виявив, що найбільша частка зайнятих осіб припадає на промисловість — 31,8%, сферу обслуговування — 19,6% і освітян — 24,0%. Найбільш "вразені" безробіттям такі галузі економіки, як промисловість (38,4%), сільське господарство (9,7%) та сфера обслуговування. Соціальний статус досліджуваних груп такий: найбільше безробітних серед робітників і службовців — відповідно 48,5%, 40,2% опитаних, що пояснюється масовим вивільненням саме цих категорій працівників із підприємств області.

Галузева структура опитаного населення з урахуванням їхнього соціального статусу подано у табл. 3.

Аналіз вікової структури зайнятих і безробітних засвідчив, що частка молодших вікових груп (особи віком до 23 років) серед

Таблиця 3

Галузева структура населення регіону, %

Показник		Зайняті	Безробітні
Галузь економіки	Промисловість	31,8	38,4
	Сільське господарство	6,7	9,7
	Освіта	24,0	11,9
	Охорона здоров'я	8,3	4,9
	Сфера обслуговування	19,6	23,8
	Інше	9,6	11,3
Соціальний статус	Робітники	40,3	48,5
	Службовці	51,2	40,2
	Працівники сільського господарства	2,3	4,1
	Інші	6,2	7,2

женості у суспільстві. За результатами проведених Івано-Франківським обласним управлінням статистики щоквартальних вибіркового обстежень робочої сили за методологією МОП, рівень безробіття в області становить 38%, що майже збігається з результатами дослідження.

За підсумками анкетування головними

безробітних є вищою порівняно із зайнятими і становить 27,6%. Найістотніший розрив стосується молоді, яка здебільшого вступає в життя після здобуття загальної середньої освіти. Для України спостерігається загальна закономірність, коли дедалі важче знайти роботу молоді, яка щойно вливається до складу економічно активного населення.

Щодо населення, котре можна віднести до віку найбільшої трудової віддачі (від 24 до 54 років), безробітних є менше від зайнятих. У цій віковій групі частка останніх становить 59,5%, безробітних — 54,6%. Частка зайнятих у старшій віковій групі (від 55 років і старші) становить 18,6%, що на 0,8% більше від безробітних.

Щодо освітнього рівня респондентів, то на загальноукраїнському тлі освітній потенціал населення Івано-Франківщини нижчий, ніж загалом в Україні. Це підтверджують дані опитування: серед респондентів високий відсоток тих, хто має середню та середню спеціальну освіту, — 60,9%; тих, хто має незакінчену вищу, — 17,7%; вищу — 14,8%. З-поміж зайнятого населення частка осіб, котрі мають вищу і незакінчену вищу освіту, становить 24,9%, тоді, як серед безробітних — 19,2%. Частка безробітних осіб із середньою й середньою спеціальною освітою становить 63,5%, що майже збігається з офіційними даними. Отже, можна констатувати, що з-поміж безробітних усіх груп (офіційно зареєстровані безробітні та безробітні за опитуванням) переважають особи з середньою спеціальною освітою, що свідчить про низький освітній рівень тих, хто залишився без роботи.

За останні 8 років (починаючи з 1995 року) кількість зайнятих в усіх сферах економічної діяльності області скоротилась на 96,2 тисячі осіб, що склало 15,5% відсотка. Таке зменшення частково пояснюється зменшенням чисельності населення. Крім того, зменшення відбулося і в результаті реорганізації підприємств, вивільнення працівників, значна частка яких стала безробітними. У 2002 році кількість таких осіб (за даними вибіркового обстежень домогосподарств) становила 95,3 тисячі осіб.

У 2002 році намітилась позитивна тенденція до зростання зайнятості населення. Економічно активне населення області у віці 15–70 років становило торік 597,6 тисячі осіб, проти 596,2 тисячі осіб станом на Ж)1 рік. З них 525,9 тисяч осіб (88 відсотків) було зайнято в усіх сферах економічної діяльності, що на 1,3% більше, ніж у 2001 році. Збільшення кількості зайнятого населення в минулому році відбулося, переважно, за рахунок осіб, працюючих в секторі самостійної зайнятості: 69,1 тисячі осіб в 2002 році проти 46,9 тисяч осіб в 2001 році. Їх частка в загальній кіль-

кості зайнятих зросла з 9,4% до 13,1%. Структура зайнятих за віком і статтю майже не змінилася. З кожних 100 працівників, зайнятих в економіці області — 54 жінки, 16 — молоді люди у віці до 28 років, 11 — громадяни, які отримують пенсію за віком, на пільгових умовах та за інвалідністю.

Проте за напрямком діяльності населення відбулися суттєві кількісні та структурні зміни. Банкрутство промислових підприємств, їх реорганізація та неплатоспроможність призвели до скорочення чисельності в промисловості з 131,5 тисяч осіб у 1995 році до 95 тисяч осіб у 2002 році. Саме в цій галузі впродовж 1995–2000 років найнижчий з усіх галузей економіки рівень використання фонду робочого часу (56–62 відсотки).

Протягом зазначеного періоду в промисловості області невпинно збільшувалась частка працівників, які перебували у вимушених адміністративних відпустках. Так, у 1996 році ця частка становила 34,4%, а у 2000 році — 39,5%. Ці люди, по суті, не мали роботи та доходу і вимушені були орієнтуватись на незареєстрований сектор економіки. У 2000 році кожен працівник, який перебував у адміністративних відпустках або працював в режимі скороченого робочого дня (тижня), не відпрацював в середньому 131 день.

Пожвавлення виробництва у 2001-2002 роках дещо зменшило масштаби прихованого безробіття, але це не було достатнім для повної ліквідації цього економічного явища. У 2002 році втрати робочого часу через адміністративні відпустки та роботу в скороченому режимі праці в середньому на одного працівника становили 49 днів.

Несвоєчасна виплата заробітної плати, довготривалі відпустки з ініціативи адміністрації, змушували працівників звільнитись з роботи, шукати нові джерела існування, емігрувати за межі України. Більше третини працівників промислових підприємств області залишили у 2002 році свої робочі місця за власним бажанням (69% з числа звільнених) або за скороченням штатів (8,3%). Відповідно і кількість зайнятих в промисловості області за минулий рік скоротилась ще на 7,9%.

Аграрна реформа внесла зміни в подальший перерозподіл зайнятості сільського населення. За період з 2000 року по сьогоднішній день наполовину скоротилась кіль-

кість зайнятих на великих і середніх сільськогосподарських підприємствах (на 25,6 тисяч осіб). Причому, за цей самий період зросла кількість зайнятих в особистих підсобних сільських господарствах (на 25,1 тис. осіб). Вони є основними виробниками сільськогосподарської продукції в області. В загальних обсягах валової продукції в усіх категоріях господарств індивідуальний сектор (населення) виробляє 92 відсотки.

Перерозподіл робочої сили відбувся і в інших видах економічної діяльності. Зокрема, зросла кількість зайнятих у будівництві (на 6,4%), у торгівлі, готельному і ресторанному господарстві (на 20,2%), на транспорті і зв'язку (на 5,2%), в сфері послуг (на 10,3%). Роздержавлення і приватизація, реструктуризація приватизованих підприємств обумовили зміни зайнятості населення. За формами власності помітно зменшується частка зайнятих на державних і колективних підприємствах, та зростає (на 10,1%) частка зайнятих у приватному секторі економіки. З'являються нові форми господарювання.

Значна роль у забезпеченні зайнятості населення покладається на мале підприємництво. Більшість нових робочих місць у різних країнах світу нині створюється на малих підприємствах. Так, у 2002 році кожний

8-ий, з числа зайнятих в економіці області, працював у сфері малого та середнього бізнесу. Частка ж малого бізнесу в загальних обсягах виробленої продукції, робіт та послуг в 2002 році становила 16,3%.

Проблема зайнятості, проблема забезпечення робочими місцями в області залишається досить гострою. У минулому році, за даними служби зайнятості області, пропозиція робочої сили у 25 разів перевищувала її попит. Як і в попередні роки, найбільшим попитом на ринку праці користуються працівники робітничих професій. Значна диспропорція між попитом і пропозицією робочої сили створюється на місця, які не потребують спеціальної підготовки. Тут пропозиція у 66 разів перевищує попит. За офіційними даними, навантаження незайнятого населення на одне вільне робоче місце (вакантну посаду), починаючи з 1999 року, дещо спадає, проте воно залишається досить високим. Станом на 01.01.2003 року воно становить 25 осіб в цілому по області, а в ряді районів цей показник ще вищий. Зокрема, в Галицькому районі він становить 76 осіб на місце, Рогатинському районі – 79, Тисменицькому – 56. По Україні ж він становить у середньому 9 осіб. Дані за попередні роки дивіться в таблиці 4.

Таблиця 4

Навантаження на одне вільне робоче місце (в динаміці років)

Назва міськрайцентрів зайнятості	На 31.12. 1996р.	На 31.12. 1997р.	На 31.12. 1998р.	На 31.12. 1999р.	На 31.12. 2000р.	На 31.12. 2001р.	На 30.11. 2002р.
Районні:							
Богородчанський	35	73	1217	27	96	30	29
Верховинський	-	122	88	66	27	23	44
Галицький	-	79	1091	43	71	25	24
Городенківський	-	-	572	62	51	48	25
Долинський	81	93	242	395	231	34	22
Косівський	981	831	158	75	44	46	39
Надвірнянський	2419	3256	-	125	114	24	44
Рогатинський	103	1819	582	48	47	78	63
Рожнятівський	149	378	401	225	118	81	74
Снятинський	76	135	209	42	33	26	20
Тисменицький	246	3839	-	314	78	44	34
Тлумацький	229	-	-	68	32	26	362
Міськрайонні:							
Калуський	141	358	-	256	56	36	25
Коломийський	30	48	166	80.	36	16	10
Міські:							
Болехівський	100	137	75	42	18	20	15
Івано-Франківський	54	184	233	57	26	20	14
Яремчанський	-	-	-	72	59	28	68
Всього	113	191	329	78	46	28	26

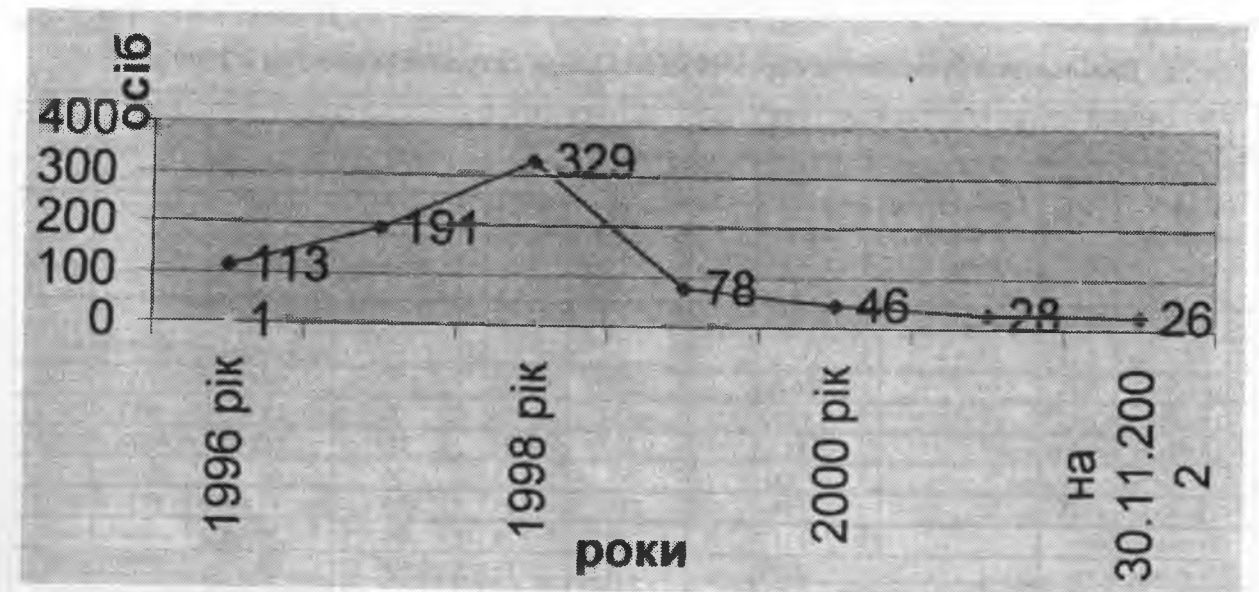

Рис. 2. Навантаження на одне вільне робоче місце в динаміці років

Парадоксальним за даних умов видається той факт, що досить високою залишається потреба підприємств, установ і організацій в працівниках для заповнення вільних робочих місць (Таблиця 5). Причому, ця потреба з року в рік зростає. Так, якщо в 1998 році по Івано-Франківській області загалом потреба в працівниках для заповнення вільних

робочих місць становила 176 осіб, то лише за 11 місяців 2002 року вона вже становила 1511 осіб, тобто зросла у більше ніж 8,5 рази. Проте, проаналізувавши структуру попиту на робочу силу за галузями економіки, скажімо, за 2000 рік (Таблиця 7) та вивільнення працівників окремих категорій загалом економіки у 2000 році (Таблиця 6), та співста-

Таблиця 5

Потреба підприємств, установ і організацій в працівниках для заповнення вільних робочих місць на кінець року (в динаміці років)

Назва міськрайцентрів зайнятості	1997р.	1998р.	1999р.	2000р.	2001р.	11 місяців 2002 року
Районні:						
Богородчанський	20	2	79	25	90	85
Верховинський	10	23	25	41	50	39
Галицький	35	3	56	29	64	51
Городенківський	-	3	26	30	34	90
Долинський	29	16	9	14	99	136
Косівський	3	24	43	69	53	72
Надвірнянський	1	-	33	23	102	59
Рогатинський	1	4	39	37	17	27
Рожнятівський	4	6	11	21	33	40
Снятинський	4	6	22	29	33	49
Тисменицький	1	-	18	62	59	84
Тлумацький	-	-	22	49	47	4
Міськрайонні:						
Калуський	10	-	20	81	102	119
Коломийський	34	18	36	76	170	241
Міські:						
Болехівський	8	21	23	48	38	58
Івано-Франківський	43	50	173	361	341	329
Яремчанський	-	-	15	20	42	28
Всього	203	176	650	1015	1374	1511

Таблиця 6

Вивільнення працівників окремих категорій за галузями економіки в 2000 році

	Передбачалось вивільнити осіб	Фактично вивільнено осіб	У тому числі особи, які займали:			Відсотків до загальної кількості	
			робочі місця	посади службовців	місця, які не потребують професійної підготовки	жінки	молодь у віці до 28 років
Всього	26469	10290	6214	2761	1315	57,5	9,4
Промисловість	6957	4020	3034	751	235	60	6,1
Сільське господарство	5830	2269	1112	379	778	46,7	8,7
Лісове господарство	500	265	145	56	64	30,2	8,3
Транспорт і зв'язок	1186	274	169	86	19	39,1	7,3
Будівництво	1117	238	126	98	14	34,9	5,9
Торгівля та громадське харчування	2389	1207	714	400	93	75,5	10,2
Матеріально-технічне постачання, збут та заготівля	191	114	66	37	11	70,2	11,4
Інформаційно-обчислювальне обслуговування	5	2		1	1	100,0	
Інші види діяльності сфери матеріального виробництва	84	29	18	8	3	55,2	13,8
Житлово-комунальне господарство	283	149	82	51	16	38,9	23,5
Невиробничі види побутового обслуговування населення	115	52	43	2	7	50,0	13,5
Охорона здоров'я, фізична культура та соціальне забезпечення	839	187	108	67	12	86,6	4,8
Освіта	1969	422	211	181	30	76,5	18,7
Культура і мистецтво	98	41	7	32	2	65,9	7,3
Наука і наукове обслуговування	42	31	16	15	-	93,5	6,5
Фінансування, кредитування та страхування	931	147	29	118		79,6	13,6
Апарат органів управління	2449	379	123	244	12	53,0	22,9
Інші	1484	464	211	235	18	48,3	18,5

вивши їх дані, ми знаходимо пояснення цьому парадоксу. Річ у тім, що професійний, кваліфікаційний та освітній рівні осіб, що були вивільнені, і не співпадають з відповідними вимогами, що висувуються до претендентів на вакантні місця. Можна також зробити висновок, що з переходом до ринкових умов з року в рік ці вимоги зростають і будуть зростати надалі. Адже визначним чинником розвитку ринкової економіки є підвищення ефективності її функціонування загалом і, відповідно, підвищення ефективності використання людської праці. Це, природно, підвищує вимоги до професійного, освітнього та кваліфікаційного рівнів окремого працівника.

Низький рівень заробітної плати у народному господарстві й нерегулярна її виплата послаблюють мотивацію і стимули до праці, зменшують бажання працівників до підвищення свого фахового рівня. Останнім часом підприємства залишають наймобільніші кадри — особи молодого і середнього віку, кваліфіковані робітники та інженери. Внаслідок цього на підприємствах і в організаціях нині поряд із прихованим безробіттям є вакансії для кваліфікованих робітників. Цьому сприяло також відхилення масштабів і професійної структури підготовки кадрів від потреби та недостатня відповідність рівня кваліфікації вимогам виробництва. Погіршення якісного складу робочої сили, її низька кон-

Таблиця 7

Попит на робочу силу за галузями економіки в 2000р.

	Кількість вільних робочих місць, вакансій, всього	У тому числі на			Відсотків до загальної кількості	
		робочі місця	посади службовців	місця, які не потребують професійної підготовки	жінки	Молодь у віці до 28 років
Всього	1015	594	293	128	303	28,2
Промисловість	324	259	51	14	21,3	25,3
Сільське господарство	58	22	20	16	25,9	29,3
Лісове господарство	18	15	1	2	11,1	38,9
Транспорт і зв'язок	45	20	17	8	15,6	26,7
Будівництво	67	55	8	4	16,4	29,8
Торгівля та громадське харчування	58	31	17	10	39,6	50,0
Матеріально-технічне постачання, збут та заготівля	3	1	2	-	-	-
Інформаційно-обчислювальне обслуговування	1	-	1	-	100	100,0
Інші види діяльності сфери матеріального виробництва	18	12	2	4	11,1	72,2
Житлово-комунальне господарство	116	54	26	36	33,6	18,1
Невиробничі види побутового обслуговування населення	45	40	2	3	60,0	8,9
Охорона здоров'я, фізична культура та соціальне забезпечення	106	39	48	19	66,0	31,1
Освіта	41	13	26	2	19,5	17,1
Культура і мистецтво	9	-	9	-	55,6	55,6
Наука і наукове обслуговування	8	7	1	-	-	37,5
Фінансування, кредитування та страхування	44	2	42	-	38,6	36,4
Апарат органів управління	21	7	9	5	33,3	9,5
Інші	33	17	11	5	15,2	42,4

курентноспроможність призвели до втрат раніше створеного професійно-освітнього потенціалу регіону.

Велику тривогу викликає процес витіснення праці в наукомістких і технічно складних виробництвах (електроніка, приладобудування тощо). Це значно погіршує якість використання робочої сили. Наслідком структурного регресу зайнятості є збільшення «відпливу» інтелектуального потенціалу регіону в інші країни, а також переміщення їх із науки і наукомістких виробництв у сфери діяльності, що не потребують високого рівня освіти й кваліфікації, що проявляється в підвищенні частки спеціалістів серед населення, яке звернулося за допомогою в служби зайнятості. На 01.01.2003 року чисельність незайнятих трудовою діяльністю громадян, які звернулися за соціальними послугами до служби зайнятості області, становила 38,4 тисячі осіб. Із них 38,0 тисячі осіб

стали безробітними. Рівень зареєстрованого безробіття склав 4,72%.

Нагадаємо, що реальні обсяги безробіття в області значно більші. За даними щоквартальних вибіркового обстежень домогосподарств області з питань економічної активності населення, кількість безробітних в середньому за 2002-ий рік становила 75,5 тисячі осіб, а рівень безробіття, визначений за методологією МОП, склав 12,5%.

Протягом 2002 року службою зайнятості області працевлаштовані 37323 особи, що на 4920 більше, ніж у 2001 році й становить 109,1 відсотка виконання завдань Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття щодо надання соціальних послуг безробітним на 2002 рік. А в ряді районів та міст області цей показник значно вищий, зокрема: в Снятинському — 159,3; Коломийському — 125,3; м.Болехові — 132,4 відсотки. Рівень

працевлаштування зріс із 29,4 відсотка у 2001 році до 33,4 відсотка у 2002 році.

З метою часткового вирішення питань зайнятості громадян, особливо тих, хто перебуває у стані тривалого безробіття, службою зайнятості області значно активізувалася робота з організації та проведення оплачуваних громадських та сезонних робіт.

Протягом 2002 року центрами зайнятості області укладено 1331 угоду з підприємствами, установами про спільну діяльність для організації оплачуваних громадських робіт. За направленням служби зайнятості у громадських роботах взяли участь 8283 безробітних громадян, що на 1715 осіб більше, ніж у 2001 році і становить 121,8 відсотка виконання завдань Фонду на 2002 рік.

Актуальним для України є не стільки створення вільних робочих місць, оскільки їх є достатня кількість, а підтримка повної зайнятості на тих робочих місцях, що є на підприємствах, а також розгортання громадських робіт. Вони зменшують соціальне напруження у регіоні. Як на позитивному, тут слід наголосити на зростанні питомої ваги залучених безробітних серед зайнятих на цих роботах. Наприклад, протягом 2002 року взяли участь у сезонних роботах за скеруванням центрів зайнятості 2072 громадяни області, в тому числі 1564 особи — із середовища незайнятого населення, які виконували роботи в сільськогосподарських колективах, садили лісосмуги в держлісгоспах та інші. За направленнями служби зайнятості 1279 громадян виконували сезонні роботи в різних регіонах України, зокрема, у Вінницькій, Хмельницькій, Полтавській, Дніпропетровській, Київській та у інших областях. З іншого боку, організацію громадських робіт обмежує недостатня зацікавленість як роботодавців, так і тих, хто міг би працювати на таких роботах. Мала тривалість, сезонність та низький рівень заробітної плати (адже ці роботи не вимагають особливої кваліфікації), обумовлюють неprestижність громадських робіт. Водночас їх поширенню сприяє створення необхідних виробничих та побутових умов, зокрема, надання необхідного інвентаря, тимчасового житла, транспортних послуг, організація харчування та натуральна оплата праці.

Підприємства зацікавлені організувати громадські роботи у випадках, коли достат-

ньо субсидуються витрати, які викликані організаційними заходами та оплатою праці, а також коли це сприяє підвищенню загального іміджу підприємства. Крім того, поширенню громадських робіт сприяє диференційований підхід працівників місцевих центрів зайнятості до кожного незайнятого — від добровільного характеру та економічних чинників до примусового характеру, особливо з тими, хто не працює більше одного року.

Наприклад, у Швеції після закінчення періоду виплати допомоги з безробіття необхідною передумовою поновлення права на її отримання є участь безробітного в громадських роботах протягом 2–3 місяців.

Необхідно також поширювати проведення ярмарок громадських робіт з залученням роботодавців, працівників служби зайнятості та бажаючих працювати на цих роботах. Водночас повернення незайнятих до нормальної трудової діяльності було успішним, коли на громадських роботах забезпечувалась професійна підготовка, профорієнтація, а також праця неповний робочий час з метою проходження професійної підготовки. Для активізації громадських робіт потрібна державна підтримка в їх фінансуванні через місцеві бюджети і Державну службу зайнятості.

Для працевлаштування громадян, які потребують додаткового соціального захисту і не здатні на рівних конкурувати на ринку праці райдержадміністраціями і міськвиконкомами області за поданням міськрайцентрів зайнятості на підприємствах, в установах та в організаціях області на 2002 рік було зарезервовано 3600 робочих місць для працевлаштування даної категорії населення. Протягом 2002 року працевлаштовано за сприянням служби зайнятості 2033 соціально незахищених громадян.

Важливу роль у забезпеченні зайнятості відіграє створення нових робочих місць. Протягом 2002 року за рахунок всіх джерел фінансування в різних сферах економічної діяльності введено в дію 20363 нових робочих місць, в тому числі в галузях економіки — 10663 нових робочих місць, що на 2671 робоче місце більше, ніж у 2001 році. З числа введених у дію нових робочих місць 1141 робоче місце створено за рахунок дотацій ро-

ботодавцям на створення нових робочих місць з Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття становить 114,1 відсотки виконання завдань Фонду на 2002 рік.

З метою соціального захисту, підвищення конкурентоспроможності незайнятого населення, враховуючи потребу регіону в кадрах та для самозайнятості, проводилася робота по наданню безробітним допомоги з професійного навчання, перенавчання, підвищення кваліфікації. Протягом 2002 року за направленнями служби зайнятості проходили професійне навчання 4520 осіб, що на 1254 особи більше, ніж у 2001 році. В цілому професійним навчанням за направленням служби зайнятості було охоплено 4,0 відсотка безробітних проти 3,0 відсотка в минулому році.

У минулому році безробітні проходили профнавчання за 30 професіями. Найбільш поширеними серед них були такі професії: оператор заправних станцій, оператор котельні, електрогазозварювальник, маляр, штукатур, лицювальник — плиточник, офіціант, швачка, секретар, кондитер, продавець, тракторист-машиніст сільськогосподарського виробництва, пекар, агент з організації туризму, оператор комп'ютерного набору. Всього у звітному році 2330 осіб (51,6 відсотка до загальної кількості осіб, що проходили профнавчання) навчались за професіями, зорієнтованими на підприємницьку діяльність, малий бізнес та самостійну зайнятість.

Найбільш безробітними верствами населення є жінки та молодь. Тому важливе значення приділяється організації їх професійного навчання. Серед громадян, котрі навчались у звітному році, 2300 осіб становлять жінки і 2564 особи — громадяни віком до 28 років, що відповідно становить 51,0 та 56,7 відсотка. До пріоритетних завдань слід віднести проведення невідкладних заходів активної політики зайнятості серед осіб, неконкурентоздатних на ринку праці.

Зайнятість в Україні, навіть така, що потребує складної професійної і освітньої підготовки, не забезпечує нормального, не лише за світовими стандартами, а й за колишніми стандартами України, рівня життя. Простежується феномен бідності зайнятого населення, що є свідченням порушень прав людини

на справедливу винагороду за працю, а також принципів засад формування вартості робочої сили і системи оплати праці.

За умов, коли не лише пенсія, а й заробітна плата в зареєстрованому секторі не забезпечує належних умов життя, основна частина населення України вимушена вдаватись до так званої «стратегії виживання», яка передусім означає додаткову зайнятість на присадибних ділянках, у неформальному секторі тощо. Це неминуче призводить до істотного перевищення тривалості робочого дня, роботи в несприятливих умовах, практичної відсутності відпочинку і дозвілля, результатом чого є погіршення стану здоров'я людей. А це, в свою чергу, призводить до зменшення тривалості життя, розповсюдження захворювань, які пов'язані з такою ситуацією.

Вкрай важливим напрямом державної політики в нинішніх умовах є підтримка рівня життя соціально вразливих верств населення. У найважчих умовах опинились сім'ї з дітьми, хоча саме молодь і діти мають бути одним із головних об'єктів соціального захисту держави, а їхній добробут і розвиток — першочерговою ціллю соціальної політики.

З метою розширення зайнятості та підвищення рівня життя населення доцільно запровадити державний механізм взаємопов'язаного регулювання такими важливими процесами, як ринок праці і доходи населення. Можливості працевлаштування на нові робочі місця за умов реструктуризації економіки України є обмеженими, адже відбуваються суттєві зміни в структурі робочих місць. За таких умов основним засобом стримування масового безробіття стає стимулювання підприємств і організацій до створення додаткових робочих місць насамперед на приватних і спільних підприємствах, у сфері малого і сімейного підприємництва, на підприємствах і в організаціях комунальної власності. У державному секторі економіки потрібно відстоювати спрямування інвестиційної політики на розвиток трудомістких виробництв шляхом їхньої реконструкції — як найбільш економічного напрямку створення додаткових робочих місць; економічну підтримку підприємств, що можуть випускати продукцію на експорт і не відчувати труднощів в її збуті на внутрішньому ринку через зменшення платоспроможного попиту населення. Головна суть цієї політики має

зводиться до пільгового кредитування всіх видів витрат, пов'язаних зі створенням нових та збереженням ефективно діючих робочих місць.

1. Гуць М. Проблеми безробіття та рівня життя населення України // Україна: аспекти праці. - 2003. - №2.
2. Долішній М.І., Алуко Т.С., Токарський Т.Б. Трудовий потенціал, зайнятість і ринок праці. - Львів, 1997.
3. Закон України «Про зайнятість населення» від 21 листопада 1997 р. № 665/97-ВР.
4. Івано-Франківщина, Україна, світ (1995-2000 рр.): статистичний збірник – Івано-Франківськ, 2001.
5. Конвенція 168 про сприяння зайнятості та захист від безробіття. //Конвенції та рекомендації, ухвалені МОП. 1965 - 1999. - Т II. Женева.
6. Ліанова Е. Тиск на ринок праці в Україні: вимірювання і аналіз // Україна: аспекти праці. — 2002. - №5
7. Петрова І. Економіко-правові засади забезпечення зайнятості населення України // Україна: аспекти праці. - 2002. - №6.
8. Приймак В. Зайнятість та безробіття в Західному регіоні України // регіональна економіка. - 1998. - №3.

9. Приймак В. Характеристика ринку праці західного регіону України і найважливіші напрями його регулювання // Україна: аспекти праці. -1998. - №5.

10. Приймак В. Пропозиція робочої сили на поточному ринку праці України та її багатофакторний аналіз. - 2001. - №2

11. Ринок праці України у 2001 році: Аналітично-статистичний збірник / ДЦЗ Мінпраці та соцполітики. - К., 2002.

12. 12.Статистичний щорічник України за 2001 рік - Київ: «Техніка», 2002.

13. 13.Статистичний щорічник України за 2002 рік - Київ: «Техніка», 2003.

A situation of employment of population of Ivano Frankivsk region is considered in the article. A retrospective and comparative analysis of employment on the comparison from by the previous periods is conducted and with other regions of country. For the analysis tables and graphic arts, statistical data for the last 15 years and also data of regional center of employment are widely used. Basic demographic and economic factors, which affect a dynamics of labour resources of region, their composition and structure, are lighted. Conceptual ways of decision of region employment problems are led.

Дерев'яно С. О.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЖЕБРАКІВ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У статті відображено соціально-економічне становище найтиповіших представників маргінальних верств населення – жебраків, висвітлено результати соціологічного дослідження даної маргінальної групи, що проводилось на Івано-Франківщині в 2002 році. Дані соціологічного дослідження дали змогу висвітлити рівень та спосіб життя жебраків в Івано-Франківській області. Автором також запропоновані основні напрями подолання жебрацтва в Україні та ряд профілактичних заходів, спрямованих на запобігання виникненню та поширенню цього явища у майбутньому.

Криза економічних та суспільних відносин у державі тісно пов'язана з таким антисоціальним явищем як жебрацтво. Проблема жебрацтва в Україні, як і в інших країнах СНД, у перехідний період до ринкових відносин є надзвичайно актуальною. Жебраки (люди, що просять милостиню) – це типові представники економічних маргіналів, які

з тих чи інших причин, що призвели до погіршення їхнього соціально-економічного стану, опинилися на периферії суспільства. Тож прерогативою соціальної політики в будь-якій цивілізованій країні є підвищення рівня життя громадян, запобігання поляризації та маргіналізації суспільства. Вирішення проблеми жебрацтва залежить від ефективності виконання цих основних завдань. Слід визнати, що досить непогано проблему жебрацтва було вирішено в колишньому Радянському Союзі. Як відомо, в СРСР жебраків майже не було, що пояснюється повною трудовою зайнятістю в державі. Проте, методи, за допомогою яких вирішувалася ця проблема в колишньому тоталітарному суспільстві, були не завжди гуманними, і не можуть використовуватися у будь-якій демократичній формації.

Жебраки були і є в усіх державах світу. Розмір цієї соціальної групи в тій чи іншій країні свідчить про ефективність системи соціального захисту в ній. За методологією

Міжнародної Організації Праці усе населення у віці 15-70 років поділяється на дві категорії: економічно активне та економічно неактивне населення. До першої належать особи, які займалися економічною діяльністю або шукали роботу і були готові приступити до неї, тобто класифікуються як “зайняті” та “безробітні” (у визначенні МОП). До другої входять особи, які не можуть бути класифіковані як “зайняті” або “безробітні”. Зважаючи на той факт, що всі жебраки є особами, що не працюють і в більшості випадків не виявляють бажання шукати роботи, їх можна включити до економічно неактивного населення.

Будучи представниками маргінальних верств, жебраки становлять собою потенційну небезпеку, оскільки вони є джерелом соціальної напруженості в державі. Адже з історії відомо, що саме бідні люди, доведені до відчаю, неодноразово ставали маріонетками в руках політиків і були рушійною силою революцій, путчів та переворотів.

Рівень наукового дослідження проблеми жебрацтва в Україні є, на жаль ще низьким. Проведення наукових робіт у цьому напрямку утруднюється відсутністю необхідної статистичної інформації про дану категорію населення. В СРСР дані про людей, що просять милостиню, а також осіб без визначеного місця проживання можна було отримати в органах внутрішніх справ, оскільки на той час жебрацтво та проживання без прописки вважались порушенням закону. Зараз в Україні такі явища не є правопорушеннями, і тому облік жебраків не ведеться.

Проте, незважаючи на всі труднощі, за сприяння органів соціального захисту нами було зроблено спробу провести соціологічне дослідження серед представників цієї маргінальної групи на регіональному рівні – в Івано-Франківській області. Його метою було виявлення приблизної кількості жебраків в регіоні, визначення рівня їх соціально-економічного становища та причин, що спонукали їх просити милостиню. Проведений аналіз цих проблем дав змогу здійснити розподіл чисельності жебраків за віком, статтю, рівнем освіти, місцем проживання, родинними зв'язками, станом здоров'я, порушеннями закону, зайнятістю, здобутими спеціальностями та виявити певні закономірності в розрізі окремих районів області.

Також вдалося визначити ставлення населення області до проблеми жебрацтва.

При проведенні соціологічного дослідження було опитано 63 особи, що просять милостиню (38 жінок та 25 чоловіків). Виявити точну кількість жебраків у тому чи іншому районі області, звичайно, не вдалося, проте за допомогою одержаних даних було виявлено, що найбільша їх частина здійснює свій “промисел” на урбанізованих територіях – в районних центрах та курортних зонах. Численний відсоток жебраків в обласному центрі – м. Івано-Франківську, тоді як у сільській місцевості їх, по суті, немає. Виняток становлять тільки жебраки мігранти, здебільшого із Закарпаття. Відсутність жебраків у селах пояснюється, на нашу думку, не стільки економічними чинниками, скільки ментальністю сільського населення. Воно вважає жебраків людьми лінивими, що не хочуть працювати. На запитання “Чому ви не допомагаєте жебракам?” майже всі опитані селяни дали одностайну відповідь, що якщо людина не має грошей, щоб прогодувати себе, то вона може взяти земельну ділянку і працювати на ній. А землі та житла, як відомо, в селі нині предостатньо.

За віковим складом чисельність жебраків розподілилась приблизно таким чином: до 16 років – 33,5%; від 16 до 30 років – 17,7%; від 30 до 55 років – 16,3%; від 55 до 70 років – 21,1%; старші 70 років – 11,4%. Як бачимо, жебраки в області представлені в основному дітьми та особами похилого віку, яким важко інтегруватися у ринок праці і які найбільше викликають співчуття у населення. Особи віком від 16 до 55 років, тобто працездатного віку, становлять меншу частину. Вони ще можуть себе якось прогодувати, оскільки мають більше можливостей займатись трудовою діяльністю.

Дослідження вікової структури виявило, що жінок серед жебраків більше, ніж чоловіків (60,3% – жінки, 39,7% – чоловіки). Така ситуація, скоріш за все пояснюється низьким рівнем освіти жебраків, які переважно навіть не мають середньої освіти і можуть бути зайняті тільки фізичною працею, що в свою чергу робить жінок неконкурентноспроможними з чоловіками на ринку фізичної праці.

За місцем проживання жебраки поділяються на тих, що мають житло, «бомжів»

(тобто осіб без житла) та мігруючих жебраків. Особи, що мають житло і проживають за місцем прописки серед опитаних жебраків області, становили 66,7%, бомжі – 17,5%, а мігранти – 15,8%. Основними причинами втрати власного житла були названі: 1) обман з боку покупця при продажі квартири; 2) продаж квартири та необдуманна витрата одержаних грошей. Мігруючі жебраки – це, як правило жителі районів, що кочують по районних та обласних центрах у пошуках “джерела доходів”. Значну частину таких мігрантів становлять жителі Закарпатської області, де за даними статистики рівень бідності є найвищим в Україні.

На запитання “Чи є у вас родичі?” 73,0% респондентів дали позитивну відповідь. Причини розриву родинних зв'язків в основному були пов'язані з кримінальним минулим опитуваних або пияцтвом. Частина жебраків, що мають близьких родичів (батька, матір, сестру або брата) становила лише 15,9% від усієї сукупності, 11,1% є круглими сиротами з дитинства.

При визначенні рівня лояльності жебраків до закону були отримані такі дані. 28,6% респондентів заявили, що притягувались до кримінальної відповідальності, 54,0% – до цивільної (деякі особи неодноразово) і лише 17,4% стверджували, що ніяким чином не порушували жодного закону. Основними причинами для притягнення до кримінальної відповідальності були крадіжки, а до цивільної – поява у громадських місцях у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння.

Під час проведення дослідження виявилось, що стан здоров'я значної частини жебраків є вкрай незадовільним. Так, серед опитаних 6,3% – інваліди I групи, 11,1% – інваліди II групи, 4,8% – III групи. Частина осіб, що не мають групи інвалідності становила – 77,8%. При опитуванні більшість жебраків, які не мають групи інвалідності, стверджували, що мають серйозні проблеми зі здоров'ям. Зрозуміло, що причинами цього є пияцтво, вживання наркотиків, антисанітарія, ненормальні кліматичні умови, неповноцінне харчування та негативні психологічні настрії.

Усі жебраки, безумовно, є безробітними, незважаючи на той факт, що значна частина опитаних віком від 40 років і старше мають середню спеціальну освіту (20,8%). Неповну

середню освіту здобули 65,2% жебраків. Особи без освіти становлять 12,4%. Це, як правило, – молоді люди віком до 16 років. Серед жебраків трапляються й особи з вищою освітою. Проте їх частка у загальній сукупності є дуже мізерною (1,6%). Причини, що призвели їх до такого жалюгідного стану – пияцтво та певні психічні захворювання. Жебраки, які мали колись роботу виявилось 81,0%. Більшість із них – люди віком від 30 років, що були зайняті на ринку праці до 90-х років. Осіб, що ніколи не працювали – 19,0% (в основному молодь віком до 20 років).

Надзвичайно небезпечним явищем є те, що майже всі жебраки контролюються місцевим криміналітетом, який наживається на знедолених людях, котрі систематично сплачують їм певну частку від зароблених ними коштів. Цей факт стверджували 95,3% стаціонарних жебраків. Мігруючі жебраки, переїжджаючи з одного місця на інше, уникають контролю кримінальних структур, за що іноді ризикують поплатитися.

Невід'ємною частиною дослідження соціально-економічного становища людей, що займаються жебракуванням, є вивчення їх сімейних бюджетів (таблиця 1).

Щодо дохідних статей бюджету жебраків, то для працездатних осіб їх є тільки дві – жебракування, що за словами опитаних, є найбільш прибутковим, та, як стверджують працівники правоохоронних органів, – дрібні крадіжки. Для інвалідів і пенсіонерів, крім вищезгаданих джерел доходів, слід додати ще й пенсії за віком та інвалідності, різного роду матеріальні допомоги, що виплачуються державою. Сюди також необхідно віднести і допомогу з боку різних релігійних конфесій і благодійних організацій (наприклад, у вигляді безкоштовних обідів), хоча їх частка у дохідній частині сімейного бюджету жебраків є мізерною (4,07%). Розмір прибутків від жебракування носить сезонний характер. У холодні зимові місяці воно приносить найвищі заробітки, оскільки в цю пору року у людей посилюється співчуття до жебраків. Те ж саме відбувається і у випадку різних стихійних лих, коли під виглядом потерпілих жебраки просять допомоги. Так, було помічено, що під час повеней у Закарпатській області значно зростає число людей, які, ходячи по квартирах просять милостиню.

Таблиця 1

Структура середньомісячного доходу осіб, що просять милостиню

Джерело доходів	В середньому на одного жебрака, грн.	Структура доходів, %	Вказали даний вид доходів, чол.	В середньому на одного вказавшого, грн.
Жебракування	126	73,26	63	126
Пенсії за віком	17	9,88	32	33
Пенсії по інвалідності	10	5,81	16	39
Матеріальна (грошова) допомога з боку держави	9	5,23	18	32
Матеріальна (грошова) допомога з боку благодійних організацій та релігійних конфесій	7	4,07	34	13
Незаконні дії	3	1,74	3	63
Всього	172	100	X	X

У результаті проведеного соціологічного дослідження було встановлено лише приблизний розмір доходів кожного жебрака від жебракування, оскільки інформація записувалася зі слів респондентів, що, звісна річ не гарантує її абсолютної достовірності. Розмірам доходів від жебракування притаманна велика варіабельність. Так, за неофіційними даними, окремі жебраки, які здійснюють промисел у вигідних людних місцях, за день можуть заробити до 200 грн., у той час, як переважна більшість жебраків заробляє 3-5 грн. на день.

Серед видатків жебраків (таблиця 2) основну частину становлять витрати на продукти харчування (50,58% сімейного бюджету), де найбільша частка припадає на хлібобулочні (26,32%) та молочні вироби (12), що обумовлено їх низькою вартістю порівняно

з іншими продуктами. Склад раціону жебраків тісно пов'язаний із сезонними змінами цін на продукти харчування. Наприклад, влітку значно зростає споживання фруктів (8,6%), а восени – овочів, особливо картоплі (12,4%). На другому місці серед витрат жебраків стоять вино-горілчані вироби (6,98% сімейного бюджету). На систематичне вживання алкогольних напоїв вказало 36 із 63 опитаних. Джерелом їх придбання є, як правило, дрібні торговці, що займаються незаконними продажем несертифікованої низькоякісної продукції, споживання якої може завдати значної шкоди здоров'ю.

Одяг жебраки купують рідко, здебільшого з настанням холодів, при цьому надають перевагу старій і дешевій одежі. Нове вбрання за словами жебраків, їм не потрібне. Одні стверджують, що не купують новий одяг че-

Таблиця 2

Структура середньомісячних видатків осіб, що просять милостиню

Вид видатків	В середньому на одного жебрака, грн.	Структура видатків, %	Вказали даний вид видатків, чол.	В середньому на одного вказавшого, грн.
Суми, що сплачуються контролюючим кримінальним структурам	52	30,23	34	96
Продукти харчування	87	50,58	56	98
Вино-горілчані вироби	12	6,98	36	21
Тютюнові вироби	10	5,81	42	15
Наркотичні засоби	4	2,33	6	42
Одяг	2	1,16	39	3
Оплата комунальних послуг	5	2,91	3	105
Всього	172	100	X	X

рез високі ціни, а інші – що такий тип одягу псує їхній “імідж” і зменшує прибутки. Якщо розподілити витрати на придбання одягу помісячно, то вони становитимуть лише 1,16% сукупних місячних витрат.

Більшість опитаних вказали на те, що засобами гігієни вони не користуються і витрати на них становлять 0%. Через таку антисанітарію серед жебраків спостерігається високий рівень захворюваності на інфекційні хвороби.

Хоча значна частина жебраків має житло і проживає у ньому за місцем прописки, квартирну плату ніхто з них не сплачує. Тільки 4,76% жебраків стверджують, що із комунальних послуг ними проплачується лише електро- та газопостачання. Для решти опитаних такі послуги комунальними службами вже давно припинені. Суми боргів за квартплату та за комунальні послуги у жебраків сягають астрономічних цифр.

До переліку постійних витрат жебраків слід включити витрати на сигарети да дешеві легкі наркотичні засоби (маріхуану, клей). Серед 63 опитаних не знайшлося жодної особи, яка б не палила. Витрати на сигарети посідають 3 місце у видатковій частині їх сімейного бюджету і становлять 5,81%. Дешеві наркотики вживають в основному молоді люди і, що є найбільш неприпустимим, – діти. За даними опитування молоді віком до 16 років 88% осіб вживають їх майже щоденно.

До проблеми жебрацтва у нашій країні слід ставитися як до своєрідної “злоряксної пухлини” на тілі суспільства і вести з цим явищем цілеспрямовану боротьбу. Основними причинами виникнення та зростання цієї маргінальної групи є глибокі деструктивні зміни в економічній та соціальній структурі української держави.

Жебраки – це крайній вияв бідності та нужденності. Через своє скрутне економічне становище такі особи не можуть задовольнити своїх елементарних соціально-побутових потреб, не кажучи вже про духовні. Перехід особи до категорії жебрацтва тягне за собою крах цінностей, фізичну та моральну деградацію. Повністю ліквідувати таке явище, як жебрацтво навряд чи коли-небудь вдасться, проте зменшити його розміри та запобігти подальшому зростанню цілком реально.

Головні напрямки подолання проблеми на нашу думку, такі:

1) удосконалення системи професійної перекваліфікації, яка дасть змогу зменшити рівень маргіналізації в державі;

2) розробка програм соціального моніторингу, за допомогою яких можна буде одержати необхідні дані для наукових досліджень;

3) створення притулків, де бездомні жебраки могли б переночувати в холодну пору року і пройти медичне обстеження;

4) розробка регіональних програм, що стимулюють створення нових робочих місць (наприклад, громадські роботи);

5) реалізація нової системи пенсійного страхування, що підвищить життєвий рівень непрацездатного населення;

• б) створення соціальних служб реабілітації жебраків, основним завданням яких було б надання необхідної інформації про вільні робочі місця, житло та надання психологічної підтримки. У зв'язку зі скрутним економічним становищем держави, обмеженістю бюджетних ресурсів, опікуватися діяльністю таких служб повинні громадські організації, церква, а джерелом фінансування їх можуть бути благодійні внески громадян, спонсорські допомоги різних підприємств та організацій.

Вирішити проблему жебрацтва досить важко, оскільки таке явище зумовлене не тільки економічними, а й соціальними чинниками, а тому комплекс заходів, що спрямовані на його подолання, повинен включати також і методи соціальної реабілітації індивіда. Інтегруватися в суспільство жебраку досить важко, а через деградацію особистості, втрату моральних цінностей він часто не відчуває у цьому потреби. Отже, основні зусилля держави, соціальних служб, громадських організацій повинні бути спрямовані на недопущення розвитку даного явища.

1. Економічна активність населення України у 2001 році: Стат. збірник. / Державний комітет статистики України: №6-3-92/139 від 27.06.2002 р.

2. Економічна активність населення області за 2000-2001 роки: Стат. збірник. / Івано-Франківське обласне управління статистики. 2002.

3. Кучер Г. Соціально вразливі категорії населення і ринок праці в сучасних умовах // Україна: аспекти праці. – 2002. – №2. – с. 8-13.

4. Маргіналізація населення України. (Колективна монографія). За загальною редакцією В.В. Онікієнка – К.: НЦ ЗРП НАН і Мінпраці України, 1997. – 191 с.

5. Борецька Наталія. Соціальний захист населення на сучасному етапі: стан і проблеми. – Донецьк: Янтра, 2001. – 352 с.

The article is devoted to the analysis of the socio-economic position of beggars as the most marginalized strata. The results of sociological research of this marginal group, which was carried out in Ivano-Frankivsk region in 2002, are highlighted in the article. The author also proposes the ways of solving the problem of beggary.

Татунчак Я. І.

МОЛОДЬ ПРИКАРПАТТЯ В ДЕМОГРАФІЧНОМУ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ВИМІРАХ

Ця стаття стосується основних характеристик демографічного та економічного становища молоді Прикарпаття. В ній проаналізовано показники демографічного виміру: народжуваність, смертність, шлюбність, розлучуваність та стан соціально-економічного розвитку, які в свою чергу мають досить вагомий вплив на формування нового покоління.

Історія - це постійна зміна поколінь, кожне з яких не лише успадковує цінності, передані старшими, але й примножує, розвиває їх. Від того, як передається від одного до другого покоління матеріальна і духовна спадщина, залежить стабільність і перспективність суспільного розвитку. Українське суспільство перехідного періоду характеризується складними процесами становлення держави, політичної системи, а відповідно - й іншими підходами до формування нового покоління.

З утвердженням незалежності формувалась і зазнавала істотних змін державна політика щодо молоді, яка покликана створити умови для якнайшвидшого соціального її становлення, розширення можливостей самореалізації як у власних, так і у суспільних інтересах та надати для цього необхідні гарантії.

На Прикарпатті за 10 років набуто основи законодавчої бази щодо розвитку та становлення молоді, формується відповідна структура для роботи з цією категорією населення, діє відповідне управління облдержадміністрації, функціонують 19 відділів у справах сім'ї та молоді райдержадміністрацій та міськвиконкомів, обласний та 15 районних і міських центрів соціальних служб для молоді, 19 служб у справах неповнолітніх

тощо. Спільно із управліннями освіти і науки, культури, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту облдержадміністрації, УМВСУ в області, обласним центром зайнятості реалізуються регіональні програми та заходи Прикладом цього можуть бути “Сприяння соціальному становленню та всесторонньому розвитку молоді Івано-Франківщини”, “Обдаровані діти”, “Фізичне виховання – здоров'я нації”, “Сільська молодь”, “Житло для молоді”, “Рідна оселя”, “Сприяння працевлаштуванню та вторинній зайнятості”, “Соціальна робота з призовною молоддю та військовослужбовцями”, “Школа волонтерів”, “Профілактика негативних явищ у дитячому та молодіжному середовищі”, заходи щодо підтримки становлення та розвитку студентських сімей, міжвідомчі заходи щодо профілактики бездоглядності і правопорушень серед дітей та їхньої соціальної реабілітації на 2001-2002 роки та інші [3].

Одним із найважливіших завдань соціально орієнтованої держави є сприяння розвитку молодого покоління, задоволення його потреб, участі молоді в розбудові держави. Аналіз статево-вікової структури населення Прикарпаття показує, що юнаки і дівчата віком 14-28 років становлять п'яту частину від загальної кількості населення. Протягом останніх 10 років частка молоді в області зменшилась з 20,4% на початок 1991 року до 23,0% на початок 2001 року. Питома вага осіб у віці 14-28 років в міських поселеннях залишилась стабільною і становить 25,4%, в сільській місцевості – відбувся її ріст з 18,8 до 21,1 відсотка. За абсолютними даними на Івано-Франківщині у 2002 році проживало 323,565 тис. осіб у віці 14-28 років, у тому числі 164,087 тис. чоловіків і 159,478 тис. жінок [4].

Основним джерелом емоційної та соціальної підтримки молоді повинна виступати сім'я. На початку 90-х років рівень одруженості в області досягав 9,1-7,5 шлюбів на 1000 жителів. У 1996 р. він знизився до 6,4%, надалі почав коливатися: в 1999 – 7,0%, 2000 – 5,9%. За попередніми даними на Прикарпатті у 2002 році зареєстрували шлюб 9624 пар, при цьому рівень одруженості становив 6,8 шлюбу на 1000 жителів, тоді як у 2001 році – 9120 пар з відповідним рівнем шлюбності 6,3. З них найбільша частка припадає на шлюби, що реєструються між молодими людьми. Так, у 2002 році одружилося 77% чоловіків і 74% жінок [7]. Середній вік жінки при одруженні становив 23, чоловіка – 27 років. В сільській місцевості середній вік становить відповідно 22 і 26 років. Із числа шлюбів між особами у віці 14-28 років – 73,2% чоловіків і 68,9% жінок одружилися вперше. Повторно взяли шлюб серед чоловіків – 0,7% вдівців і 3,8% розлучених, серед жінок вдів – 0,3%, розлучених – 6,7%.

Дівчата, як правило, раніше юнаків вступають у шлюб. У віковій групі до 19 років частка одружених жінок становила 20%, чоловіків – лише 1,7%, у віці 20-24 роки – відповідно 43,3 і 48,2%. У віковій групі 25-29 років частка чоловіків, що одружуються, значно перевищує частку жінок – 29,3 проти 10,9 відсотка.

Протилежний процес щодо шлюбу – розлучуваність. За останні 10 років на Прикарпатті щорічно реєструється 3,5-4,0 тис. розлучень. В Івано-Франківській області за 2002 рік розлучилися 4121 пара.

Порівняно з 1991 роком рівень розлучуваності зріс із 2,2 2,7 на 1000 жителів до. Проте слід відзначити зменшення частки розлучень у віці 14-28 років для чоловіків із 36,4% у 1991 році до 10 у 2002 р., для жінок – відповідно із 46,9 до 31,4 відсотка [5].

Кількість шлюбів та розлучень до певної міри визначає рівень народжуваності, на який має вплив і нестабільність у соціально-економічному розвитку.

Із загального числа 13911 народжених в області у 2002 році матерями у віці 14-28 років народжено 11,7 тис. дітей (84,4%). Це менше показника 1991 р. на 35,6%.

Рівні народжуваності суттєво відрізня-

ються у матерів різних вікових груп: найвищі показники спостерігаються у жінок віком 20-24 роки – 6019. Але, якщо на початку 90-х років жінки цієї групи народжували в середньому 196 дітей в розрахунку на 1000 жінок зазначеного віку, то у 2000 – 125. Дещо нижчі показники народжуваності у групі 25-29 років (67 дітей), ще нижчі – у віці до 20 років (44 дитини).

У 94% матерів віком до 30 років з'являються на світ перша дитина, 82,8% – друга.

Більшість дітей народжуються у зареєстрованому шлюбі. Але все таки кожне 12 немовля з'являється на світ у матерів-одинок, або у батьків, шлюб яких не зареєстрований.

Не менш важливою характеристикою в демографічному вимірі є смертність. Частка померлих у віці 14-28 років в області у 2001 році становила 2% [6]. За абсолютними даними в області померло 264 чоловіки і 85 жінок, тобто смертність чоловіків у цій групі перевищує смертність жінок у 3,1 рази. В 2002 році частка померлих у цьому віці збільшилася до 2,2 відсотків і відповідно померло 306 чоловіків і 93 жінки. Домінуючою причиною смерті є нещасні випадки, отруєння і травми, від яких загинуло 56,4% від числа померлих.

На стан здоров'я молоді впливає багато чинників, тому заходи медичного характеру мають мінімальний вплив на вирішення проблеми зміцнення здоров'я підростаючого покоління. Для вирішення проблеми потрібен комплекс заходів на державному рівні.

Сьогодні молодь вступає в самостійне життя в дуже складний і динамічний час. Молодіжні проблеми – здебільшого соціальні проблеми: освіти, охорони здоров'я, наявності житла, роботи, сім'ї та шлюбу, служби в армії, сексуальної поведінки, вживання наркотиків та ін.

За роки незалежності України відповідно до соціально-економічних умов у Івано-Франківській області ведеться робота щодо реалізації державної політики в галузі освіти.

Освіта в регіоні набула національного характеру як за змістом, так за формами роботи. В області розроблена регіональна концепція української школи Прикарпаття. Науковці та практики суттєво впливають на оновлення змісту освіти. Здійснено різноас-

пектні напрацювання в реалізації інваріантної та варіативної частин навчальних планів шкіл, вони мали вихід на всеукраїнський рівень.

Освітяни Прикарпаття спрямовують свою діяльність на реалізацію положень чинного законодавства щодо забезпечення безперервної освіти, удосконалення навчально-виховного процесу, збереження та зміцнення існуючої матеріальної бази.

Важливим є вдосконалення та приведення у відповідність до потреб населення мережі усіх навчальних закладів області.

Освіта загалом зберегла свій потенціал. Галузь має розгалужену структуру. У 768 загальноосвітніх шкіл усіх типів і форм власності навчається 214 тис. учнів. Основна частка припадає на школи I-II та I-III ступенів відповідно – 39 і 42%, I ступеня – 17% [3].

На базі загальноосвітніх шкіл створюються навчально-виховні комплекси “школа-дитячий садок”, базові школи реорганізуються у навчальні заклади вищого ступеня. Це характерна ознака змін у системі освіти області.

Реформування економіки, зміни, що відбуваються на промислових підприємствах, будовах, у сільському господарстві зумовили необхідність оновлення системи професійно-технічної та вищої освіти. Станом на 1 січня 2003 року в області функціонувало 20 професійно-технічних навчальних закладів, 23 вищих навчальних заклади I-II та 14 - III-IV рівнів акредитації, в яких здобувало освіту майже 57 тис. учнів та студентів. Якщо взяти середньообласний показник, то на 10 тис. населення припадає приблизно 302 студенти. А всього тих, хто навчається в закладах вищої, професійно-технічної та загальної середньої освіти, понад 19 відсотків жителів області. За останнє десятиріччя здійснено спеціалізацію та перепрофілювання училищ. Збільшилась кількість складних та інтегрованих професій з 37 до 40 з урахуванням регіональних потреб економіки.

Зберігаються та розширюються соціальні функції профтехосвіти. Училища приймають на навчання дітей-сиріт, дітей з вадами фізичного розвитку. Більшість ПТНЗ отримали ліцензії на здійснення курсової підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації незайнятого населення.

Поширюється інтеграція ВНЗ I-II рівнів акредитації у навчальні комплекси з університетами та академіями. Продуктивними є зв'язки з Івано-Франківським національним технічним університетом нафти і газу (коледж електронних приладів), медичною академією (Коломийське медичне училище), Бурштинський енергетичний технікум створив об'єднання із ступеневою формою навчання: дитячий садок-школа-гімназія-технікум та співпрацює з Харківською інженерно-педагогічною академією.

Попри всі фінансово-економічні труднощі за 10 років незалежності в області введено в дію 87 шкіл на 21 тис. учнівських місць, у тому числі в сільській місцевості – 73 на 11509 місць. Споруджено спальний корпус школи-інтернату на 80 місць та добудовано до шкіл п'ять кабінетів, три спортзали, їдальню, майстерню. Найвагоміші здобутки в Коломийському та Надвірнянському, Богородчанському, Верховинському, Снятинському, Тисменицькому, Тлумачькому районах, м. Івано-Франківську. За рахунок різних джерел фінансування побудовано одне профтехучилище, навчальний корпус юридичного факультету Прикарпатського університету ім. В. Стефаніка; два лекційні корпуси, комплекс громадського харчування в Державній медичній академії; реконструйовано три навчальні корпуси, базу відпочинку та відкрито санаторій-профілакторій при Національному технічному університеті нафти і газу.

В області збільшилася кількість IBM-сумісної та сучасної техніки. На 216255 учнів 2452 комп'ютери. Спостерігається тенденція збільшення ПЕОМ в області (на даний час 2671). Зростає кількість закладів, під'єднаних до системи інтернет. Лише у Івано-Франківську в другому кварталі 2001 р. це зробили 4 школи. Тепер на один комп'ютер у містах області припадає 65, у селах – 100, а в загальному по області – 81 учень.

Опитування, проведене серед молоді області щодо соціального становища дало змогу виявити, що 53% молоді проживає на заробітну плату батьків, 14% – на власну зарплату, 12% – займається індивідуальною трудовою діяльністю і має з цього доходи, 49% молоді турбує можливість подальшого навчання, 32% – працевлаштування, 18% -

змістовне проведення вільного часу, 1% - спілкування з однолітками.

Розв'язанню проблеми житла сприяє реалізації в області програм "Житло для молоді" та "Рідна оселя".

Відповідно до розпорядження облдержадміністрації від 3.01.1997 року № 5 "Про вдосконалення шляхів розвитку молодіжного житлового будівництва" молодіжний житловий комплекс "Експрес-24" в м. Івано-Франківську визначено базовим підприємством по будівництву житла для молодих сімей [2].

За 1997 р. – I півріччя 2002 р. здано в експлуатацію 6 будинків загальною площею 9 тис. кв. метрів. Поліпшили свої житлові умови за цей період 132 сім'ї.

Водночас частка інвестицій в обсязі житлового будівництва незначна. А у зв'язку із зменшенням темпів житлового будівництва скорочується і кількість молодих сімей, що перебувають на квартирній черзі. Станом на 1.01.2002 року на квартирній черзі перебувало 586 молодих сімей, що у 5,7 рази менше, ніж на 1.01.1992 року. Одержали житло у 2001 році 38 молодих сімей (6,5% від загальної кількості) проти 163 сімей у 1991 році [8].

На особливому контролі діти та молодь з особливими потребами. Державна допомога молодим інвалідам нараховувалась та виплачувалась своєчасно. До їх послуг з будинки-інтернати II, III, IV профілів з розгорнутою ліжко мережею на 400 місць, санаторії, профілакторії, бази відпочинку. Впродовж 3 років активізувалася робота з організації дозвілля та занять за інтересами цієї категорії людей. Це і курси з ужиткового мистецтва, курси само та взаємодопомоги, проведення районних та обласного фестивалю "Повір у себе", організація літнього відпочинку та оздоровлення та ін. Велика увага приділяється наданню благодійної грошової та матеріальної допомоги. Традиційними стали організація відзначення релігійних та державних свят, зустрічей, круглих столів й ін. Запроваджено шефство над установами, які опікуються над людьми з особливими потребами.

Вирішенню соціальних проблем молоді сприяє діяльність центрів соціальних служб для молоді через роботу спеціалізованих служб "Родинний дім" та "Мобільний кон-

сультативний пункт". Спеціалістами надається юридична, психологічна, медична допомога молоді різних категорій.

Зміни, що відбуваються на ринку праці, як в країні в цілому, так і в області, свідчать про наявність формування загрозливих тенденцій у сфері зайнятості і безробіття молоді. За період 1993- 2002 рр. кількість зайнятих у віці до 28 років скоротилася на 36,3 тис. осіб, а за останні три роки, на 5,7 тис. осіб, або на 34,4% і на кінець 2002 року склала 43,6 тис. осіб, що складає 15,8% усіх зайнятих в економіці області (без врахування малих підприємств). Кожна четверта молода людина, з числа зайнятих, працює в промисловості, кожна шоста – в освіті, охороні здоров'я.

Незважаючи на те, що на державному рівні розроблена і впроваджується низка заходів щодо реалізації молодіжної політики на законодавчому, політичному, соціальному, економічному рівнях, проблеми молоді в повному обсязі не вирішено.

В соціальній сфері для значної частки молоді найбільшої гостроти набули проблеми зниження рівня життя, відсутності роботи або перспективи її втрати, соціальних гарантій на допомогу. Нині соціальний захист безробітної молоді дуже обмежений і практично не впливає на її матеріальний стан. Впродовж останніх восьми років (1994-2001) кількість зареєстрованих безробітних серед молоді зросла майже у три рази. Четверта частина всіх безробітних, зареєстрованих у центрі зайнятості області на кінець 2001 року – це молоді люди у віці до 28 років, їх кількість 9,8 тис. осіб. За даними щоквартальних вибіркового обстежень економічної активності населення загальна кількість безробітної молоді (за методологією МОП – громадяни які шукали роботу, готові були приступити до неї, намагаючись організувати власну справу або знайти роботу та чекали відповіді) склала, в середньому, за 2001 рік майже 36 тис. осіб.

Упродовж минулого року до служб зайнятості області звернулося в пошуках роботи 21,9 тис. молодих громадян, що на 7,5% більше, ніж у 2001 році. Більшість серед них раніше мали робітничі професії (45,1%), 27,8% - посади службовців. Досить гострою

залишається проблема працевлаштування випускників навчальних закладів, особливо тих, які вперше шукають роботу. Серед молоді, яка перебувала на обліку в службі зайнятості на кінець минулого року, майже п'яту частину (19,8% проти 20,5% на кінець 2001 року) склали випускники навчальних закладів, з них 14% - випускники середніх загальноосвітніх шкіл, 32% - випускники професійно-технічних закладів освіти, 54% - випускники вищих навчальних закладів освіти. Порівняно з 2001 роком на 0,6 зросла питома вага молодих спеціалістів, які не отримали робочого місця після закінчення навчання у вищих закладах освіти.

Результати щоквартальних обстежень свідчать, що молодь є найбільш мобільною часткою населення. Так, щодо рівня довготривалого безробіття, частка молоді, що не має роботи більше одного року складає 18,8%, в цілому по області цей показник складає 67,6%. Порівняно менша частина молоді і серед тих, хто шукає роботу більше одного року (41,5% проти 57,9%) [2].

Незважаючи на відносно кращий стан молоді серед інших вікових груп стосовно тривалості пошуку роботи, значний рівень довготривалого безробіття свідчить про майже критичне становище з працевлаштуванням молоді, особливо тієї частини, що шукає роботу більше одного року.

Серед окремих вікових груп спостерігається тенденція зростання з віком часу пошуку роботи. Так, середня тривалість пошуку роботи особами 15-19 років складає 10 місяців, 20-24 роки – 11 місяців, 25-29 років – 12 місяців. Це пояснюється, насамперед, підвищеними вимогами до можливої роботи старших вікових груп, а підприємства та комерційні структури не зацікавлені у прийомі на роботу молодих недосвідчених кадрів. Разом з тим, за сприянням служб зайнятості області у минулому році було працевлаштовано 12,1 тис. молодих громадян (34,6% тих, що перебували на обліку), що в 1,5 рази більше, ніж у 2000 році.

Значно активізувалася робота по залученню молоді до громадських робіт. У 2001 році кількість громадян віком до 28 років, залучених до таких робіт, зросла в 3,8 рази і склала 4,4 тис. осіб.

Організація власного бізнесу є одним із шляхів економічного благополуччя молодої людини.

На допомогу молодим людям, які бажають започаткувати свою справу, в області створені і працюють ряд консультативних та навчальних установ. Зокрема: Українсько-канадське СП "МБЕРІФ бізнес-центр", його філії в Коломиї, Калуші та Косові; бізнес-інкубатор; бізнес-центр з підтримки жіночого бізнесу; Асоціація економічного розвитку Івано-Франківщини.

З метою ознайомлення молодіжної аудиторії з можливостями реалізації свого потенціалу в сфері підприємництва і вироблення практичних навиків по організації власного бізнесу підготовлено проект проведення навчальних рольових ігор "Молодіжне підприємництво" (підбір команди, організації її роботи, розв'язання конфліктних ситуацій).

Проводиться робота серед активістів молодіжного руху з написання проектів з метою залучення коштів різних джерел для втілення бізнес-ідей.

Вже стало традицією проведення обласного конкурсу для старшокласників "Молодий галицький бізнесмен" (започаткований у 1992 році), який дає учням знання з основ підприємницької діяльності, формування психології власника.

Щоб знати і розуміти особливості різних груп молоді, треба вивчати та аналізувати, шукати відповіді та порушувати нові питання, прогнозувати і перевіряти прогнози часом, удосконалюючи наукові методики та технології, що ми і будемо намагатися робити.

1. Про становище молоді в Україні. Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К.: ТМ Прінтікс Прес, 1999р. – 154 с.

2. Розпорядження Івано-Франківської облдержадміністрації від 3.01.1997 року № 5 "Про вдосконалення шляхів розвитку молодіжного житлового будівництва".

3. Матеріали управління у справах сім'ї та молоді 1997- 2002 р.

4. Матеріали по Всеукраїнському перепису населення 2001. – Івано-Франківське Обласне Управління Статистики (Таблиця 2.1).

5. Річні звіти Івано-Франківського Обласного Управління Статистики по природному приросту населення за 1991-2000 роки.

6. Річні звіти Івано-Франківського Обласного Управління Статистики по природному приросту населення за 2001 рік.

7. Річні звіти Івано-Франківського Обласного Управління Статистики по природному приросту населення за 2002 рік.

8. Квартальні звіти Обласного фонду підтримки індивідуального житлового будівництва молодим сім'ям за 1997-2002 роки.

This article deals with the main characteristics of demographic and economic position of youth of Prikarpatye. In it parameters of demographic measurement are annualized: birth rate, death rate, a marriage, divorce and social and economic development which in turn have rather powerful influence on formation of young generation.

Розділ 4. ФІНАНСИ. БУХГАЛТЕРСЬКИЙ ОБЛІК

Васильченко С. М.

ВПЛИВ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ НА ІНВЕСТИЦІЙНУ АКТИВНІСТЬ В УКРАЇНІ

У статті аналізується вплив податкової політики на інвестиційну активність суб'єктів підприємництва в Україні. Робляться висновки про механізм впливу державних видатків на приватний сектор економіки та про пріоритети податкової політики і регуляторної реформи в Україні.

Сучасна теорія і практика податкового регулювання базується на двох концепціях впливу фіскального механізму на рівноважний обсяг національного продукту. Перша концепція "ефективного попиту" – пов'язує ріст національного виробництва з ростом сукупного попиту. Стимулювальна фіскальна політика (скорочення податків та ріст державних видатків) призводить до зростання сукупного попиту в економіці і тягне за собою економічне зростання. Звичайно, за таких умов слід очікувати виникнення бюджетного дефіциту. Друга концепція "ефективної пропозиції" – не заперечує стимулювального впливу зниження податків, однак, вважає згідно з її положеннями таке зниження не тільки не призведе до дефіциту бюджету, але спричинить ріст його доходів. При зменшенні державного сектору в економіці і зниженні економічної ролі держави, податкова політика стає засобом досягнення бездефіцитності бюджету не за рахунок росту податкової бази і скорочення державних витрат при широкомасштабному зниженні податків. Сучасна економічна теорія визнає рецепти школи "ефективного попиту" як такі, що діють у короткостроковому періоді і втрачають свою ефективність при тривалому застосуванні. Такий підхід використовується для вирішення тимчасових проблем, часто політичного характеру. Інший вважається перспективним, таким, що створює економічну мотивацію, стимулює ріст виробництва у довгостроковому плані й одночасно забезпечує збалансованість бюджету. Однак такий підхід вимагає чіткого дотримання наріжного принципу оподаткування: ста-

більності податків та їх ставок і незмінності дії механізму оподаткування.

Для того, щоб розробити дієву податкову політику, слід визначити насамперед, який тип фіскальної політики проводиться урядом України сьогодні, які її пріоритети та перспективи. Спрямованість сучасної податкової політики, на наш погляд, найбільш наочно увиразнюється у кроках уряду щодо податкового регулювання малого бізнесу. А враховуючи провідне значення малого підприємництва для розвитку економіки країни, росту доходів та зайнятості громадян, ставлення уряду до проблем оподаткування малого бізнесу можна вважати головним показником прагнення України до соціальної стабільності та економічного росту.

Особливий режим оподаткування малого бізнесу застосовується у більшості країн. Спрощення системи оподаткування і, відповідно, обліку дозволяє поліпшити умови функціонування малого підприємництва за рахунок зниження витрат із ведення бухгалтерії. Підтримка малого підприємництва дозволяє підвищити зайнятість населення і, таким чином, поліпшити соціальну атмосферу в суспільстві, зменшити видатки бюджету на підтримку доходів населення. Особливої важливості це набуває за умов структурної перебудови економіки, коли в суспільстві виникає значне структурне безробіття. Для країн з перехідною економікою підтримка малого бізнесу важлива і з політичних причин: формування класу незалежних підприємців, зацікавлених у розвитку власної справи, реформ і ринкових відносин, сприятиме на шляхах суспільства до демократизації.

Як показує світовий досвід, існують два основні підходи до оподаткування малого підприємництва. [85-88]. Перший полягає у збереженні всіх видів податків для малих підприємств, але передбачає спрощення порядку їх розрахунку (включаючи спрощені методики визначення податкової бази і методи ведення обліку) і сплати. Другий підхід передбачає здійснення оцінки на основі непрямих ознак потенційного доходу плат-

ників податків та встановлення фіксованих платежів у бюджет, що замінюють один або кілька традиційних податків. Єдиної теорії оподаткування малого бізнесу не існує. Різні країни, використовуючи особливі режими оподаткування малого та середнього бізнесу, переслідують далеко неоднакові цілі. Протилежні системи оподаткування пояснюються також різними традиціями оподаткування, податковою культурою, можливостями контролю з боку податкових органів, поширенням тіньової економіки та корупції. Все це визначає поліваріативність підходів оподаткування малого бізнесу.

У розвинутих країнах з усталеними податковими традиціями основною метою пом'якшення податкового режиму для малих підприємств є усунення податкової дискримінації. Цілком очевидно, що при пропорційних ставках оподаткування дійсна ставка оподаткування для малих підприємств буде більшою, оскільки можливості використання дозволених для податкового відрахування витрат (наприклад, амортизації) у малих підприємств менші. У таких випадках застосовуються знижені податкові ставки або додаткові можливості нарахування амортизації – від прискореної амортизації до вільного списання. Знижені ставки для підприємств, що мають прибуток нижчий за граничну норму або відносяться до малого і середнього підприємництва, застосовуються у Бельгії, Канаді, Фінляндії, Японії, Люксембурзі, Великобританії. У Франції для підприємств із сукупним річним обігом, що не перевищує визначеного порогу (3,5 млн. франків для продавців товарів та 1 млн. франків для підприємств сфери послуг), застосовується контрактний податок. Швейцарія та США використовують прогресивне оподаткування прибутку підприємств. Так, податок на прибуток підприємств в США оподатковується за шкалою: перші 25 тис. дол. прибутку оподатковуються за ставкою 15%, наступні 25 тис. дол. – за ставкою 18%, подальший 25 тис. дол. – за ставкою 30% і ставка оподаткування прибутку, що перевищує 100 тис. дол. становить 34%. У Канаді контрольовані канадцами приватні підприємства, одержують податкову знижку, що зменшує федеральний податок на прибуток на 16%, якщо річний оподатковуваний прибуток фірми не перевищує 200 тис. дол.

Оподаткування малих та середніх під-

приємств в Україні здійснюється за двома системами – загальною і спрощеною. Загальна система оподаткування характеризується суперечливістю, складністю і великою кількістю законодавчих та нормативних правових актів. [2]. Крім цього, процес оподаткування регулюється додатково величезною кількістю підзаконних нормативно-правових актів, оскільки багато законодавчих норм не є нормами прямої дії і потребують додаткових роз'яснень та інструкцій.

Суперечливість податкового законодавства проявляється уже на рівні декларацій. Так, ст.3 закону "Про систему оподаткування" декларує, що "принципами побудови системи оподаткування є: стимулювання науково-технічного прогресу, технологічного оновлення виробництва, ... стимулювання підприємницької діяльності та інвестиційної активності". На практиці ж податкового законотворення ці принципи відверто ігноруються. Так, датою виникнення податкових зобов'язань щодо податку на прибуток підприємств, податку на додану вартість та відрахувань до державних цільових фондів є не дата отримання доходу чи виплати зарплати. Вимога попередніх авансових виплат призводить до нестачі обігових коштів, погіршує інвестиційну активність, зрештою, підштовхує до заниження та приховування об'єктів оподаткування суб'єктами підприємства. До того ж такий підхід посилює розбіжності між бухгалтерським та податковим обліком, збільшує ризик помилок в обліку та витрати на утримання фахівців

у штаті підприємства. Ведення дуже складного за змістом обліку різних спрямувань – бухгалтерського та податкового – вимагає великих додаткових витрат, які непосильні для малих підприємств.

На особливу увагу заслуговує діюча система нарахування та сплати податку на додану вартість. Цей податок був запроваджений у деяких економічно розвинених країнах у 60-х роках минулого сторіччя і був спрямований на обмеження внутрішнього споживання та стимулювання експорту: у Великобританії – 15%, у США – 11%, у Франції – 8%, у Швеції – 7%, в Німеччині – 6%. Діюча ставка ПДВ в Україні становить 20%! Застосування такого податку в Україні є економічно недоцільним, оскільки тут не існує проблеми надмірного споживання, внутрішній ринок дуже вузький через низьку купівельну

спроможність споживачів і політика уряду повинна спрямовуватись передусім на розширення внутрішнього, а не зовнішнього ринку. Відомо, що ріст економіки у попередніх роках відбувався в основному за рахунок росту зовнішньої торгівлі. Загальний обсяг зовнішньої торгівлі України товарами в 2001 році зріс на 13,9% у порівнянні з аналогічним періодом 2000 року (до 32,4 млрд.дол. США), при цьому експорт виріс на 13,7% (до 16,6 млрд.дол. США), імпорт – на 14,2% (до 15,8 млрд.дол. США). [3,]. Крім того, практика застосування ПДВ в Україні погіршується тим, що, на відміну від інших країн, платником податку виступає не кінцевий споживач, а виробник. Податок також застосовується і до виробників проміжних продуктів.

Серйозним недоліком закону "Про податок на додану вартість" є відсутність визначення самого поняття "додана вартість". Практика нарахування та сплати податку на додану вартість входить у суперечку з теорією економіки. Згідно з основами економічної теорії "додана вартість – це ринкова ціна обсягу продукції, виробленої фірмою, за вирахуванням вартості спожитих сировини та матеріалів, придбаних нею у постачальників". [4, 134]. В Україні ж ПДВ виступає як звичайна 20% надбавка до ціни виробника, [5] до ціни, яка включає матеріальні витрати на виробництво чи реалізацію продукту, заробітну плату, прибуток, податок на прибуток та інші прямі податки.

МВ + ЗП + Пр + Пр.п + ПДВ

Ціна виробника

Ціна реалізації

МВ – матеріальні витрати;

Пр.п – прямий податок

Пр – прибуток;

ЗП – заробітна плата;

ПДВ – податок на додану вартість.

Податкові зобов'язання з ПДВ виникають раніше, ніж продавець отримає додаткову вартість. Наприклад при імпорті товарів податкове зобов'язання з ПДВ виникає уже на кордоні під час проходження митного контролю, хоча додана вартість за цих умов ще не виникла. І якщо великі підприємства можуть тимчасово (до моменту реалізації продукції) перекривати такі витрати на спла-

ту ПДВ за рахунок інших джерел, то для суб'єктів малого бізнесу таке оподаткування ставить під загрозу існування самого бізнесу.

Крім того, оскільки в Україні ПДВ формально сплачує суб'єкт підприємництва, а не кінцевий споживач (як у всьому світі), то за таких умов виникає ситуація подвійного оподаткування. Податок на прибуток, наприклад, сплачує як підприємство, так і споживач у вигляді ПДВ, двічі оподатковується і фонд заробітної плати. Особливо слід зауважити, що до бази оподаткування, відповідно до ст. 4 "Закону про ПДВ", входять усі види загальнодержавних податків та зборів. У результаті виникає абсурдна ситуація, коли податок сплачується з суми податку. Так, ПДВ є податком на податок з прибутку підприємств. Це стосується й інших податків, які відносяться на витрати виробництва.

Наведений аналіз дозволяє зробити висновки про руйнівний характер дії податку на додану вартість, що сприяє росту неформального сектору економіки та загостренню бюджетного дефіциту. Про неефективність застосування податку на додану вартість свідчить той факт, що за станом на середину 2002 року заборгованість держави з повернення ПДВ втричі перевищувала заборгованість платників ПДВ перед державою.

Сьогодні стає очевидним, що існування в системі оподаткування України податку на додану вартість є не виправданим. Методика нарахування та стягнення ПДВ суперечить згаданій раніше статті 3 Закону "Про систему оподаткування", оскільки не тільки не стимулює науково-технічного прогресу, технологічного оновлення виробництва, але й виступає дестабілізуючим гальмівним чинником розвитку підприємницької діяльності та інвестиційної активності загалом.

Але податок на додану вартість не єдиний дестабілізуючий чинник в існуючій системі оподаткування. Не менш вагомим у цьому аспекті є діючий механізм оподаткування прибутку підприємств. Такий податок спостерігається в усіх економічно розвинутих державах. Але окремі норми Українського законодавства (Закону України "Про оподаткування прибутку підприємств") мають "вітчизняну специфіку". Так, в Указі Президента України "Про заходи щодо реформування податкової політики" чітко визначено, що прибуток, який підлягає оподат-

куванню, визначається як "різниця між валовим доходом та валовими витратами виробництва (обігу)". Слід нагадати, що під терміном "валові витрати" в економічній науці розуміють усі без винятку витрати, які зазнав суб'єкт підприємництва на виробництво (реалізацію) продукції. Незважаючи на це, стаття 5 пункт 5.3. діючого Закону України "Про оподаткування прибутку підприємств" (всупереч економічній логіці) включає до витрат далеко не всі витрати виробництва (обігу). Найбільш вражає, що закон (п.5.3.2) не визнає витратами і, таким чином, підлягають оподаткуванню витрати на "придбання, будівництво, реконструкцію, модернізацію, ремонт та інші поліпшення основних фондів...", а також придбання нематеріальних активів, які підлягають амортизації". Це означає, що суб'єкт господарювання повинен сплачувати податок, якщо він інвестує кошти у нові технології, удосконалює виробництво, робить інновації. Отже, слід визнати: в Україні існує податок на інвестиції. Попри заяви вищих посадовців про важливість інноваційного шляху розвитку та значущість інвестицій, в Україні збудовано надійний заслін проти технічних нововведень та росту продуктивності суспільної праці. Ситуація з технічним оснащенням погіршується ще й тим, що амортизація основних фондів підприємства нараховується на їхню залишкову, а не первинну вартість. Це означає, що жодна одиниця основних фондів не може бути повністю амортизована. Як наслідок, відбувається скорочення капіталоозброєності і падіння економічної ефективності суб'єкта господарювання.

Особливу увагу слід звернути на фінансові ризики суб'єктів господарювання, які виникають у зв'язку з окремими нормами Закону "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами" та Закону "Про державний бюджет...". В умовах діючої упереджуючої системи оподаткування суб'єкт підприємництва за відсутності коштів на розрахунковому

рахунку на момент сплати податку мав можливість передати до банку платіжне доручення і уникнути застосування санкцій, то тепер це стало неможливим. Це призвело до посилення ризику реального банкрутства. Пункт 7.2.1. Закону "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами" визначає, що "джерелами погашення податкового боргу платника податків за рішенням органу стягнення є будь-які активи платника податків..." (у тому числі і підприємців - фізичних осіб).

Такі законодавчі нововведення прямо свідчать про те, що розвиток податкового законодавства України йде шляхом посилення фіскальної функції податків. Надмірне прагнення залучити кошти до державного бюджету часто проявляється у відверто безглузких та алогічних положеннях й інших нормативних актів. Наприклад, автори Закону "Про державний бюджет..." включили до дохідної частини бюджету надходження від штрафів, пені та інших санкцій, тобто стягнення за порушення яких ще не було. А якщо, припустимо, їх виявиться менше, ніж запланували? А бюджет - закон і його треба виконувати? Відповідь очевидна.

Із введенням у дію Указу Президента України "Про спрощену систему оподаткування, обліку і звітності суб'єктів малого підприємництва" №727 від 3 липня 1998 року Україна обрала новий варіант оподаткування малого та середнього бізнесу - спрощену систему оподаткування, обліку і звітності. Особливої популярності набула така система спрощеного оподаткування, як єдиний податок для юридичних і фізичних осіб. З часу введення спрощеної системи кількість платників єдиного податку неухильно зростала (Рис. 1).

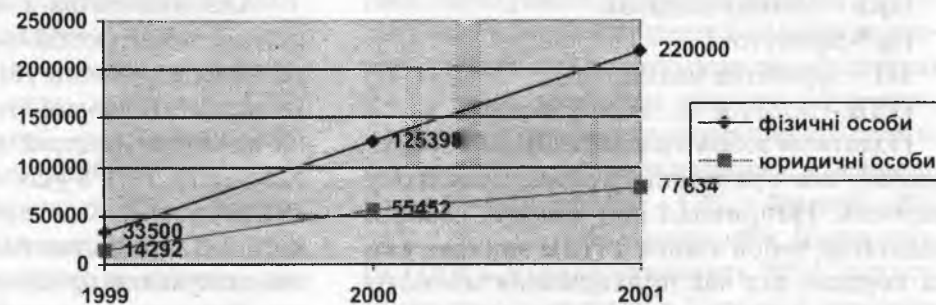

Рис. 1. Динаміка росту кількості платників єдиного податку

Джерело: "За" і "проти" спрощення оподаткування. // Підприємство в Україні. - 2001.-№9.- С.5.

Значна частина дрібних тіньових підприємств легалізувала свою діяльність, що відразу відбилосся на показниках податкових надходжень до бюджетів усіх рівнів, зайнятості, межах економічної активності господарюючих суб'єктів. Здійснення підприємницької діяльності без створення юридичної особи також відчутно поліпшило економічну активність.

звітності та самого механізму оподаткування. Так, у 2001 році набули чинності декілька законів України з питань загальнообов'язкового страхування, згідно з якими платники фіксованого податку, які використовують найману працю, є платниками соціальних внесків:

- на загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття;

Рис. 2. Здійснення підприємницької діяльності без створення юридичної особи

Однак усі системи спрощеного оподаткування мають суттєві недоліки, що знижує ефективність їх застосування. Насамперед це обмеження за кількістю найманих працівників. За умов сплати єдиного податку фізичною особою (наприклад, кількість осіб, які перебувають у трудових відносинах з нею) включно з членами її сім'ї за рік не перевищує 10 осіб, за умов сплати фіксованого податку, відповідно, - 5 осіб. Крім того за кожного додатково найнятого робітника підприємець повинен збільшувати суму сплаченого єдиного (фіксованого) податку на 50%, тобто фактично встановлюється податок на створення нових робочих місць. За умов значного застійного безробіття в Україні таке положення податкового регулювання слід визнати помилковим, таким, що погіршує умови росту зайнятості населення і сприяє збільшенню тягаря виплат державного бюджету.

Дедалі більше поширюються спроби ускладнити саме спрощення системи обліку,

- на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;

- на загальнообов'язкове державне соціальне страхування в разі втрати працездатності та появи витрат, пов'язаних із народженням та похованням.

Надто відчутною перешкодою у поширенні системи спрощеного оподаткування є норма, яка позбавляє права виписувати податкову накладну, якщо підприємець перейшов на спрощену систему оподаткування, обліку та звітності і не є платником ПДВ. Внаслідок цього підприємець втрачає велику кількість можливих партнерів (вони втрачають можливість зменшити власні податкові зобов'язання на суму фактично сплаченого ПДВ), знижується ефективність діяльності та швидкість обороту капіталу.

Новий 2004 рік також не обіцяє приемних нововведень для підприємців. Уряд переко-

наний, що з малого підприємця ще є що взяти. На цей раз з 1 січня 2004 року планується збільшити:

- вартість торгового патенту (для тих, хто працює на загальній системі оподаткування) з 10-320 грн. до 30-960 грн. (Ст.52 Проекту Закону);
- вартість єдиного податку з 20-200 грн. до 200-600 грн. (Ст.88 Проекту Закону);
- вартість фіксованого податку для торговців на базарах з 20-100 грн. до 100-300 грн. (Ст.88 Проекту Закону).

Залишається додати, що згідно із Законом України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", прийнятого Верховною Радою України 9 липня 2003 року, з 1 січня 2004 року всім платникам єдиного податку доведеться сплачувати також обов'язкові відрахування до пенсійного фонду. Для фізичних осіб - суб'єктів підприємницької діяльності - такий платіж буде становити не менше 80 грн.

Проведений аналіз показує, що податкове регулювання в Україні залишається суперечливими та невиправдано ускладненим, за своєю суттю - переважно фіскальним і стимулювальною функцією податків простежується слабо. Це продовжує гальмувати процеси нагромадження, концентрації та централізації капіталу в Україні. На тлі значного послаблення податкового тиску у сусідній Росії Україна може опинитись перед загрозою російської економічної експансії. Досліджен-

ня, проведені Центром прогнозування соціально-економічних та політичних процесів, показують, що частка російського капіталу в українській економіці невинно зростає. Зокрема, у першій половині 90-х років у власності Росії був лише один нафтопереробний завод в Україні, тоді як у 2001 р. - усі НПЗ, окрім "Галичини". За оцінками російського видання "Експерт", після закінчення приватизації в Україні під контроль Росії може потрапити майже 60% українських промислових підприємств. А за оцінками Центру прогнозування соціально-економічних та політичних процесів російський капітал має достатньо фінансових ресурсів та політичної волі для того, щоб у найближчі роки заволодіти ще 30-45% української економіки.

Експорт капіталу - закономірне явище для економіки з високим рівнем нагромадження капіталу. Український же бізнес замість концентрації вітчизняного капіталу, розширення внутрішнього інвестування та власного експорту капіталу, приміром у ту ж Росію працює по суті, фактично, на бюджет, фінансує державні витрати. Надмірне державне споживання стає постійною причиною фінансової нестабільності в Україні. "Непосильно високі обсяги державних витрат загрожують кожен новий уряд у глухий фінансовий кут. Надмірне державне споживання можна оцінювати як головну загрозу становлення демократії і навіть національній безпеці України." [6, 3]

Таблиця 1

Частка російського капіталу у промисловості України*

Галузь	Частка російського капіталу, %
Нафтопереробна промисловість	83
Газова індустрія	20
Чорна металургія	20
Кольорова металургія	66,7
Алюмінієва промисловість	90
Машинобудування	33
Телерадіокомпанії	38,5
Експортні підприємства	30
Банківський сектор	33
Енергетика (енергопостачання)	36

* Богдан Сікора. Російська економічна експансія в Україні. //Економічний часопис-XXI.-2002.-№3.-С.26.

Непослідовність у проведенні економічних реформ, недосконале податкове законодавство, і, як наслідок, низька інвестиційна активність українських підприємств, призвели до того, що національна економіка на 13-му році незалежності держави залишається неконкурентоспроможною. 12 листопада 2002 року Світовий економічний форум у Давосі оприлюднив Звіт про глобальну конкурентоспроможність. Для кожної країни розраховується ряд індексів та субіндексів, на основі яких виводяться глобальні індекси зростання конкурентоспроможності (Growth Competitiveness Ranking) та індекс мікроекономічної конкурентоспроможності (Microeconomic Competitiveness Ranking). За першим індексом Україна знаходиться на 77-му місці, випередивши лише Болівію, Зімбабве та Гаїті. За індексом мікроекономічної конкурентоспроможності наша країна посідає 69-е місце поряд з Румунією, Болгарією та Гватемалою. Серед країн колишнього соцтабору найвище піднялась Естонія (26 місце - за першим і 30-е - за другим індексом відповідно), Угорщина (28-е, 29-е), Литва (36-е, 40-е). Чехія посідає 40-е та 34-е місця відповідно, Словаччина (49-е, 42-е), Польща (51-е, 46-е) та Росія (64-е, 58-е). Лідерами у сучасному світі сьогодні за обома індексами є США та Фінляндія. [7].

За таких обставин входження України до будь-якого економічного інтеграційного об'єднання (Єдиного Економічного Простору, ЕЄ та ін.) неодмінно призведе до поглинання українських підприємств, витіснення національного виробника з власних внутрішніх ринків. Принагідно слід нагадати, що економічна інтеграція - це найвища форма міжнародних економічних відносин, яка проявляється у злитті ринків двох і більше країн, з вимогами уніфікації митного, податкового законодавства, запровадження спільної грошової одиниці, проведення єдиної бюджетно-податкової, митної та монетарної

політики та створенням наддержавних структур управління економікою такого інтеграційного об'єднання. Тому до інтеграційних утворень входять країни з приблизно рівними показниками конкурентоспроможності економіки, однаковими кредитними рейтингами та індексами економічної свободи. Для України сьогодні є актуальною участь у торговельних організаціях, діяльність яких спрямована на зменшення митних торговельних бар'єрів між країнами світу, що буде стимулювати ріст конкурентоспроможності українських підприємств і стане підготовчим етапом вступу до міжнародних економічних інтеграційних утворень у майбутньому.

1. "Проблеми налоговой реформы в России: анализ ситуации и перспективы развития". - М.1998. - С.85-88.

2. Закон "Про систему оподаткування", Закон "Про оподаткування прибутку підприємств", Закон "Про податок на додану вартість". Декрет КМ України "Про прибутковий податок з громадян", Закон "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетом та державними цільовими фондами", Закон "Про бюджет", група законів про збори до цільових державних фондів.

3. Економіка України: ТЕНДЕНЦІЇ, ОЦІНКИ, ПРОГНОЗИ // Квартальник. - К:CASE.-2002.-№1.

4. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т.: Пер. с англ. 11-го изд.Т.1.-М.: Республика, 1992.- С.134.

5. ПДВ - 20% від бази оподаткування (вартість товарів, робіт чи послуг з урахуванням акцизного збору, ввізного мита, обов'язкових платежів).

6. В. Ющенко, В.Лисицький. Надмірне державне споживання - головний фактор фінансової нестабільності України. // Вісник НБУ.-1998.-№8.-С.3.

7. www.weforum.org

The influence of tax policy on the investment activity of subjects of entrepreneurship in Ukraine is analyzed in this article. The conclusion of the mechanism of influence of the state expenses on the private sector of economy are made. The results of the priority of tax policy and regulational reform in the country are conducted.

ОСОБЛИВОСТІ ОБЛІКУ ДИВІДЕНДІВ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ НА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ

З розвитком ринкових відносин дивіденди стають все більш популярною формою доходів юридичних і фізичних осіб, а отже, важливим об'єктом обліку та аудиту. У статті висвітлено основні питання обліку та оподаткування дивідендів, систематизовано основні методи їх визначення та форми виплати.

Одним з важливих моментів роботи акціонерного товариства є дивідендна політика його керівництва, яка суттєво впливає на ціну акцій підприємства. Світова практика показує, що дивідендна політика повинна мати довгостроковий характер, тобто, вирішуючи питання розподілу прибутку поточного року, необхідно мати план розвитку компанії на кілька років уперед. Дивіденди як наслідок дивідендної політики - показник захищеності акціонерів. Дивіденди є грошовим доходом засновників і певною мірою сигналізують їм про успішність фінансово-господарської діяльності підприємства.

Відповідно до п.1.9. ст.1 закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» №283/97-ВР від 22.05.97р., «дивіденди - це платіж, який провадиться юридичною особою на користь власників емітованих цією юридичною особою корпоративних прав, у зв'язку з розподілом частини її прибутку». На нашу думку, більш прийнятним є визначення дивідендів, запропоноване законом України «Про господарські товариства» від 19.09.91р. №1576-ХІІ: «дивіденди - це частина прибутку, розподіленого пропорційно внеску до статутного фонду товариства кожного із засновників».

У П(С)БО 15 «Доход» наводиться визначення дивідендів як частини чистого прибутку, розподіленого між учасниками (власниками) згідно з їх частками участі у власному капіталі підприємства.

Таким чином, визначення поняття «дивіденди» в П(С)БО 15 не суперечить закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» та закону України «Про господарські товариства». Щоправда, на сьогодні

ще дискусійними є питання можливості нарахування і виплати дивідендів на підприємствах з приватною формою власності. Зокрема, О. Дмитрієва і О.Башинський, опираючись на законодавство, зокрема, закон України «Про господарські товариства» (п. «б» ст.10), закон України «Про оподаткування прибутку підприємств», закон України «Про власність» від 07.02.91р. №697-ХІІ, закон України «Про підприємства в Україні» від 27.03.91р. №887-ХІІ, стверджують, що нарахування і виплата дивідендів можливі тільки на підприємствах з колективною формою власності. На підприємствах з державною і приватною формами власності - це просто розподіл прибутку і поняття «дивіденди» до них не застосовується [1, с.10].

Ряд авторів, зокрема Л. Церетелі вважає, що нарахування і виплата дивідендів можливі також у приватному підприємстві. Виходячи з поняття «дивіденди», сформульованого у законі України «Про оподаткування прибутку підприємств», де сказано, що «дивіденди - платіж, що провадиться юридичною особою на користь власників... корпоративних прав... у зв'язку з розподілом частини її прибутку» (п. 1.9.); а також поняття «корпоративні права», визначені даним законом як «права власника на частину (пай) у статутному капіталі юридичної особи, включаючи права на ... отримання відповідної частки прибутку такої юридичної особи» (п. 1.8.), дослідник доводить, що у приватному підприємстві, яке має статутний капітал (згідно з зареєстрованим в установленому порядку Статутом), частка засновника у статутному капіталі становить 100%. Тобто єдиний засновник має корпоративні права, і у випадку розподілу прибутку виплата є не що інше, як дивіденди [2, с.5].

На нашу думку, обидві теорії мають право на існування. Хоча ми все ж більше схиляємось до першої з них, оскільки дивіденди (від лат. dividendus) - те, що слід поділити, що само по собі обумовлює кілька власників. Крім того, корпоративні права є похідними від таких понять, як корпорація, корпоратив-

на власність, тобто колективна власність. Отже, дивіденди можуть виплачуватись тільки на підприємстві колективної форми власності.

З метою врегулювання даного питання Комітет Верховної Ради України з питань фінансів та банківської діяльності листом «Про деякі питання оподаткування» від 09.12.99р. № 06-10/847 визначив наступне: виходячи з норм закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» та закону України «Про підприємства в Україні», фізична особа (як і юридична) - засновник приватного (дочірнього) підприємства - є власником 100% капіталу такого підприємства, включаючи право на управління і отримання відповідної частки прибутку у вигляді дивідендів.

Основні форми виплати дивідендів наведено на рис. 1.

Рис. 1. Основні форми виплати дивідендів

Як правило, дивіденди, виплачені акціями, - це акції, пропорційно розподілені серед акціонерів. Цілий ряд підприємств використовує наведену форму, враховуючи її переваги:

- збереження оборотного капіталу і підтримка постійності сплати дивідендів;
- збільшення і збереження постійного капіталу підприємства.

Дивіденди, сплачені акціями, - це спосіб капіталізації невикористаного прибутку. Він перерозподіляється і збільшує статутний капітал (у випадку додаткової емісії). Вільні грошові кошти можуть використовуватись для реалізації будь-яких інвестиційних проєктів.

З метою узагальнення інформації про нарахування та виплату дивідендів планом рахунків (наказ Мінфіну України від 30.11.99р. №291) передбачено субрахунок 671 «Розрахунки за нарахованими дивідендами» рахунка 67 «Розрахунки з учасниками». На субрахунку 671 «Розрахунки за нарахованими дивідендами» обліковуються дивіденди, нараховані власникам простих і привілейованих

акцій (часток у статутному капіталі) за рахунок прибутку або інших джерел, передбачених статутними документами. За кредитом вказаного рахунку відображається збільшення заборгованості підприємства перед засновниками й учасниками, а за дебетом - її зменшення (погашення), в тому числі реінвестування дивідендів. Аналітичний облік за цим рахунком ведеться як у розрізі кожного засновника, так і за видами виплат.

Відповідно до П(С)БО-2 «Баланс» заборгованість підприємства його учасникам (засновникам), пов'язана з розподілом прибутку, тобто з нарахуванням дивідендів, відображається у р.590 «Поточні зобов'язання щодо розрахунків з учасниками». Виплачену емітентом суму дивідендів має

бути відображено в р.350 «Виплачені дивіденди» звіту про рух грошових коштів (П(С)БО 4"Звіт про рух грошових коштів»).

Як і ціла низка інших операцій з цінними паперами, нарахування і виплата дивідендів призводить до змін у власному капіталі.

Вони цікаві не тільки самому підприємству, але й зовнішнім користувачам інформації, у першу чергу акціонерам. Відповідна інформація знаходить відображення у звіті про власний капітал, порядок складання якого передбачений П(С)БО 5 «Звіт про власний капітал», затверджений наказом Міністерства фінансів України №87 від 31.03.99р. Він тісно зв'язаний з бухгалтерським балансом, який розкриває стан капіталу на звітну дату, але не надає інформацію про джерела його утворення чи зміни. Звіт про власний капітал відображає зміни в акціонерному капіталі і дає можливість виявляти операції, які впливають на його величину. Згідно з П(С)БО 5 «Звіт про власний капітал» дані наведені в ньому доповнюються необхідними розшифровками, де наводиться інформації про загальну кількість і номінальну вартість випущених акцій, їх види, суму накопичених дивідендів за привілейованими акціями. Таким чином, на основі отриманих звітів і розшифровок акціонер як теперішній, так і майбутній має повну інформацію про структуру капіталу, його зміни впродовж звітного періоду і фінансовий стан підприємства в цілому.

Типову кореспонденцію з нарахування та виплати дивідендів наведено в табл. 1.1.

Таблиця 1.1
Облік нарахування та виплати дивідендів

Зміст операції	Кореспонденція рахунків	
	Дебет	Кредит
1. Оголошено та нараховано дивіденди	443	671
2. Утримано податок на дивіденди	671	641
3. Сплачено до бюджету податок на дивіденди	641	311
4. Виплачено дивіденди фізичним особам товарами:		
– на суму дивідендів за вирахуванням податку;	671	702
– на балансову вартість товарів;	902	28
– на суму ПДВ.	702	641
Списано на фінансові результати дохід від реалізації.	702	791
Списано на фінансові результати собівартість реалізованих товарів	791	902
5. Виплачено дивіденди юридичним особам з поточного рахунку в банку:		
– нерезидентам;	671	312
– резидентам	671	311
6. Нараховано дивіденди акціями, що розподілені між акціонерами пропорційно:		
– на номінальну вартість;	443	40
– на різницю між номінальною та ринковою вартістю.	443	421

Сплата акціонерним товариством податку на дивіденди до бюджету здійснюється за рахунок утримання з акціонерів нарахованих дивідендів, тобто частини чистого прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів. На суму оплаченого акціонерним товариством податку на дивіденди зменшується загальна сума нарахованого підприємству податку на прибуток. Таким чином, має місце перерозподіл частини чистого прибутку, спрямованого на виплату дивідендів та його повернення акціонерному товариству. Доходи, отримані суб'єктами господарювання у формі дивідендів від підприємств-резидентів, не оподатковуються податком на прибуток. Отже, до бюджету фактично не надходять кошти від оподаткування дивідендів. Виникає запитання – чи доцільно зберігати такий порядок оподаткування дивідендів?

У п.п. 3.2.7. п. 3.2. ст. 3 закону України «Про податок на додану вартість» від 03.04.97р. №168/97- ВР передбачено, що при здійсненні операцій з виплати дивідендів не є об'єктом оподаткування ПДВ тільки ті з них операції, що здійснюються у грошовій формі або у формі цінних паперів (корпоративних прав). При виплаті ж дивідендів товарно-матеріальними цінностями податкові зобов'язання з ПДВ нараховуються відповідно до ст.4 закону України «Про податок на додану вартість», оскільки при цьому відбувається проста реалізація товарно-матеріальних цінностей у рахунок погашення заборгованості за нараховані дивіденди.

У результаті приватизації власниками корпоративних прав цілої низки підприємств виступають фізичні особи. Згідно з п.1 ст.2 закону України «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування» (зі змінами та доповненнями), з таких дивідендів не утримується прибутковий податок, не сплачуються збори до Пенсійного фонду та Фонду соціального страхування, а також не передбачено будь-яких обмежень щодо форм виплати дивідендів. Пунктом 3 ст.2 цього закону не передбачено утримання із сум дивідендів 0,5% збору на обов'язкове соціальне страхування на випадок безробіття. Тому за рішенням загальних зборів акціонерів дивіденди можуть виплачуватись у натуральній формі. Хоча дивіденди не можна прирівнювати до заробітної плати, все ж доцільно взяти до уваги постанову Кабінету Міністрів

України від 03.04.93р. №244 «Про перелік товарів, не дозволених для виплати заробітної плати натурою».

Маса дивіденду може встановлюватись за принципом «залишку», розрахунково чи у відсотках до номіналу акції, її розмір встановлюється розрахунково (за формулою) і затверджується на загальних зборах акціонерів:

$$M_d = Pr - P - B - P - I\Phi, \quad (1.1.)$$

де M_d – маса дивіденду; Pr – прибуток;

P – податки, збори і відрахування, здійснювані відповідно до діючого законодавства України;

B – витрати на утримання акціонерного товариства;

P – резервний фонд (не менше 25% статутного фонду акціонерного товариства, річні відрахування від чистого прибутку не менше 5%);

$I\Phi$ – інвестиційний фонд. Дивідендна ставка встановлюється, виходячи з розрахунку:

$$D_c = M_d : C_k * 100, \quad (1.2.)$$

де D_c – дивідендна ставка, у відсотках;

C_k – статутний капітал на момент розрахунку дивідендної ставки. Нархований дивіденд розраховується за формулою:

$$D' = N_n * D_c * C, \quad (1.3.)$$

де D' – нарахований дивіденд акціонера;

N_n – номінальна вартість акції;

C – кількість акцій, які належать акціонеру.

Сума дивідендів, яка виплачується акціонеру:

$$D = D' - P_n, \quad (1.4.)$$

де D' – сплачений дивіденд;

P_n – прибутковий податок з громадян на дивіденди.

Нархований дивіденд (D'') визначається з врахуванням терміну впродовж якого акціонер володіє акціями:

$$D'' = N_n * D_c * C * U : 365 * 100, \quad (1.5.)$$

де D'' – нарахований дивіденд за звітний період конкретному акціонеру;

U – термін володіння акціями впродовж звітного періоду, в днях.

Відповідно до п.7.8.1 п.7.8. ст.7 закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» підприємство-емітент отримало право на нарахування і виплату дивідендів незалежно від того, чи була його діяльність впродовж звітного періоду прибутковою за наявності інших власних джерел. Винятком

є ті підприємства-емітенти, що мають у складі засновників – нерезидентів. За наявності чистого прибутку, що залишився у розпорядженні підприємства після оподаткування, джерела нарахування дивідендів не викликають питань. Розглянемо що ж мається на увазі у законі під «іншими власними джерелами». Ними можуть бути:

– страховий (резервний) фонд підприємства;

– нерозподілений прибуток минулих років.

Фонди спеціального призначення та економічного стимулювання, що раніше могли створюватись на підприємствах, використовувались для виплати дивідендів, тепер, з переходом на Національні стандарти бухгалтерського обліку, на підприємствах не створюються.

Суму, яка спрямовується на сплату дивідендів, слід відкорегувати з урахуванням таких моментів:

– у відповідності до закону України «Про господарські товариства», «розмір щорічних відрахувань у резервний (страховий) фонд

передбачається установчими документами, але не може бути менше 5% суми чистого прибутку;

– значний розмір довгострокової дебіторської заборгованості, сумнівної дебіторської заборгованості, а, можливо, і поточної дебіторської заборгованості також може зменшити суму.

Відповідно до статті 32 закону України «Про господарські товариства» акціонерне товариство має право викупити в акціонера оплачені ним акції тільки за рахунок сум, що перевищують статутний капітал для їх наступного перепродажу, розповсюдження серед своїх працівників або анулювання.

Вказані акції повинні бути реалізовані або анульовані протягом не більше одного року. Впродовж цього періоду розподіл прибутку, а також голосування і визначення кворуму на загальних зборах акціонерів провадиться без урахування придбаних акціонерним товариством власних акцій.

У світовій практиці існує ряд методів здійснення дивідендної політики, які наведені на рис. 2.

Рис. 2. Методи визначення дивідендів

Дивіденд здійснює вирішальний вплив на курс акцій, оскільки останній прямо пропорційний величині виплачуваного за ними дивіденду. Від нього залежить також і ліквідність акцій. Дивіденд є вразливим індикатором стану кон'юнктури, його різкі зміни свідчать про повороти в тенденціях господарського розвитку. У зв'язку з розгорнутими в Україні процесами приватизації та корпоратизації державних підприємств, формування ринку цінних паперів, дивіденд стає поширеною формою доходів підприємств і громадян, а отже стає об'єктом обліку, аналізу та аудиту. З переходом на міжнародні стандарти бухгалтерського обліку змінилися підходи до обліку дивідендів, він здійснюється з позицій методу нарахування дивідендів, самостійно визначеного підприємством відповідно до обраної облікової політики. З'явився спеціальний рахунок для нарахування і виплати дивідендів. Фінансова звітність значно поповнилась інформацією про дивіденди, завдяки якій можна зробити висновок про ефективність роботи підприєм-

ства, його потенційні можливості, а отже, оцінити його інвестиційну привабливість. Причому інформація стає зрозумілою не тільки для українського, але й для іноземного інвестора. Однак для підвищення інвестиційної привабливості вітчизняних підприємств, слід відрегулювати законодавчу базу і передусім податкове законодавство.

1. Дмитрієва О., Башицький О. Порядок відображення у бухгалтерському обліку нарахування і виплати дивідендів // Все про бухгалтерський облік. - 2000. - №15. - С. 10-14; №17. - С.8-11.

2. Церетелі Л. Облік та оподаткування дивідендів. // Все про бухгалтерський облік. - 1999. - №16. - С.5-7.

3. Закон України Про оподаткування прибутку підприємств // Баланс. - 1998. - №1. - С.3-35.

4. Положення (стандарти) бухгалтерського обліку. // Баланс. - 2000. - №1. - С.4-27.

With the development of market relationships dividends have become a more popular form of incomes for juridical and physical persons, therefore an important object of account and audit. Main problems of account and taxation of dividends, basic methods of their determination and disbursement are revealed and systematized in the article.

Сисак Л. І., Дмитришин М. І., Дмитришин Р. І.

ГРОШОВІ ПОТОКИ НАСЕЛЕННЯ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ

У статті подано теоретико-методологічні рекомендації щодо моделювання грошових доходів і витрат населення. Побудовано прогнозу модель формування і розподілу балансу доходів і витрат населення на основі використання методів нелінійної оптимізації. Особливістю цієї моделі є реалізація принципу багатоступеневої можливості використання в ролі об'єктів управління як доходної, так і витратної частини балансу.

Одним із способів побудови гнучкої системи планування та прогнозування є розробка економіко-математичних моделей, які дають змогу розв'язувати характерні для управлінської практики завдання з метою знаходження прогнозованих значень розподілу доходів і витрат нами запропонована економіко-математична модель, реалізація якої в певній мірі дає змогу зробити пропозиції щодо збалансування доходної і витратної

частин. Розроблена модель узагальнює результати отримані в роботі [1]. Надалі використовуємо наступні позначення:

i – номер статті доходів (видатків);

n – кількість статей доходів (видатків);

t – номер року;

m – кількість років базового періоду;

T – кількість років прогнозного періоду;

P_{it} – питома вага доходів (витрат) за i -ою статтею в t -му році, тобто

$$P_{it} = R_{it} / R_t, \quad 1 \leq i \leq m, \quad 1 \leq t \leq m + T;$$

R_{it} – грошовий доход (витрати) за i -ою статтею в t -му році (для $t, 1 \leq t \leq m$, значення R_{it} відоме, а для $t, m + 1 \leq t \leq m + T$, його потрібно визначити);

R_t – грошовий доход (витрати) за всіма статтями в t -му році (для $t, 1 \leq t \leq m + T$);

$Q_i(t, a^t)$ – функція від t відомого виду із

невідомими параметрами $a^i = (a_1^i, a_2^i, \dots, a_n^i)$. Ці функції виражають тенденцію зміни питомої ваги P_{it} за i -ою статтею в t -му році.

Економіко-математична модель полягає в знаходженні таких $a_1^i, a_2^i, \dots, a_n^i, 1 \leq i \leq n$, при яких досягається мінімум суми квадратів відносних відхилень теоретичних значень питомої ваги $Q_i(t, a^i)$ від фактичних P_{it} :

$$\sum_{i=1}^n \sum_{t=1}^m \frac{1}{P_{it}^2} [Q_i(t, a^i) - P_{it}]^2 \rightarrow \min \quad (1)$$

за умов:

$$\sum_{i=1}^n Q_i(t, a^i) = 1, \quad Q_i(t, a^i) \geq 0, \quad 1 \leq i \leq n, m+1 \leq t \leq m+T. \quad (2)$$

При формуванні прогнозу моделі розподілу балансу доходів і витрат населення як вхідні дані використовувались значення відповідних показників за період з 1996 р. по 2002 р. для Івано-Франківської області. В основу вибору даних ознак як вхідних параметрів лягли такі покликання:

1. Життєвий рівень населення представлений у статистичних виданнях України такими показниками: грошові доходи, грошові витрати, номінальна заробітна плата, середньомісячна (за рік) заробітна плата працівників, реальна заробітна плата та її індекс, грошові витрати домогосподарств, сукупні витрати, грошові доходи домогосподарств, сукупні ресурси тощо. Зокрема, для формування інформаційного простору ознак прогнозованої моделі розподілу балансу доходів і витрат населення можна використати показники грошових доходів та грошових витрат населення.

2. При формуванні моделі розподілу балансу доходів і витрат населення викорис-

тують показники за період з 1996 р. по 2002 р. у річному розрізі, оскільки статистичні довідники не дають інформації про ці дані в щомісячному чи щоквартальному вимірах.

3. Обраний базовий час (1996-2002 рр.) пояснюється введенням гривні як постійної та незмінної тоді грошової одиниці. Це дозволило уникнути похибок у зв'язку з неточністю переведення інших грошових одиниць (карбованців та купонів) у гривні за більш ранній період (1985-1994 рр.).

Розрахунки прогнозних значень здійснювались за допомогою пакета MS Excel 2002.

На основі проведеного аналізу статистичних джерел [2-5] були сформовані інформаційні простори даних для побудови прогнозованої моделі, які наведені в табл. 1 та 2.

Аналіз даних табл. 1 та табл. 2 дає змогу зробити висновок про існування квадратичної залежності між змінними моделі.

Розрахунок питомої ваги доходів і витрат населення відображено в табл. 3 та 4.

Для розв'язання задачі (1)-(2) складаємо функцію Лагранжа:

$$L = \sum_{i=1}^n \sum_{t=1}^m \frac{1}{P_{it}^2} [Q_i(t, a^i) - P_{it}]^2 - \sum_{t=m+1}^{m+T} \lambda_t \left[\sum_{i=1}^n Q_i(t, a^i) - 1 \right] - \sum_{t=m+1}^{m+T} \sum_{i=1}^n \mu_{it} Q_i(t, a^i),$$

де $\lambda_t, m+1 \leq t \leq m+T, \mu_{it}, m+1 \leq t \leq m+T, 1 \leq i \leq n$, - невідомі множники Лагранжа.

Припускаючи, що $Q_i(t, a^i) = a_1^i + a_2^i t + a_3^i t^2$, функція Лагранжа буде мати вигляд

$$L = \sum_{i=1}^n \sum_{t=1}^m \frac{1}{P_{it}^2} [a_1^i + a_2^i t + a_3^i t^2 - P_{it}]^2 - \sum_{t=m+1}^{m+T} \lambda_t \left[\sum_{i=1}^n a_1^i + a_2^i t + a_3^i t^2 - 1 \right] - \sum_{t=m+1}^{m+T} \sum_{i=1}^n \mu_{it} (a_1^i + a_2^i t + a_3^i t^2).$$

Таблиця 1

Вхідні дані моделі (грошові доходи населення Івано-Франківської області, тис. грн.)

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Грошові доходи	556127	731066	8666210	871025	1070645	1464312	1813758
у тому числі:							
оплата праці	311082	448286	462128	429016	502786	741500	1014024
надходження від продажу продуктів сільського господарства	25355	32683	36684	37852	65878	119247	112523
пенсії та допомоги	123353	195085	245897	252072	316471	436694	500478
стипендії	827	1731	2390	2643	6486	5801	7522
надходження від фінансової системи	5629	25088	38487	3338	4573	8802	32999
Інші надходження	88881	28193	80624	146104	174451	152268	146212

Таблиця 2

Вхідні дані моделі (грошові витрати населення Івано-Франківської області, тис. грн.)

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Грошові витрати та заощадження	489139	645161	758997	847386	1023619	1432191	171489
у тому числі:							
купівля товарів і оплата послуг	430703	526822	602117	613887	789114	1064193	1331111
обов'язкові платежі та добровільні внески	42603	68733	3548	100116	132788	189237	246497
приріст заощаджень у вкладках, придбання ЦП та іноземної валюти	14925	37586	68417	127580	90103	124411	137381
витрати фізичних осіб - суб'єктів підприємницької діяльності	908	2020	2976	5803	11614	54350	-

Таблиця 3

Розрахунок питомої ваги доходів населення (%)

Показники	t (1, m), де m=7						
	1	2	3	4	5	6	7
P_{1t}^d	55,9	61,3	53,4	49,3	47,0	50,6	55,9
P_{2t}^d	4,6	4,5	4,2	4,3	6,2	8,1	6,2
P_{3t}^d	22,2	26,7	28,4	28,9	29,8	29,8	27,6
P_{4t}^d	0,3	0,2	0,3	0,3	0,6	0,4	0,4
P_{5t}^d	1,0	3,4	4,4	0,4	0,4	0,6	1,8
P_{6t}^d	16,0	3,9	9,3	16,8	16,0	10,5	8,1
$\sum P_{it}^d$	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Таблиця 4

Розрахунок питомої ваги витрат населення (%)

Показники	t (1, m), де m=7						
	1	2	3	4	5	6	7
P_{1t}^v	88,0	83,2	79,3	72,4	77,1	74,3	77,6
P_{2t}^v	8,7	10,7	11,3	11,8	13,0	13,2	14,4
P_{3t}^v	3,1	5,8	9,0	15,1	8,8	8,7	8,0
P_{4t}^v	0,2	0,3	0,4	0,7	1,1	3,8	-
$\sum P_{it}^v$	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Шукані параметри a^i повинні задовольняти умови

1) стаціонарності

$$\frac{\partial L}{\partial a_1^i} = 2 \sum_{t=1}^m \frac{1}{P_{it}^2} [a_1^i + a_2^i t + a_3^i t^2 - P_{it}] + \sum_{t=m+1}^{m+T} (\lambda_t + \mu_{it}) = 0,$$

$$\frac{\partial L}{\partial a_2^i} = 2 \sum_{t=1}^m \frac{1}{P_{it}^2} [a_1^i + a_2^i t + a_3^i t^2 - P_{it}] t + \sum_{t=m+1}^{m+T} (\lambda_t + \mu_{it}) t = 0,$$

$$\frac{\partial L}{\partial a_3^i} = 2 \sum_{t=1}^m \frac{1}{P_{it}^2} [a_1^i + a_2^i t + a_3^i t^2 - P_{it}] t^2 + \sum_{t=m+1}^{m+T} (\lambda_t + \mu_{it}) t^2 = 0;$$

2) доповнюючої нежорсткості

$$\mu_{it}(a_1^i + a_2^i t + a_3^i t^2) = 0, \quad m+1 \leq t \leq m+T, \quad 1 \leq i \leq n;$$

3) невід'ємності

$$\mu_{it} \geq 0, \quad m+1 \leq t \leq m+T, \quad 1 \leq i \leq n.$$

Отримані за допомогою прикладних програм MS Excel, Maple, Math Card параметри a^i наведені в табл. 5.

Дані прогнозного балансу грошових доходів і витрат населення Івано-Франківської області у 2003-2010 рр. наведені в таблиці 7.

Аналізуючи базові і прогнозні значення розподілу балансу доходів і витрат населення Івано-Франківської обл., зображені у виг-

Таблиця 5

Значення параметрів a^i для статей балансу доходів і витрат населення

Параметри	Доходи						Витрати			
	P_{1t}^d	P_{2t}^d	P_{3t}^d	P_{4t}^d	P_{5t}^d	P_{6t}^d	P_{1t}^V	P_{2t}^V	P_{3t}^V	P_{4t}^V
a_1^i	0,7752	0,0418	0,1907	0,0022	0,0183	-0,0283	0,9169	0,0886	-0,009	0,0033
a_2^i	-0,0972	0,0004	0,0524	0,0002	-0,0069	0,0512	-0,049	0,007	0,0437	-0,002
a_3^i	0,0092	0,0006	-0,0057	0,000032	0,0008	-0,0049	0,0037	0,000004	-0,004	0,0008

Прогнозні значення P_{it} , $m+1 \leq t \leq m+T$, P_{it} , знаходимо з рівності

$$P_{it} = Q(t, a^i), \quad m+1 \leq t \leq m+T, \quad 1 \leq i \leq n.$$

Обчислені прогнозні значення балансу доходів і витрат населення на 2003-2010 рр. відображені в табл. 6.

ляді гістограм розподілу (рис. 1 і 2), можна стверджувати, що:

— частка заробітної плати в грошових доходах населення Івано-Франківської області зростатиме по суті без різких стрибків. Це спонукає до думки, що при існуючому законодавстві (прогресивний прибутковий

Таблиця 6

Прогноз балансу доходів і витрат населення Івано-Франківської області на 2003-2010 рр. (%)

Показники	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Грошові доходи								
1 Оплата праці	64,2	71,8	63,8	65,1	66,2	67,1	68,0	69,0
2 Надходження від продажу продуктів сільського господарства	9,2	10,3	10,3	11,0	11,2	11,4	11,7	11,9
3 Пенсії та допомоги	19,8	14,1	20,3	19,4	18,5	17,7	16,8	15,9
4 Стипендії	0,6	0,6	0,6	0,7	0,7	0,8	0,8	0,8
5 Надходження від фінансової системи	2,3	3,2	2,0	2,0	2,0	2,0	2,1	2,1
6 Інші надходження	3,9	0,0	2,9	1,8	1,3	1,0	0,7	0,3
Грошові доходи, всього	100	100	100	100	100	100	100	100
Грошові витрати								
1 Купівля товарів і оплата послуг	77,1	79,2	74,2	73,4	72,6	71,9	71,1	70,3
2 Обов'язкові платежі та добровільні внески	15,8	16,6	17,5	18,3	19,1	19,9	20,7	21,5
3 Приріст заощаджень у вкладах, придбання ЦП та іноземної валюти	2,4	2,0	4,4	4,0	3,6	3,1	2,7	2,3
4 Витрати фізичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності	4,7	2,2	3,9	4,3	4,7	5,1	5,5	5,9
Грошові витрати, всього	100	100	100	100	100	100	100	100

Таблиця 7

Прогнозний баланс грошових доходів і витрат населення Івано-Франківської обл. у 2003-2010 рр. (млн. грн.)

Показники	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Грошові доходи								
1 Оплата праці	1,28	1,58	1,53	1,69	1,85	2,01	2,18	2,35
2 Надходження від продажу продуктів сільського господарства	0,18	0,23	0,25	0,29	0,31	0,34	0,37	0,40
3 Пенсії та допомоги	0,40	0,31	0,49	0,50	0,52	0,53	0,54	0,54
4 Стипендії	0,01	0,01	0,01	0,02	0,02	0,02	0,03	0,03
5 Надходження від фінансової системи	0,05	0,07	0,05	0,05	0,06	0,06	0,07	0,07
6 Інші надходження	0,08	0,00	0,07	0,05	0,04	0,04	0,01	0,01
Грошові доходи, всього	2,0	2,2	2,4	2,6	2,8	3,0	3,2	3,4
Грошові витрати								
1 Купівля товарів і оплата послуг	1,54	1,66	1,78	1,84	1,96	2,01	2,06	2,18
2 Обов'язкові платежі та добровільні внески	0,32	0,35	0,42	0,46	0,52	0,56	0,60	0,67
3 Приріст заощаджень у вкладах, придбання ЦП та іноземної валюти	0,05	0,04	0,11	0,10	0,09	0,09	0,08	0,07
4 Витрати фізичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності	0,09	0,05	0,09	0,10	0,13	0,14	0,16	0,18
Грошові витрати, всього	2,0	2,1	2,4	2,5	2,7	2,8	2,9	3,1

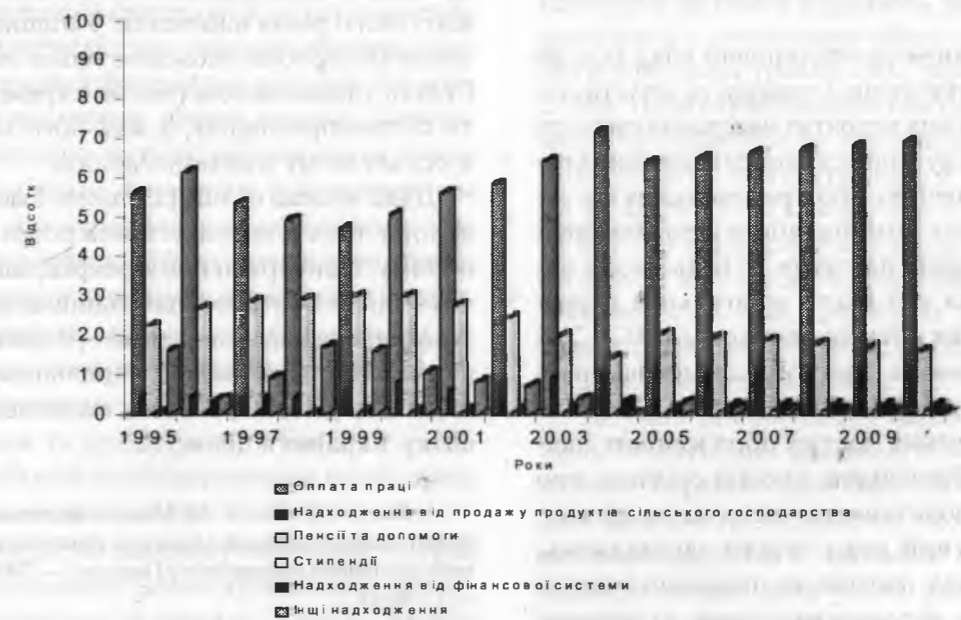

Рис. 1. Порівняльний аналіз базових та прогнозних значень грошових доходів населення на 2003-2010 рр.

Рис. 2. Порівняльний аналіз базових та прогнозних значень грошових витрат населення на 2003-2010 рр.

податок з громадян) та рівні інфляції роботодавцям не вигідно збільшувати офіційну заробітну плату працівникам;

— поступове зростання надходжень від продажу продукції сільського господарства також свідчить про необхідність зміни законодавчої бази в аграрному секторі;

— різкий спад частки пенсій та допомог зумовлений неефективністю системи пенсійного страхування та соціального захисту в Україні. Ця тенденція є особливо небезпечною у зв'язку з проблемою старіння населення;

— зростання та поступовий спад (але не різкий) частки купівлі товарів та оплати послуг у грошових витратах населення свідчить або про зміну індексу споживчих цін (інфляційні зрушення), або про зростання сукупних грошових доходів, або ж про зменшення комунальних платежів. У будь-якому випадку частка цієї статті в загальних витратах населення є надто високою (68,0-79,2 % для прогнозного періоду), що можна трактувати як негативне явище;

— збільшення частки обов'язкових платежів та добровільних внесків свідчить про посилення податкового тиску на населення;

— відчутний спад частки заощаджень, купівлі цінних паперів та іноземної валюти свідчить про недовіру населення до сучасної банківської системи;

— позитивними є явище зростання частки витрат фізичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності, яке може бути зумовлене розвитком малого бізнесу в Івано-Франківській області.

Таким чином, запропонована модель формування і розподілу балансу доходів та видатків населення органічно пов'язана з реалізацією основних напрямків соціальної політики держави. Це сприятиме виходу економіки України із системної кризи, забезпечуватиме задоволення необхідних стандартів життєвого рівня населення. Успішне розв'язання цих проблем можливе тільки тоді, коли будуть удосконалюватись не окремі елементи системи розподілу, а весь його комплекс в органічному взаємопоєднанні.

Дана модель є універсальною і може бути використана для аналогічних розрахунків в іншому територіальному розрізі, що дозволить здійснювати порівняльний аналіз життєвого рівня населення різних регіонів і сприятиме економічному та соціальному вирівнюванню регіонів, а отже, поліпшення розвитку України в цілому.

1. Благун І.С., Сисак Л.І. Модель формування і розподілу балансу доходів і видатків населення // Вісник технологічного університету Поділля. — 2000. — № 4. — С. 46-49.

2. Мир в цифрах. — М.: Межгосударственный статистический комитет СНГ, 1996. — 328 с.

3. Статистика для дослідників та аналітиків // Актуальні проблеми економіки. — 2002. — № 4. — С. 53-64.

4. Статистичний щорічник України за 1999 рік / Держкомстат України. — К.: Техніка, 2000. — 576 с.

5. Статистичний щорічник України за 2001 рік / Держкомстат України. — К.: Техніка, 2002. — 530 с.

The theoretical and methodological recommendations for modeling of income and expenditure of population are given. Forecasting model of making and distribution of income and expenditure balance of population is constructed on the base of exploitation of non-linear optimization methods. The peculiarity of this model is realization of the principle of multistage possibility using by means of management objects as incoming and as expending parts of balance.

Криховецька З. М.

СТАН ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БАНКІВСЬКОГО КРЕДИТУВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

В статті проаналізований сучасний стан банківського кредитування інвестиційних процесів в Україні.

За умов жорсткої фіскальної політики з боку держави, фактичної відсутності державного цільового фінансування, недостатності власних обігових коштів і низької прибутковості більшої частини підприємств України важливим чинником забезпечення інвестиційної діяльності може стати банківський кредит. Процес реформування фінансової системи, господарського законодавства, майнового стану підприємств призвів до суттєвого погіршення фінансового стану підприємств, що робить їх власний прибуток лише допоміжним джерелом інвестування, амортизація часто використовується з поточною метою; нерозвиненість фінансових ринків і відповідних фінансових інститутів не дає змоги підприємствам широко використовувати залучення фінансових ресурсів під інвестиції через випуск цінних паперів. Перевага кредитного методу забезпечення інвестицій пов'язана передусім із поверненням коштів, що передбачає взаємозв'язок між окупністю інвестиційних проектів та поверненням кредиту у терміни, визначені кредитним договором між банком і позичальником.

До реальних інвестицій банків в економіку України відноситься довгострокове кредитування та кредитування постійної діяльності суб'єктів господарювання щодо придбання основних фондів.

Розглядаючи динаміку насиченості української економіки довгостроковими кредитними ресурсами за останні 10 років, необхідно зазначити, що відношення обсягу наданих довгострокових кредитів до ВВП у 1992

році становило 2%, а у 1993 році — 0,7%, тобто зменшилось у 2,8 раза. Після досягнення певної макроекономічної стабілізації зазначений показник демонструє поступове, але неухильне зростання до рівня 2,9% у 2001 році [12,9]. Це означає, що нині питома вага довгострокових кредитних ресурсів у економіці збільшується. І відбувається це в умовах зростання реального ВВП, стабільного курсу гривні та відносно помірних темпів інфляції.

Охарактеризуємо структуру кредитів, наданих комерційними банками, за окремими напрямками відповідно до спрямованості. Аналіз показує, що за останні роки банківська система України надавала перевагу короткостроковому кредитуванню поточної діяльності суб'єктів господарювання [табл. 1].

Питома вага довгострокових кредитів, які найбільш активно сприяють інвестиційній діяльності, у загальному обсязі наданих кредитів протягом травня 2002 року становила 23,9%. Позитивним моментом необхідно відзначити тенденцію до збільшення за останні роки обсягів довгострокового кредитування, їх частки у загальній сумі кредитів. Так, за 2001 рік довгострокові кредитні вкладення зросли на 76% до 6 млрд.грн., що дорівнювало 21,6% усіх кредитних вкладень, за 9 місяців 2002 року — на 52,5%, що становило 25,2% від загального обсягу [3,97].

За умов приборкання інфляційних процесів і досягнення відносної стабілізації економіки України серед негативних процесів слід відзначити збільшення частки довгострокових кредитів в іноземній валюті. Так, якщо їх питома вага у 2000 році становила 53,8%, то у вересні 2002 року — вже 55,7%. На нашу думку, це пов'язано з такими причинами:

Таблиця 1

Кредити, надані банками в економіку України [3, 97] (Млн. грн.)

Період	Всього	В т.ч. короткострокові			В т.ч. довгострокові		
		Усього	У національній валюті	В іноземній валюті	Усього	У національній валюті	В іноземній валюті
1995	4078	3643	2664	980	434	635	69
1996	5452	4845	3653	1192	607	449	158
1997	7295	6522	4682	2801	773	513	260
1998	8873	7240	4438	2801	1633	679	954
1999	11787	9142	4714	4428	2645	1002	1643
2000	19121	15700	8617	7083	3421	1605	1816
2001	27792	21767	12717	9050	6025	2719	3306
2002 вересень	36349	27158	16613	10545	9191	4071	5120

лібералізація зовнішньої торгівлі обумовлює розгортання процесу кредитування комерційними банками модернізації виробничого процесу за рахунок придбання суб'єктами господарювання іноземних технологій, обладнання;

внаслідок економічної лібералізації поступово збільшується кількість комерційних банків, які отримують ліцензію на проведення операцій з іноземною валютою, зокрема на здійснення валютного кредитування;

незважаючи на досягнення в останні роки відносно стабільності національної грошової одиниці, банківські установи все ще трактують кредитування в іноземній валюті як дієвий інструмент страхування інфляційних і курсових ризиків. Про актуальність чинника інфляційних очікувань свідчить, наприклад, дворазове перевищення ставок за кредитами у національній валюті порівняно зі ставками за позиками в іноземній. Так, середньозважена процентна ставка за довгостроковими кредитами банків, наданих юридичним особам, становила у травні 2002 року у національній валюті 19,2%, а в іноземній – 14,3% [1,84];

значна частина кредитних ресурсів знаходиться в іноземній валюті.

На особливу увагу заслуговує аналіз наданих комерційними банками довгострокових кредитів суб'єктам господарювання за секторами національної економіки. Зазначимо, що банківські кредити виступають не тільки одним із джерел залучених коштів для підприємств, а є і певним економічним індикатором, за допомогою якого можна говорити про переважний розвиток того чи іншо-

го сектора економіки. За останні три роки основне місце займають довгострокові кредити у промисловість, торгівлю і громадське харчування, хоч їх питома вага поступово зменшується [табл. 2].

Питома вага кредитних вкладень у будівництво, транспорт і сільське господарство незначною. Недостатній рівень забезпечення позиками галузей, які потребують інвестицій на порівняно тривалі терміни і діяльність яких має певною мірою сезонний характер, відображає ситуацію, що характеризується нестабільністю становища на фінансовому ринку у перехідній економіці, а отже, вищим рівнем ризиків, які супроводжують довгострокове інвестування коштів. У такому аспекті галузева структура кредитного портфеля відображає орієнтацію банків на сфери економічної діяльності зі швидким обігом капіталів, і відповідно більшим доходом, що є адекватною реакцією на існуюче на ринку положення. Скорочення питомих ваг довгострокових кредитів сільському господарству від 6,8% у 1998 році до 2,9% у 2001 році може стати негативним чинником для розвитку АПК.

Не менш важливою є структура довгострокових кредитів комерційних банків суб'єктам господарювання за формами власності [табл. 3].

Наочно можна побачити переважання довгострокових кредитних вкладень комерційних банків у господарства недержавної форми власності. Основними позичальниками залишаються підприємства колективної форми власності (77,5%). Як показує аналіз, існує помітна тенденція до зменшення з кож-

Таблиця 2

Довгострокові кредити за галузями економіки [12,10]

Заборгованість на кінець періоду, млн.грн.

Галузі	1998		1999		2000		2001	
	Сума	% до загального обсягу	Сума	% до загального обсягу	Сума	% до загального обсягу	Сума	% до загального обсягу
Всього кредитів, наданих суб'єктам господарювання	1371	100	2366	100	2987	100	5535	100
Промисловість	496	36,1	826	34,9	1161	38,9	1532	27,7
Сільське господарство	93	6,8	162	6,8	190	6,4	163	2,9
Торгівля і громадське харчування	343	25	822	34,7	955	32	1736	31,4
Транспорт	85	6,2	101	4,3	172	5,8	364	6,6
Зв'язок	39	2,8	30	1,3	42	1,4	67	1,2
Будівництво	47	3,4	51	2,2	86	2,8	178	3,2
Інші	268	19,7	374	15,8	381	12,7	1495	27

Таблиця 3

Структура довгострокових кредитів за формами власності, млн.грн. [3,96]

Період	Всього	У тому числі за формами власності							
		Приватна (включаючи фізичних осіб)		Колективна		Державна		Міжнародних організацій і юридичних осіб інших держав	
		Сума	Пит.вага в %	Сума	Пит.вага в %	Сума	Пит.вага в %	Сума	Пит.вага в %
1995	434	30	6,9	93	21,4	311	71,7	-	-
1996	607	43	7	191	31,5	373	61,5	-	-
1997	773	76	9,8	554	71,7	144	18,5	-	-
1998	1633	360	22	1184	72,5	84	5,2	5	0,3
1999	2645	422	15,9	2102	79,4	91	3,4	31	1,3
2000	3421	542	15,8	2658	77,7	174	5,08	47	0,11
2001	6025	691	11,4	4964	82,3	303	5,02	67	1,11
2002 вересень	9191	1572	17,1	7068	76,9	364	4,0	188	2,0

ним роком питомих ваг інвестиційних вкладень комерційних банків у державні підприємства. Це пояснюється, з одного боку, зменшенням кількості державних підприємств внаслідок приватизації, а з іншого тим, що останні є досить інертними щодо вибору та здійснення своєї діяльності і досить залежні від нестабільних бюджетних джерел фінансування.

Як свідчать статистичні дані, обсяги операцій банків з кредитування інвестиційної діяльності невеликі, що пов'язане з рядом причин.

Насамперед, фінансовий потенціал більшості комерційних банків України недостатній для інвестиційного забезпечення широких проектів і програм. Тільки великі і стійкі банки можуть витримувати тривале вилучення значної частини своїх активів в умовах виробничого інвестування. Довгострокове кредитування значною мірою стримується тим, що власні кошти банків порівняно невеликі, а залучені мають переважно короткостроковий характер. Окрім того, вона також гальмується через відсутність достатніх резервів під кредитні ризики. Від-

повідно до встановлених Національним банком економічних нормативів мінімальне співвідношення між власним (регулятивним) капіталом і розміром активів, зважених за ризиками, становить 8%. У банківському секторі цей показник, за даними офіційної статистики, набагато менший.

Вагоме значення для ефективності банків має рівень їх капіталізації, оскільки він працює на забезпечення довготермінової життєздатності банку, захищає від банкрутства, компенсуючи поточні витрати, допомагає підтримувати довіру клієнтів і переконувати кредиторів у фінансовій могутності банку. Капітал має бути достатнім, щоб позичальники мали впевненість у тому, що банк спроможний задовольнити їхні потреби у кредитах. Навіть якщо економіка переживає спад, він є джерелом коштів, необхідних для створення, організації і функціонування банку до часу залучення достатньої кількості депозитів. Звідси банки черпають кошти на організаційне зростання, надання нових послуг, виконання нових програм, мають підтримку і захист від ризику, пов'язаного з наданням нових послуг і створенням додаткових потужностей.

У банківській системі за роки економічного спаду відбулися процеси деконцентрації капіталу на тлі його концентрації на світових ринках. Сукупний власний капітал вітчизняної банківської системи становить 3,8% щодо до ВВП проти 13-16% у розвинутих країнах. Ресурси українських банків зменшились із 100% по відношенню до ВВП у 1992 році до 23,5% у 2001 році [8,3]. Непомірна кількість банків подрібнила капітал і ресурси, створила підґрунтя для процвітання банків-рантє, які не вкладають коштів у реальну економіку, а радше існують за рахунок спекулятивних операцій. Тільки великі банки спроможні кредитувати реальну економіку.

У своїй діяльності Національний банк України приділяє значну увагу проблемам капіталізації і нарощування як статутного капіталу, так і інших складових. Завдяки такій політиці спостерігається постійна тенденція до зростання обсягів капіталу комерційних банків [табл. 4].

За перше півріччя 2002 року він збільшився на 662,3 млн. грн., або на 8,4%, і на 01.07.2002 року становив 8571,3 млн. грн. Більше половини (57,6%) балансового капі-

талу сформовано за рахунок статутного капіталу, резервний фонд становить 6,7%, результат минулих років – 19,8%, результат поточного року – 3,2%, інший капітал – 12,7% [13, 7]. Незважаючи на зростання балансової суми капіталу банківської системи, негативним явищем є те, що власний капітал більшості банків формується в основному за рахунок статутного фонду та субординованого боргу, а не через нарощування прибутку та резервів. Крім того, станом на кінець квітня 2002 року із 154 діючих в Україні банків 40 мали недостатній розмір сплаченого статутного капіталу [4, с.9].

В умовах, що склались тепер в Україні, комерційним банкам дуже важко поповнювати свою власну капіталну базу, що пов'язано із загальноекономічним станом країни, низькими доходами широких верств населення, недовірою до комерційних банків, недостатньою кількістю стратегічних інвесторів, із нерозвиненістю і непрозорістю вітчизняного фондового ринку. Все це зумовлено недосконалою інфраструктурою його функціонування і законодавчою базою. Необхідно враховувати й те, що прибуток у господарському комплексі протягом тривалого часу мав тенденцію до зниження і майже половина підприємств зазнає збитків. Це значно скорочує коло потенційних позичальників та їхні можливості вчасного повернення виданих кредитів і процентів за користування ними, відповідно зменшуючи прибутки і самих комерційних банків. Якщо донедавна вони могли компенсувати свої витрати за рахунок суттєвих доходів від операцій із цінними паперами (особливо в іноземній валюті), то тепер додаткові можливості отримати прибуток у фінансовій сфері вкрай обмежені, а банки вимушені працювати саме з реальним сектором економіки. Внаслідок цього відбувається значне погіршення їх фінансових результатів, що безпосередньо скорочує як загальний обсяг власного капіталу (коли банк зазнає збитків), так і їхні можливості додаткового накопичення капіталу за рахунок прибутку. А якщо до цього додати ще й тиск з боку контролюючих органів, то збільшення капіталу для комерційних банків стає цілою проблемою.

Отже, проблема концентрації банківського капіталу як фінансової основи структурних перетворень у національній економіці надзвичайно актуальна, оскільки від цього

Капітал банківської системи за 1994-2002 рр. [2,149]

сума на кінець періоду

Період	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	I півріччя 2002
Капітал банків, млн.грн.	365	1580	3156	3971	4828	5878	6450	7854	8571
Сплачений статутний капітал, млн.грн.	88	541	1098	1560	2107	2914	3666	4576	4940
Питома вага статутного капіталу у балансовому, %	24,1	34,2	34,8	39,3	43,6	49,6	56,8	58,3	57,6

залежить забезпеченість ресурсами, створення бази для подальшого зростання і розширення, захист банку від ризиків, довіра з боку інвесторів.

Обсяги банківського кредитування головним чином залежать від розмірів ресурсів, які залучаються банками і насамперед від вкладів населення, загальна сума яких, враховуючи всю банківську систему на 01.07.2002р. становить 32,5% усіх зобов'язань [3, 14]. Одним з недоліків можна виділити неспроможність банківської сфери активно залучати ці кошти до процесів інвестування. Хоч населення має переважно низькі грошові доходи, без збільшення яких не можна розраховувати на зростання вкладів, третина його знаходиться за межею бідності, середній клас ще не сформувався, проте люди здійснюють заощадження, приріст останніх у всіх формах є високим. На нашу думку, причина прихована у значному тіньовому секторі у країні. Близько 40% населення одержують офіційно не зареєстровані доходи. Залучити ці кошти, принаймні частково, надзвичайно важливо, бо за різними розрахунками вони становлять 10-15 млрд. дол., оскільки перехід хоч би частини цих коштів на рахунки спроможний різко розширити ресурсну базу комерційних банків [7, 76]. Мобілізація і використання цих заощаджень з метою інвестування могли би відіграти суттєву роль у технічному і технологічному оновленні виробництва. Але ці заощадження переважно осідають у формі валютних нагромаджень, у тому числі спрямовані на вкладення у житло, значна частина вкладається у короткострокові активи, які забезпечують високу доходність, вивозиться за кордон. Серед основних причин такого ста-

новища слід назвати необхідність збереження високої ліквідності накопичень на випадок покриття тимчасової неплатоспроможності, у період затримок заробітної плати, недовіру до функціонуючих фінансово-кредитних інститутів, пов'язану з небезпекою втрати вкладів, та інші.

Таким чином, кошти населення є не повною мірою реалізованим джерелом інвестиційних ресурсів в Україні.

Окрім того, намагання спрямувати ресурси банківської системи на участь в інвестиціях стикається з проблемою розривів у грошових потоках, тобто невідповідності між строками повернення активів і пасивів. Це пов'язано з тим, що у структурі пасивів комерційних банків переважають короткострокові зобов'язання до 1 місяця. Клієнти банків в основному роблять внески на короткострокові депозити, бажаючи мати у розпорядженні гроші для проведення поточних платежів, при цьому вони ніяк не розраховують брати на себе високий інвестиційний ризик. Якщо за рахунок короткострокових внесків банк прийме рішення провести довгострокове кредитування тих чи інших проектів, то фактично він підвищує ризик клієнтів, а також будь-якої миті може опинитися у ситуації нестачі коштів для виконання своїх короткотермінових зобов'язань.

Хоча для підтримки поточної ліквідності банки мають можливість оперативного залучати кошти на міжбанківському ринку і в центральному банку, проте використання міжбанківських кредитів в умовах перехідного періоду навряд чи можна назвати достатньо адекватним, тому що орієнтація можливостей погашення зобов'язань виключно на можливість оперативного залучення коштів

може поставити банк у досить скрутне становище (приміром, за наявності дефіциту ресурсів на міжбанківському ринку). Великий банк з солідними резервами здатний тимчасово покривати недостатні кошти. Однак скромні розміри банківських установ в Україні та відсутність надприбутків не дають можливості розраховувати на їх резерви. Внаслідок цього страждають клієнти, які платять за високоризиковані вкладення банків.

Також, серйозним чинником, що стримує інвестиційну активність, є значні обсяги резервування Національним Банком України. Вимоги обов'язкового резервування, незважаючи на те, що вони постійно знижуються, значною мірою перевищують ті, що діють на західних ринках (до 1% або не набагато більше). З 8 липня 2002 року Національний Банк України встановив такі нормативи формування банками обов'язкових резервів: опосередкований до 9%, у тому числі під короткострокові кошти і депозити юридичних і фізичних осіб у національній валюті – 6%, в іноземній – 10%, під кошти до запитання у національній та іноземній валютах – 12%, під довгострокові кошти і депозити юридичних і фізичних осіб у національній валюті – 0%, в іноземній – 8%. Водночас слід визнати, що більш високі ставки резервування в Україні є вимушеним заходом в умовах становлення національної банківської системи, чим гарантується стабільність останньої, її захищеність від впливу, насамперед такого негативного фактора, як реальної можливості неповернення кредитів в умовах збитковості окремих позичальників, нереальності інвестиційного проекту через певний період у силу зміни обставин, та інших проблем і несподіванок непередбачуваної економіки. Але очевидно, що фінансові можливості банків у цьому разі суттєво обмежуються.

Одночасно, функціонування кредитного механізму в інвестиційній сфері пов'язане з проблемами прямої дії Закону України "Про заставу". Відомо, що банки видають довгострокові кредити в основному під заставу майна чи майнових прав. Проте у випадку відсутності грошей у позичальника кредитор доводиться пройти тернистий шлях, щоб врешті-решт отримати кошти від продажу цього заставного майна.

Також, проблемою ефективності кредитування інвестиційної діяльності є великі про-

центні ставки, оскільки рівень ціни кредиту перевищує його фінансову віддачу у будь-якому виробництві. Внаслідок цього виробники опинилися відрізнаними від ринку грошових капіталів. За діючих високих ставок підприємствам, які намагаються реалізувати інвестиційні проекти, важко конкурувати з позичальниками, яким потрібні кошти для торговельних чи інших короткострокових операцій.

На практиці нижню межу процентної ставки формально може бути визначено рівнем облікової ставки Національного Банку України. Невелика розбіжність між обліковою і кредитною ставками в умовах безінфляційного розвитку економіки виступає свідченням збалансованості грошової системи. Однак в Україні ця розбіжність досить значна, при цьому зміни дисконтної ставки не завжди є орієнтиром для встановлення ставки процента за кредитами. Так, при зниженні облікової ставки НБУ у 2001 році з 27% до 12,5% річних (на 14,5%) рівень середньозважених процентних ставок за кредитами комерційних банків у національній валюті знизився з 37,4 до 29% річних (на 7,8% річних). У тому числі за довгостроковими кредитами комерційних банків у національній валюті юридичним особам знизився з 40,6 до 21,9% річних і перевищував рівень облікової ставки майже у 2 рази. Як бачимо, динаміка зміни рівня середньозваженої ставки за кредитами не відповідала змінам коригування облікової ставки Національним Банком України. Зміна облікової ставки вказує лише на напрямок зміни процентної ставки (у бік підвищення чи зниження).

Звертаючись до статистики, необхідно зауважити, що Національний Банк України постійно вживає заходи щодо зниження вартості грошей на кредитному ринку. Так, протягом 2002 року НБУ тричі знижував облікову ставку: 10 березня з 12,5 до 11,5%, 4 травня до 10%, 4 липня – до 8% річних. Відповідно знизилась процентні ставки за кредитами, наданими комерційними банками у національній валюті. Так, із січня по вересень 2002 року середньозважена процентна ставка за довгостроковими кредитами у національній валюті юридичним особам знизилась із 21,4 до 18,8% річних [3, 81].

Відомо, що у ціну позичкового капіталу закладається величезна премія за всі можливі ризики, пов'язані з кредитуванням під-

приємств, а також традиційні ризики, пов'язані зі слабкістю банківської системи. Основними причинами збереження високої маржі між кредитними і депозитними ставками є висока ризикованість кредитів, відсутність високоліквідної застави у позичальників, нерозвиненість механізму страхування кредитних ризиків тощо.

Однак кредитні ресурси комерційних банків залишаються ще надто дорогими і спрямовуються переважно на кредитування поточної діяльності підприємницьких структур.

І нарешті, ще однією причиною низьких обсягів кредитування є високі вимоги до застави. Нормативні акти щодо кредитування вимагають від сторін укласти договір застави, який має бути завірений нотаріально. Ця процедура платна для клієнта. Крім того, у деяких випадках заставлене майно повинно бути в обов'язковому порядку застраховане, за що страхова компанія отримує суму від 4 до 20 % його вартості. Все це значні кошти, які у кінцевому рахунку ввійдуть у ціну продукції чи у вартість послуг. Та головне те, що рекомендації щодо обсягів заставленого майна весь час підвищуються. Вартість застави має бути щонайменше вдвічі більша за суму кредиту.

Отже, незважаючи на те, що протягом останніх років простежується позитивна тенденція зростання обсягів довгострокового кредитування, його потенціал і досі не задіяний на повну потужність. Розв'язати проблему залучення банківських кредитів у інвестиційну діяльність можна лише за умови поліпшення макроекономічної ситуації в Україні, а також послідовної реалізації системи взаємопов'язаних економічних, правових, організаційних заходів, спрямованих на утворення привабливого інвестиційного клімату і поживлення інвестиційної активності, до яких слід віднести наступні:

зниження податкового тиску на суб'єктів господарювання;

законодавче встановлення податкових пільг для банків, які здійснюють кредитування інвестиційних проектів;

підвищення реальних доходів населення, зменшення податкового тиску з метою стимулювання заощаджень;

посилення довіри населення до банківських установ шляхом розвитку надійної системи захисту їх вкладів;

розширення капіталізації банків шляхом їх об'єднання, залучення додаткових коштів акціонерів, а також коштів юридичних і фізичних осіб на умовах субординованого боргу;

довгострокове рефінансування Національним банком України комерційних банків, що здійснюють цільове інвестиційне кредитування пріоритетних виробництв;

удосконалення законодавства про заставу, про банківський кредит з метою забезпечення захисту інтересів банків;

запровадження комерційними банками різних видів вкладів, зручних для громадян, які би дали змогу акумулювати значну частину довгострокових кредитних ресурсів на потреби інвестування тощо.

Якщо ж не буде вжито цих заходів, то обмеженість кредитних ресурсів не сприятиме забезпеченню повного та ефективного використання інвестиційних можливостей банків і гальмуватиме процес економічного зростання у державі.

1. Бюлетень НБУ.- 2002.- №5.

2. Бюлетень НБУ.- 2002.-№6.

3. Бюлетень НБУ.- 2002.-№9.

4. Гольченко І. Кредитні ресурси банківської системи: сучасний стан та можливі шляхи вирішення проблеми їх збільшення. //Цінні папери України. - 2002.- №29.

5. Дьоміна А. Інвестування економіки України через систему комерційних банків. // Банківська справа. - 1999.-№5.

6. Дзюба А., Завгородня О. Грошово-кредитні важелі активізації інвестиційної діяльності. // Банківська справа. - 1999.-№5.

7. Лисяк Л.В., Шумський В.М. Реальність потенційних джерел інвестиційної діяльності в Україні. //Фінанси України. - 2002.-№3.

8. Матвієнко П.В. Головне завдання – побудова ринкової економіки.//Обрії.-2002.-№25.

9. Мельник О. Вплив банківської системи на інвестиційний ринок.// Економіка. Фінанси. Право. - 1998.- №8.

10. Перзек М. Банківське кредитування як джерело фінансування інвестиційного процесу. //Фінанси України. - 2001.- №3.

11. Савченко В.Ф. Інвестиційні можливості банківської системи та проблеми їх ефективного використання в державі і регіоні. //Регіональні перспективи. - 2000.- №5.

12. Статистичні таблиці до Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2001 році".// Економіст.- 2002.-№7.

13. Фінансовий стан банків України у I півріччі 2002 року та шляхи підвищення ефективності їх діяльності. //Вісник НБУ.- 2002.-№9.

14. Циганов С.А. Інвестиційний процес і комерційні банки. //Фінанси України.-1998.-№12.

15. Яковенко Л. Роль банків в інвестиційному забезпеченні реального сектору. //Банківська справа. - 2000.- №1.

ПРОГНОЗУВАННЯ СТРУКТУРИ ФІНАНСОВИХ ПОТОКІВ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ

В статті розглянуто аналіз фінансових потоків комерційного банку, їх вплив на прибутковість та ліквідність. Описано методи загального управління фінансовими потоками, їх переваги та недоліки.

Розглянемо аналіз фінансових потоків комерційного банку через призму ліквідності і прибутковості цієї установи. Поєднання цих двох компонентів в оптимальних для кожного конкретного випадку обсягах – основне завдання будь-якої фінансової установи. Для банківської ж найважливішою є проблема вибору такої структури активів та пасивів, що забезпечувала б мету в її досягненні. При цьому їх структура повинна бути такою, яка б відповідно реагувала на непередбачені події та зміни у зовнішньому середовищі.

Враховуючи те, що рух фінансових потоків у комерційному банку становить так званий цикл банківських операцій, основним завданням активно-пасивних операцій є забезпечення наявності достатньої суми для погашення залучених коштів. У реальному банку фінансові потоки щодо можуть мати як випадковий характер (ресурси до запитання), так і терміновий (депозити, вкладні операції, капітал). Рух строкових коштів, як правило, аналізують за допомогою розривів ліквідності (метод ОАР та ін.). При цьому особливо важливим є досягнення чіткого взаємозв'язку між термінами залучення коштів та їх вкладками на відповідний період. Елемент випадковості для даного виду потоків дуже низький і при стабільному зовнішньому середовищі терміни повернення ресурсів відповідають умовам угод. Аналіз руху фінансових потоків «до запитання» – це більш складний та непрогнозований елемент, дослідження якого потребує використання певних ймовірних припущень.

The modern state of banks' crediting of investment processes in Ukraine is analyzed in the article. Basic reasons of low level for long-term credits providing to cater for the needs of real sector economy and the ways of its elimination are investigated.

Стецевич А. І.

Найпростіший варіант управління загальними фінансовими потоками – це встановлення чіткого взаємозв'язку між джерелами ресурсів та напрямками їх вкладання. Таким чином, при управлінні фінансових потоків комерційний банк отримує можливість (за відсутності інших умов, наприклад, прострочення кредиту тощо) використовувати надходження фінансових потоків від погашення активів для виплати зобов'язань за ними.

Однак цей метод має й серйозні недоліки: – між рівнем коштів до запитання та розміром високоліквідних активів практично ніколи немає знаку рівності, адже існує постійний обіг грошових коштів, що дозволяє покривати поточні зобов'язання за рахунок надходження нових ресурсів;

– кошти «до запитання» інколи можуть носити яскраво виражений строковий характер і не вилучатися з банку одночасно;

– між рівнем капіталу та рівнем необоротних активів існує чіткий взаємозв'язок, адже перший призначений для підтримки фінансової стійкості банку, а другі – для забезпечення операційної діяльності.

Тому аналіз фінансових потоків пропонується проводити через поєднання методів управління ліквідності та максимізації прибутку.

Основними параметрами максимального прибутку є такі:

– ріст чистої процентної маржі як результату використання сили фінансового важеля, суть якого полягає в постійному зменшенні частки капіталу у фінансуванні активів банку;

– збільшення розміру комісійного доходу за рахунок використання сучасних банківських технологій;

– ріст спекулятивного доходу за рахунок використання валютних операцій.

Оптимізація ліквідності можлива при:
– диференціації фінансових потоків за рахунок залучення альтернативних джерел фінансування;
– використанні позабалансових інструментів хеджування ризиків ліквідності;
– математичному прогнозу руху фінансових потоків шляхом припущень щодо коштів, які носять випадковий характер.

Реалізація такого підходу до певної міри змогу оптимізувати рух фінансових потоків, у результаті чого з'являється можливість максимального прибутку активних операцій.

The analysis of the financial flows of the commercial bank and their impact on the profit and liquidity is considered in the article. The methods of the general management of the financial flows, their advantages and disadvantages are described.

Шкварок В. М.

ПОКРАЩЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОГО КЛІМАТУ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ В УКРАЇНІ

У статті висвітлено сучасний стан інвестиційного клімату в Україні. Охарактеризовані чинники та показники, що істотно впливають на його зміну. Зроблені висновки щодо покращення умов для інвестування, як основної передумови економічного зростання в Україні.

Сьогодні маємо всі передумови, щоб констатувати вихід України на шлях економічного зростання. Два роки поспіль в Україні спостерігається значний приріст національного ВВП. В минулому році вперше за часи державної незалежності він збільшився на 9%. Економічне пожвавлення в останні два роки супроводжувалося рівнем інфляції, нижчим за 7%, стабільним обмінним валютним курсом, зростанням до рекордної величини валютних резервів Національного банку (3,3 млрд. американських доларів).

Відновленню макроекономічної стабільності сприяли ряд чинників, серед яких можна назвати найвагоміші такі:

Реальна девальвація в 1998-1999 роках, що стимулювала збільшення експорту та імпортозаміщення і призвела до поліпшення торговельного балансу. У системі поточних операцій сталися такі зміни: від дефіциту 3% ВВП у 1998 році – до профіциту 2,6% ВВП у 1999 році та 4,7% ВВП у 2000 році. Поєднавши переваги від припливу іноземної валюти з жорсткою бюджетною політикою, уряд зміг пом'якшити грошову політику.

Посилення бюджетної політики. Недоступність фінансування з приватних джерел, жорсткі умови міжнародних фінансових інституцій (МВФ і Світового банку) та не-

втішний попередній досвід спонукали владу до скорочення надлишкових витрат. Бюджетний дефіцит зменшився, уряд почав скорочувати державний борг. Вдалося погасити заборгованість із заробітної платні перед працівниками бюджетної сфери, а також заборгованість з пенсій.

Поліпшення споживчих настроїв: громадяни позитивно реагують на фінансову стабільність, більшу передбачуваність урядової політики та покращання економічних перспектив. Про це свідчать результати досліджень провідних соціально-аналітичних інститутів. Так, за даними Міжнародного центру перспективних досліджень з червня 2000 року до листопада 2001 року індекс споживчих настроїв збільшився на 35 пунктів. Це означає, що у листопаді 2001 року на поліпшення свого добробуту сподівалася майже половина респондентів.

Визначальну роль відіграли також чинники, що тією чи іншою мірою призвели до істотних покращення інвестиційного клімату.

Реформування аграрного сектору: приватизація майна колишніх колгоспів, демонополізація ринку матеріально-технічного забезпечення аграрної галузі, запроваджено бюджетне субсидування процентної ставки за кредитами для сільськогосподарських підприємств, що призвело до пом'якшення умов банківського інвестування для аграрних підприємств.

Завдяки Указу Президента, підписаному 1999 року, для малих підприємств виникла можливість сплачувати єдиний податок, а також суттєво зменшилися вимоги щодо

звітності. За таких умов вдалося легалізувати чималу частину тіньової економічної діяльності, що в свою чергу призвело до додаткового зростання бази фінансово-інвестиційних ресурсів.

Відбулися зміни в діловій активності. Адаптація українських підприємств до ринку збільшила їхню продуктивність, чому значною мірою сприяло зростання конкуренції. Проте головною передумовою цього процесу все ж стала приватизація. Вона дала можливість новим власникам здобути контроль над підприємствами. Саме нові власники отримали більше стимулів до вкладання коштів у підприємства й тепер є менш зацікавленими в «розтягуванні» його активів. Приватні власники почали вимагати від керівників цих підприємств кращих показників прибутковості. У 2000-2001 роках менеджери прагнули скористатися зростанням попиту й випередити конкурентів. Підприємства підвищували інвестиції і починали випуск нових видів продукції. Займаючи дедалі стійкіші позиції, вони все більше уваги приділяють довгостроковому плануванню.

Важливим моментом у поліпшенні інвестиційного клімату є також розширення фінансового посередництва. Відколи з'явилися перші ознаки економічного зростання, помітно збільшується обсяг банківських кредитів. Так, з початку 2000 року до кінця 2001 року банківські позики в реальному вимірі зросли майже на 90%. При цьому поліпшилась якість кредитного портфеля, оскільки частка «поганих» боргів знизилася з 35 до 17%;

Суттєвим чинником тут також виступає підвищення довіри до національної валюти. Значна роль у забезпеченні економічного росту приділяється грошовим заощадженням населення. Останнім часом з'явилися різні пенсійні програми, що передбачають довгострокове залучення коштів населення. «Панчішні» заощадження українських громадян оцінюються як мінімум у 45 млрд. грн., що порівняно із сумарними зобов'язаннями банківської системи.

На початку 90-х цим фінансовим установам, за оцінками експертів, населення довіряло лише 5% своїх доходів. До 2002-го ця цифра зросла у п'ять разів. Депозитні вклади населення у національній валюті вирости станом на 01.02.2002р. до 6,69 мільярда гривень. Фінансистів така тенденція радує і ра-

зом з тим насторожує. Через нерозвинений фінансовий ринок населення, по суті, сьогодні не має альтернативи банківському вкладенню тимчасово вільних коштів.

Усі ці чинники відіграли позитивну роль в економіці нашої країни і дозволили досягти певного рівня, орієнтованого на світові стандарти як у роботі з іноземними інвесторами, так і в обслуговуванні державного боргу перед нерезидентами. Так, за даними того ж JP Morgan Chase, Україна у 2001 році повернула 57,1% вкладених у неї грошей у формі іноземних інвестицій. Другу сходинку посіла Росія (55,8%), третю – Нігерія (36,3%), далі – Еквадор та Кот-Д'Івуар. Усі ці країни протягом 2001 року відчували значне поживлення у своєму розвитку, головним чином через зміни на ринку ресурсів, але, незважаючи на проблеми в технологічному секторі, у них були помітні певні помірні зрушення, які стали позитивним сигналом для іноземних інвесторів.

З іншого боку, вже стає помітним, що з погіршенням відносин на світовій арені ресурсні ринки починають підвищення цін. Вони зростають не тільки на нафту, як це було раніше, а й на все: хімічну сировину, мінеральні ресурси, кольорові метали і т. ін. Таке ціноутворення на сировину призводить до тимчасового спаду економік розвинених країн, що у свою чергу дає можливість їх інвесторам переорієнтуватись на країни, що розвиваються. У цьому плані Україна сьогодні є одним з найкращих об'єктів інвестування. По-перше, економіка країни на піднесенні, фінансовий сектор стабілізовано, розвинено інфраструктуру, є більш-менш придатні умови для ведення бізнесу за європейськими стандартами. По-друге, є відносна політична стабільність, відсутня загроза військових конфліктів та низька вірогідність здійснення терористичних актів. Такі передумови дають змогу іноземним інвесторам побачити хороші перспективи щодо нашої держави, тим більше що, власність у країні коштує порівняно дешево зважаючи з європейськими стандартами. До того ж, дешевою є робоча сила, на ринку є багато технологічних ніш, які ще не зайняті.

За оцінками проекту «Інвестиція» Українського союзу промисловців та підприємців» обсяг інвестиційних ресурсів на світовому ринку становить 120-140 млрд. дол. США.

70% цієї суми інвестується в країни Південної та Східної Азії. У російську економіку інвестори вклали менш ніж 1%, а в українську – менше 0,01%.

Експерти зазначають, що за 8-10 років незалежності Україна потенційно могла отримати 40-50 млрд. американських доларів інвестицій, освоюючи по 5-8 млрд. американських доларів щорічно.

Достатнім мінімальним значенням, що характеризує відношення усіх інвестицій до ВВП, є 25% (у 2001 році цей показник становив в Україні 11,1%).

Ще одним показником, який характеризує стабільність інвестиційної діяльності, є відношення обсягу іноземного інвестування до ВВП. Межове значення даного показника має бути не меншим за 5% (в Україні на початок 2002 року він становив по суті 3%).

Усього за час незалежності в економіку України було інвестовано 4,19 млрд. доларів. У середньому, це становить 85 доларів на одного громадянина України. Однак такий показник є надзвичайно низьким у порівнянні з Польщею та Угорщиною, де рівень прямих іноземних інвестицій на одну особу в 1999 році сягав відповідно 1 033 та 2 277 дол. США. При цьому серед країн із перехідною економікою Україна посідає одне з останніх місць щодо залучення іноземних капіталів. Протягом десяти років незалежності Україна змогла залучити лише 3,92 млрд. дол. США прямих іноземних інвестицій.

У цих умовах уряд зосередив увагу на створенні сприятливих умов для залучення іноземних капіталів.

Скажімо прийнято низку законодавчих актів, спрямованих на поліпшення інвестування середніх та малих підприємств, а також спеціальні законодавчі акти для сприятливого інвестиційного клімату в Україні. Важливим чинником став президентський Указ «Про заходи щодо поліпшення інвестиційного клімату в Україні», який містить перелік конкретних дій за цим напрямом, а саме: дерегуляція підприємницької діяльності; розробка законодавчих актів для регулювання інвестиційної діяльності; прозоре прийняття рішень органами державного управління та посилення персональної відповідальності урядовців за прийняття законодавчих актів, що погіршують інвестиційний клімат.

Крім того, Кабінетом Міністрів прийнято Програму розвитку інвестиційної діяльності на 2002-2010 роки, метою якої є консолідація ресурсів державних та інших джерел фінансування стабільного економічного розвитку, інвестиційне забезпечення структурної перебудови економіки, збільшення обсягів інвестицій та активізація інвестиційної діяльності. Програма передбачає дії уряду і парламенту, спрямовані на стимулювання ефективного використання інвестицій, послаблення податкового навантаження на товаровиробників, посилення банківської системи, розвиток фондового та страхового ринків. Згідно з програмою, пріоритетними

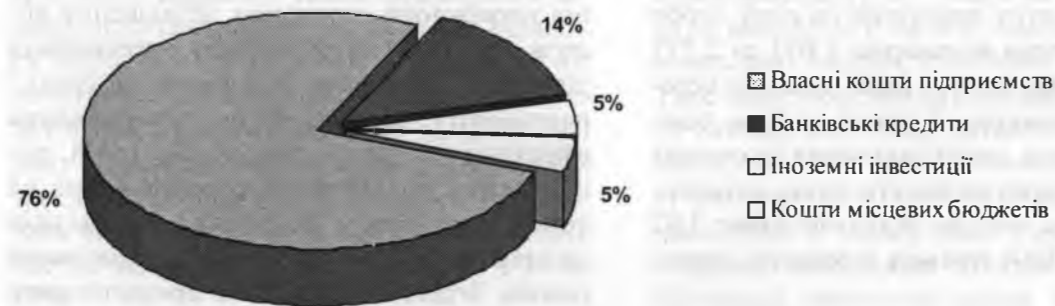
Окремі показники макроекономічного характеру розвитку країн Східної Європи
(за даними Bank Austria)

Країна	Показник	1998	1999	2000	2001	2002 *
Польща	ВВП (зміна за рік у %)	4,6	4,1	4,1	3,0	4,0
	Експортне сальдо (млн \$)	-12303	-15072	-14000	13800	15500
	Прямі іноземні інвестиції (млн \$)	5989	\$797	10111	8000	8500
	Зовнішній борг у % до ВВП	37,6	42,0	42,5	38,6	39,6
України	ВВП (зміна за рік у %)	-1,7	-0,4	6,0	6,2	3,5
	Експортне сальдо (млн \$)	-2924	-482	+340	-500	-600
	Прямі іноземні інвестиції (млн \$)	747	420	450	650	650
	Зовнішній борг у % до ВВП	43,6	61,5	54,5	57,0	57,5
Росія	ВВП (зміна за рік у %)	-4,9	5,4	8,3	3,3	3,0
	Експортне сальдо (млн \$)	+15771	+34432	+59366	+51000	+47000
	Прямі іноземні інвестиції (млн \$)	2047	605	-300	1500	1600
	Зовнішній борг у % до ВВП	62,5	87,8	61,2	53,5	48,8

напрямами інвестування є промисловість, енергетика, зв'язок, сільське господарство, наука і технології. Мета програми – підняти пласт додаткових ресурсів з допомогою законодавчих і нормативних актів та ефективно використати їх в українській економіці.

Згідно з програмою передбачається зростання інвестицій у 2002 році – до 33,94 млрд. грн. (в тому числі іноземних до 2,38 млрд. грн.), у 2005 році – до 55,8 млрд. грн. (іноземних – до 5,58 млрд. грн.), у 2010 році – до 82,6 млрд. грн., (16,5% від ВВП). (іноземних – до 8,26 млрд. грн.).

За даними Держкомстату у 2001 році обсяг інвестицій становив 23,63 млрд. грн. (іноземних – 1,4 млрд. грн.). Головним джерелом інвестицій в основний капітал залишаються власні кошти підприємств й організацій. Кошти місцевих бюджетів у загальному обсязі капіталовкладень становили 1134,8 млн. грн. (4,2%); іноземних інвесторів – 1175,2 млн. грн. (4,4%); за рахунок банківських кредитів та інших джерел фінансування освоєно 13,6% загального обсягу інвестицій (Діаграма 1).

Діаграма 1. Джерела інвестиційних ресурсів

Діаграма 2. Напрями використання інвестиційних ресурсів

Найбільшу частину інвестицій в основний капітал (23%) було спрямовано на розвиток підприємств транспорту, пошти і зв'язку. Значні вкладення освоєно в обробній (19,8%) і добувній (15%) промисловостях, на підприємствах із виробництва та розподілу електроенергії, газу і води (9,2%). Значну частку (15,4%) усіх інвестицій вкладено у розвиток таких видів діяльності, як операції з нерухомістю, послуги юридичним особам тощо.

На сьогодні головними перешкодами для притоку іноземних інвестицій, згідно з висновками міжнародних організацій, є:

- нестабільність та надмірність державного регулювання;
- можливість неоднозначного трактування юридичної системи;
- невизначеність економічного середовища;
- корупція та великий податковий тягар;
- труднощі у визначенні чітких умов власності;
- занижені можливі рівні прибутків;

• труднощі у взаємодії інвесторів з урядовими структурами;

• недостатність матеріальної інфраструктури та нестабільність політичного середовища.

Аналізу ситуації, що склалася, було присвячено дослідження робочої групи із залучення приватного іноземного капіталу (International Private Capital Task Force), виконане компаніями SigtaBleyser та Thunderbird Corporate Consulting Group у 2000-2001 роках. Воно містить низку рекомендацій щодо залучення іноземних інвестицій в Україну, в тому числі щодо створення сприятливого інвестиційного клімату, поліпшення іміджу України на світових фінансових ринках, повернення уваги іноземних підприємців до України та повернення довіри іноземних інвесторів.

Робоча група визначила дев'ять основних комплексних сфер, які можуть значно поліпшити діловий клімат в Україні і сприяти залученню іноземних інвестицій:

- 1) лібералізація ділової активності та послаблення регуляції підприємницької діяльності;
- 2) створення стабільного та передбачуваного правового середовища;
- 3) поліпшення державного управління та реформування адміністративної системи;
- 4) усунення обмежень для міжнародного капіталу та зовнішньоекономічної діяльності;
- 5) удосконалення фінансової системи;
- 6) проведення антикорупційної політики;
- 7) мінімізація політичних ризиків;
- 8) розширення політики сприяння як інструменту для залучення іноземних інвестицій;
- 9) раціональне використання інвестиційних стимулів.

Якщо буде вжито певних заходів у всіх дев'яти сферах, Україна може сподіватись на збільшення обсягу прямих іноземних інвестицій до більш ніж 3,5 млрд. дол. США на рік протягом наступних 10-15 років. Крім того, встановлено, що перші три чинником найбільш суттєво впливають на створення сприятливого інвестиційного клімату. Удосконалення лише у цих трьох сферах можуть збільшити обсяг іноземних інвестицій до 2,5 млрд. дол. США на рік до 2005 року.

Слід зазначити, що істотною перешкодою для іноземних інвесторів в Україні є недоліки процесу приватизації. Для того, щоб зробити процедуру приватизації простішою і більш прозорою, вживається багато заходів, найбільш важливим серед яких стало прийняття Державної програми приватизації на 2001-2002 роки, що передбачає низку рішень, спрямованих на підвищення ефективності процесу зміни власності.

Яка ж ситуація з іноземними інвесторами сьогодні в Україні?

Допуск нерезидентів на український фондовий ринок свідчить про зацікавленість іноземців у наших підприємствах, але з упевненістю можна сказати, що серед іноземних компаній досить часто зустрічаються компанії із США, зареєстровані у штаті Ділавер; кіпрські компанії, панамські товариства та інші компанії, які теоретично можуть мати українське коріння. Саме тому визначити зацікавленість іноземців у вітчизняному фондовому ринку просто неможливо. Іноземних інвесторів можна розділити на кілька груп:

- іноземні банки, що мають представництва в Україні, та банки із 100%-м іноземним капіталом;
- інвестиційні фонди, зацікавлені у прямих інвестиціях;
- портфельні інвестори небанківського сектора;
- портфельні інвестори за кордоном, що можуть використати АОР українських емітентів;
- великі промислові компанії, зацікавлені у поглинанні вітчизняних підприємств-монополістів.

Кожна з вищеназаних груп має певні перспективи у 2002 році. Реально, інвесторамі номер один у наступні кілька років можуть стати промислові компанії, зацікавлені у поглинанні підприємств-монополістів. Саме вони за допомогою грошової приватизації, заволодівши контрольним пакетом акцій, повинні вкладати достатні суми у розвиток українських промислових гігантів. А незавершена грошова приватизація обленерго, кількох металургійних комбінатів та ВАТ «Укртелеком» тільки доводить значущість цієї групи інвесторів для вітчизняної економіки.

На думку міжнародних консультантів, крім великих та стратегічно важливих українських

нських компаній, які заплановано приватизувати, іноземні інвестори, найімовірніше, зацікавляться і середнім бізнесом в Україні. У цих підприємств є найкращі шанси для залучення іноземних інвестицій, оскільки вони мають великий потенціал для зростання у майбутньому та більш кваліфікований менеджмент. Останній чинник відіграє головну роль у прийнятті інвестиційних рішень, оскільки інвестори хочуть бути впевненими у тому, що інвестиції будуть використані ефективно і забезпечать прибуток.

Портфельні інвестори в Україні є малоактивними: вони побоюються недосконалості нормативної системи і не без причини вказують на продовження зловживань інсайдерів на багатьох українських підприємствах. Ще одним негативним елементом є те, що, на жаль, навіть досить великі портфельні інвестори не знають про існування в Україні підприємств, котрі випустили ADR (американські депозитарні розписки).

Багато іноземних банків сьогодні виконують функцію доведення інфраструктури ринку до іноземних стандартів. Проте більшість з них не виконують функцій залучення іноземних інвесторів, а поступово втручаються у внутрішній бізнес в Україні, стаючи зразковими конкурентами найбільших вітчизняних банків.

Не менш цікавим є положення іноземних інвестиційних фондів, які відпрацьовують механізм прямих інвестицій в Україні. Так, у Росії практично вся пивоварна галузь є продуктом проектного фінансування з боку таких фондів. У Москві вже давно зрозуміли, що ключ до іноземних інвестицій – прями інвестиції через великі інвестиційні фонди, які здатні профінансувати проекти у мільярди доларів у будь-якій країні, на будь-яких умовах. Головне – це гарантії повернення інвестованих коштів. Проте й досі на ринках СНД фонди відчувають дивний тиск з боку вітчизняних бізнесменів, які начебто здатні прийняти інвестиції і вийти зі своїм товаром на світові ринки, проте не бажають йти на трансакційні витрати і складати елементарні бізнес-плани за світовими стандартами. Такі протиріччя відштовхують фонди від країн Східної Європи, хоча низька доходність західних проектів все одно змушує їх йти на поступки в Україні.

The Improvement of Investment Climate as a Cause of Economic Growing in Ukraine.

The modern state of investment climate in Ukraine is enlightened in the article. The factors and data that greatly influence its change are characterized. The conclusions about the improvement of conditions for investment as the main cause of economic growing in Ukraine are made.

Лаврів М. Б.

ОПОДАТКУВАННЯ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ: ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ТА РОЛЬ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ФІНАНСОВОЇ АВТОНОМІЇ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

В статті розглянуто місцеве оподаткування на прикладі міста Івано-Франківська. Охарактеризовано місцеві податки, їх роль в забезпеченні фінансової автономії місцевих органів влади. Проаналізовано законодавчу базу, що регулює місцеве оподаткування. Сформульовано головні проблеми системи оподаткування.

У процесі розбудови інституту місцевого самоврядування важливого значення набуває проблема фінансового забезпечення

діяльності місцевих органів влади. Його розвиток в Україні неможливий без адекватного реформування системи місцевих податків і зборів, які, як підтверджує досвід розвинених держав, є основною передумовою фінансової всіх органів незалежності органів місцевого самоврядування. У цих умовах зростає необхідність і актуальність комплексних досліджень проблем практичного функціонування місцевого самоврядування, зокрема тих, що стосуються забезпечення фінансової автономії місцевих органів влади.

Різні аспекти цієї багатогранної проблеми були і є предметом досліджень таких відомих українських фахівців – науковців і практиків, як М. І. Долішній, О. П. Кириленко, В. І. Кравченко, І. О. Луніна, О. М. Піхоцька, І. Г. Ткачук, М. Г. Чумаченко, С. І. Юрій та ін. Водночас проблеми системного аналізу місцевого оподаткування, його призначення і роль у забезпеченні фінансової незалежності органів місцевого самоврядування, а також комплексна оцінка існування системи місцевих податків і зборів (крізь призму їх правових засад, фіскального потенціалу та значення як інструмента регулювання територіального розвитку) не знайшли достатнього науково-теоретичного та методичного розв'язання. А це, в свою чергу породжує суперечності та неефективність практичного застосування податків і зборів на місцевому рівні. Тож основною метою цієї статті є обґрунтування призначення і функцій системи місцевого оподаткування в сучасних умовах, критичний аналіз правових засад її побутування в Україні, а також оцінка ефективності практики справляння місцевих податків і зборів (на прикладі Івано-Франківська) та їх ролі у забезпеченні фінансової автономії міста.

Основою функціонування інституту місцевого самоврядування є фінансова автономія місцевих органів влади. Сучасний дослідник у галузі місцевих фінансів В. І. Кравченко трактує поняття фінансова автономія як "самоврядування у сфері фінансів" [1, 89], справедливо зазначаючи, що це основна форма реалізації принципів місцевого самоврядування. Фінансова автономія проявляється у самостійності органів місцевого самоврядування при формуванні, розподілу та використанні фінансових ресурсів, необхідних для виконання покладених на місцеву владу функцій і завдань. Головною передумовою фінансової автономії місцевих органів влади є наявність у них прав на прийняття рішень у сфері фінансів, серед яких до найважливіших відноситься право на встановлення місцевих податків і зборів.

В умовах демократії, однією з фундаментальних ознак якої є інститут місцевого самоврядування, значення місцевих податків і зборів є актуальним принаймні в таких позиціях:

1. Забезпечення фінансової незалежності органів місцевого самоврядування від властей вищого рівня і, зокрема, національного уряду, що відповідає основному принципу побудови фінансової системи розвинених держав, суть зводиться до того, що фінансова влада в демократичній державі повинна бути децентралізована і розмежована між різними рівнями управління. Адже лише це є необхідною передумовою і гарантією стабільного фінансування місцевих потреб, незалежно від суспільно-політичних і соціально-економічних змін на державному рівні.

2. Виконання основних функцій оподаткування на місцевому рівні, а саме:

➤ фіскальної – забезпечення місцевих бюджетів достатніми обсягами фінансових ресурсів;

➤ регулюючої – можливість впливу фіскальними методами на місцеві соціально-економічні процеси: виробництво (його розміщення і структуру), доходи (громадян і юридичних осіб) і споживання (особливо місцевих ресурсів);

➤ стимулюючої – сприяння розвитку підприємництва і бажаних на відповідній території напрямків господарської діяльності, стимулювання ефективного природокористування, інвестиційної та інноваційної діяльності, а також зростання зайнятості.

Звідси впливає висновок, що місцеве оподаткування для органів самоврядування водночас є:

а) атрибутом (ознакою) фінансової влади;
б) методом формування бюджетних доходів;

в) інструментом регулювання соціально-економічного розвитку території.

Названі ознаки тісно пов'язані між собою. Розширення фінансової влади на місцевому рівні неможливе без розширення повноважень органів місцевого самоврядування у податковій сфері. В свою чергу зростання надходжень з власних джерел (передусім від місцевих податків) не може бути досягнуто без розширення кількості об'єктів та бази місцевого оподаткування. І лише надання його органам значимих для економіки об'єктів з широкою податковою базою забезпечить можливість використання податкових важелів як інструменту регулювання соціально-економічного розвитку територій. Тому, на наш погляд, оцінку ефективності

системи місцевого оподаткування слід давати через дослідження виконання обґрунтованого вище триєдиного призначення місцевих податків і зборів. При цьому, оцінюючи практику функціонування конкретних місцевих податків, слід враховувати не лише їх фінансове значення, але й потенціал як інструмент регулювання. Однак перш, ніж досліджувати економічні аспекти застосування системи місцевих податків і зборів, важливо проаналізувати правове забезпечення місцевого оподаткування з метою оцінки його законодавчих передумов. До сучасної системи місцевого оподаткування в Україні відноситься:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. [2], у якій:

➤ гарантовано місцеве самоврядування (ст. 2);

➤ передбачено обов'язок кожного громадянина сплачувати податки і збори у порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67);

➤ встановлено, що тільки законами України визначаються система оподаткування, податки і збори (ст. 92);

➤ закріплено право територіальних громад села, селища, міста встановлювати місцеві податки і збори відповідно до закону (ст. 143);

➤ визначено, що рішення органів місцевого самоврядування у межах повноважень, визначених законом, є обов'язковими до виконання на відповідній території (ст. 144).

2. Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21 травня 1997 р. [3], у якому:

➤ підтверджено закріплене у Конституції право встановлювати відповідно до закону місцеві податки і збори, а також передбачено, що вони зараховуються до відповідних місцевих бюджетів (ст. 69);

➤ визначено, що лише на пленарних засіданнях сільської, селищної і міської ради встановлюються місцеві податки і збори та розміри їх ставок у межах, визначених законом, а також прийняття рішень щодо надання відповідно до чинного законодавства пільг по місцевих податках і зборах (ст. 26).

3. Закон України "Про систему оподаткування" від 25 червня 1991 р., викладений у редакції Закону від 18 лютого 1997 р. зі змінами, внесеними пізніше [4]:

➤ визначає загальний перелік місцевих податків і зборів, до яких віднесено 14 зборів і 2 податки, а також ті з них, що є обов'язковими для запровадження за наявності об'єктів оподаткування (ст. 15);

➤ встановлює, що місцеві податки і збори, механізм їх справляння та порядок сплати встановлюються сільськими, селищними і міськими радами (представницькими органами місцевого самоврядування. – М.Л.) відповідно до переліку і в межах граничних розмірів ставок, установлених законами України. Лише збір за проїзд по території прикордонних областей автотранспорту, що прямує за кордон, встановлюється обласними радами (ст. 15).

4. Декрет Кабінету Міністрів України "Про місцеві податки і збори" від 20 травня 1993 р. [5] передбачає, що органи місцевого самоврядування самостійно встановлюють і визначають порядок сплати місцевих податків і зборів відповідно до переліку і в межах установлених граничних ставок, а також у межах своєї компетенції мають право запроваджувати пільгові податкові ставки, повністю відмінити окремі місцеві податки і збори або звільняти від їх сплати окремі категорії платників та надавати відстрочки у сплаті місцевих податків і зборів (ст. 18). Декретом також визначено платників кожного з місцевих податків і зборів, їх граничні розміри та порядок обчислення.

Сам по собі Декрет [5] не дає права справляти місцеві податки і збори, їх необхідно ввести на місцях. Тому порядок справляння місцевих податків і зборів у конкретних населених пунктах регламентується рішеннями, прийнятими виключно на пленарних засіданнях відповідної сільської, селищної і міської ради. По кожному з платежів органи самоврядування розробляють і затверджують положення, яким визначається порядок їх нарахування і сплати до місцевого бюджету.

Між вищеназваними нормативно-правовими актами існують значні суперечності, основними серед яких є такі:

1. У Конституції України передбачено, що виключно законами України визначаються система оподаткування, податки і збори. Із законів України "Про систему оподаткування" (ст. 1) і "Про місцеве самоврядування в Україні" (ст. 26 і 69) також випливає, що

органи місцевого самоврядування можуть встановлювати податки і збори, скасовувати їх і надавати пільги лише відповідно до закону. Тоді як насправді порядок нарахування і граничні ставки місцевих податків та зборів визначаються не законом України, а Декретом Кабінету Міністрів України.

2. Відмінності у переліках місцевих податків і зборів у законі [4] і Декреті [5]. Законом [4] установлено збір за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі та сфери послуг, тоді як Декретом [5] не передбачено збору за видачу дозволу на розміщення об'єктів сфери послуг. Крім цього, Декретом передбачено податок з продажу імпортованих товарів, який, проте, відсутній у ст. 15 Закону. Законом встановлено збір за припаркування автотранспорту, а Декретом – збір за паркування автомобілів.

Окрім названих суперечностей для вітчизняного законодавства у галузі місцевого оподаткування є характерними нечіткі формулювання деяких положень, а також неврегульованість деяких процедур. Усе це породжує неоднозначні трактування окремих правових норм і ускладнює їх практичне застосування.

Так, у ст. 2 Декрету [5] вказано, що "граничний розмір готельного збору не повинен перевищувати 20% добової вартості найманого житла (без додаткових послуг)". Державний комітет з питань регуляторної політики та підприємництва вважає, що терміну "добова вартість найманого житла" відповідає сума, яка стягується з особи, котра мешкає у готелі за одну добу проживання. Тому готельний збір має стягуватися із однієї доби проживання, незалежно від того, на який період найняте житло [6]. Водночас позиція Державної податкової адміністрації полягає у тому, що сума готельного збору не може перевищувати 20% вартості всього періоду проживання і залежить від тривалості проживання в готелі [7]. Аналогічна позиція закладена у рішеннях більшості міських рад (серед яких Донецька, Запорізька, Київська, Львівська, Чернівецька, Луцька, Івано-Франківська та інших міст України), котрими встановлено, що готельний збір справляється за весь період проживання [7].

Декретом [5] не передбачено термін дії дозволу на розміщення об'єктів торгівлі, а тому органи місцевого самоврядування

відповідно до ст. 18 названого Декрету самостійно визначають термін дії такого дозволу. При цьому в більшості регіонів України він встановлюється у межах одного року [8, 18]. Таку позицію зайняла Державна податкова адміністрація України у листі від 01.03.1995 р. [9], де зазначено: періодичність сплати збору визначається органом місцевого самоврядування, тобто якщо дозвіл на розміщення об'єктів видається раз на рік, то і сума збору повинна сплачуватися щорічно.

Водночас Державний комітет України з питань регуляторної політики та підприємництва має протилежне тлумачення Декрету [5], викладене в листі від 23.01.2003 р. [10], у якому наведено такі аргументи. Згідно з Декретом, платниками збору є суб'єкти, що постійно здійснюють торгівлю у спеціально відведених для цього місцях. Термін "постійно" не обмежений хронологічними рамками і означає весь час існування події чи факту. Якщо термін дії дозволу не обмежено Декретом, то й органи місцевого самоврядування не мають підстав для самостійного обмеження дозволу на право торгівлі (якими б то не було термінами). Таким чином, на думку Комітету, збір за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі мав би сплачуватися один раз під час надання такого дозволу без обмеження строку його дії [10].

Першочергові заходи у галузі вдосконалення правового регулювання системи місцевих податків і зборів повинні бути спрямовані на вирішення вищеназаних проблем. Важливо зазначити, що у Конституції України закладені основні передумови для ефективного функціонування інституту місцевого оподаткування, а саме: право органів місцевого самоврядування встановлювати місцеві податки і збори в межах закону, чинність їх рішень на відповідній території і обов'язок кожного громадянина сплачувати податки. Однак практичне втілення цих конституційних положень у податковому законодавстві є недосконалим, зважаючи на проблеми, що проаналізовані вище. Тому актуальною є необхідність врахування наявних суперечностей і недоліків правового регулювання місцевих податків і зборів у процесі прийняття Податкового кодексу України. Він повинен чітко трактувати основні поняття, визначати права, обов'язки і відповідальність учасників податкових правовідно-

син, а також регламентувати процедури у галузі місцевого оподаткування.

Порядок справляння місцевих податків і зборів в м. Івано-Франківську регламентує рішення міської ради від 10 жовтня 2002 р. «Про внесення змін до порядку справляння місцевих податків і зборів» [13], яким на території міста запроваджено податок з реклами, комунальний податок, готельний і ринковий збори, а також збір за видачу ордера на квартиру, за використання місцевої символіки, за паркування автомобілів, з конкурсного розпродажу і лотерей, за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі.

Протягом 1996 – 2002 рр. спостерігається стійка тенденція до зростання абсолютної величини надходжень місцевих податків і зборів до міського бюджету Івано-Франківська. За названий період їх обсяг зріс майже в 4,5 рази і досяг у 2002 р. 5,3 млн. грн. (рис. 1). Найбільших темпів приросту надходжень місцевих податків і зборів протягом останніх п'яти років досягнуто у 2000 р., коли вони зросли в 1,5 раза, в основному за рахунок зростання надходжень ринкового збору на 62,3% (табл. 1).

Важливим кількісним показником фінансової автономії місцевих органів влади є по-

казник питомої ваги власних доходів у доходах місцевих бюджетів, який характеризує ступінь залежності доходних джерел місцевих властей від їхньої власної діяльності та власних рішень. Це найбільш універсальний показник рівня самостійності місцевих бюджетів і їх незалежності від дохідної бази центральних органів влади.

Основним джерелом власних доходів місцевих бюджетів є місцеві податки і збори, тому про рівень фінансової автономії місцевих властей значною мірою свідчить показник питомої ваги надходжень від місцевого оподаткування. Він характеризує частину доходів місцевих бюджетів, що формується за рахунок податків і зборів, котрі встановлюються місцевими органами влади.

Розрахунки пропонованого показника на прикладі м. Івано-Франківська свідчать про низький рівень фінансової автономії міста. Незважаючи на позитивну динаміку абсолютного обсягу надходжень місцевих податків і зборів, їх питома вага у доходах міського бюджету є незначною. У 2002 р. значення цього показника становило 6% від загальної величини доходів без урахування офіційних трансфертів, а з урахуванням трансфертів – 4,8%. Значення розрахованих

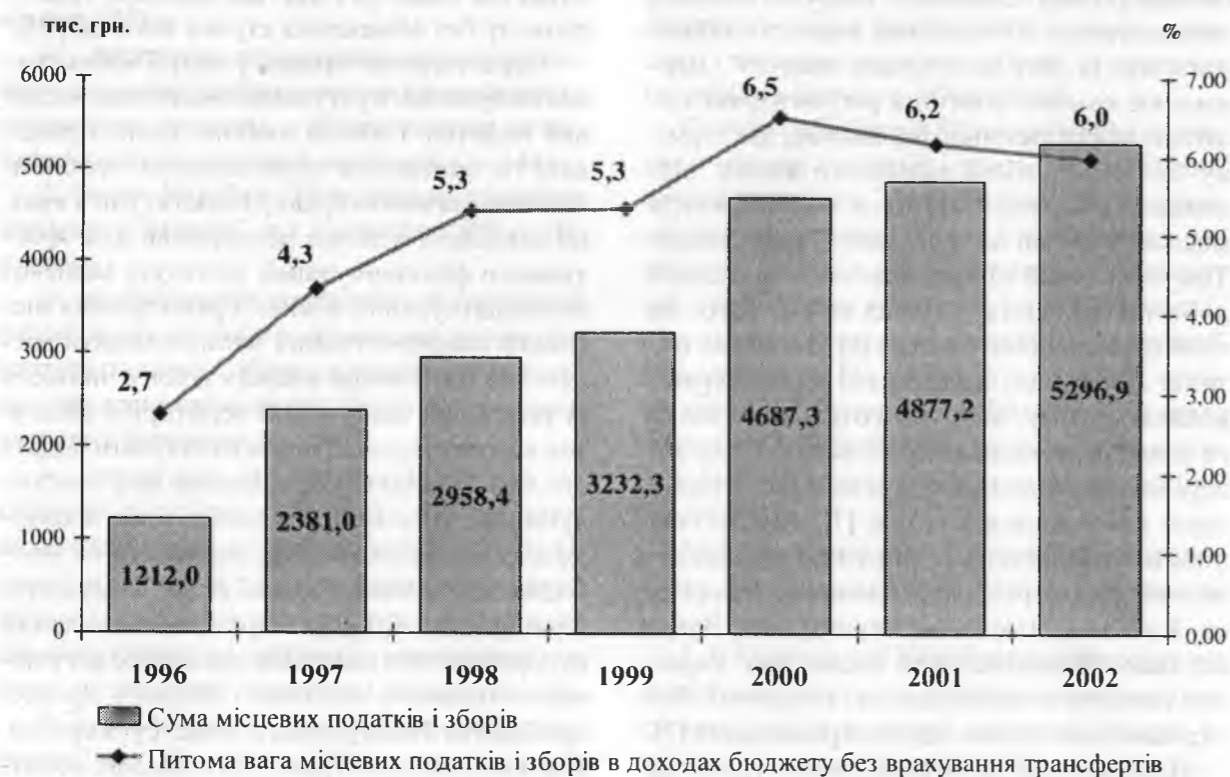

Рис. 1. Динаміка надходжень місцевих податків і зборів до міського бюджету м. Івано-Франківська

Таблиця 1

Надходження місцевих податків і зборів до міського бюджету м. Івано-Франківська

Показники	1998		1999		2000		2001		2002	
	тис. грн.	%	тис. грн.	%	тис. грн.	%	тис. грн.	%	тис. грн.	%
Податок з реклами	9,0	0,30	14,1	0,44	20,1	0,43	28,0	0,57	52,2	0,99
Зміна відносно попереднього року, %			56,7		42,6		39,3		86,4	
Комунальний податок	1118,6	37,81	928,9	28,74	1107,2	23,58	1209,8	24,59	1092,1	20,62
Зміна відносно попереднього року, %			-17,0		19,2		9,3		-9,7	
Готельний збір	142,4	4,81	186,6	5,77	233,7	4,98	298,0	6,06	362,4	6,84
Зміна відносно попереднього року, %			31,0		25,2		27,5		21,6	
Збір за паркування автомобілів	81,0	2,74	81,5	2,52	89,7	1,91	87,2	1,77	116,3	2,20
Зміна відносно попереднього року, %			0,6		10,1		-2,8		33,4	
Ринковий збір	1476,7	49,92	1903,0	58,87	3100,7	66,05	3177,6	64,58	3472,0	65,55
Зміна відносно попереднього року, %			28,9		62,9		2,5		9,3	
Збір за видачу ордера на квартиру	7,0	0,24	5,8	0,18	6,2	0,13	4,0	0,08	22,8	0,43
Зміна відносно попереднього року, %			-17,1		6,9		-35,5		468,8	
Збір за використання місцевої символіки	0,4	0,01	0,6	0,02	0,2	0,00				
Зміна відносно попереднього року, %			50,0		-66,7					
Збір з аукціонів, конкурсного розпродажу і лотерей	1,7	0,06	5,0	0,15	32,4	0,69	11,7	0,24	30,8	0,58
Зміна відносно попереднього року, %			194,1		548,0		-63,9		162,8	
Збір за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі	121,6	4,11	105,5	3,26	104,4	2,22	103,8	2,11	148,4	2,80
Зміна відносно попереднього року, %			-13,2		-1,0		-0,6		43,0	
Податок з продажу імпортованих товарів			1,3	0,04						
Всього місцевих податків і зборів	2958,4	100,0	3232,3	100,0	4694,6	100,0	4920,1	100,0	5296,9	100,0
Зміна відносно попереднього року, %			9,3		45,2		4,8		7,7	
Питома вага в загальній сумі доходів бюджету (без трансфертів), %		5,29		5,33		6,51		6,16		5,98
Питома вага в загальній сумі доходів бюджету (з урахуванням трансфертів), %		5,29		3,37		3,80		4,75		4,78
Питома вага в загальній сумі витрат бюджету, %		5,32		3,38		6,64		4,73		4,93

* Розраховано автором за матеріалами Івано-Франківського міського фінансового відділу [11, 12].

показників протягом останніх п'яти років суттєво не змінилися, а тенденція до їх зростання була нестабільною (табл. 1).

Враховуючи, що частина доходів місцевих бюджетів України (зокрема і м. Івано-Франківська) формується за рахунок міжбюджетних трансфертів, а також можливість відсутності рівноваги між бюджетними доходами і видатками, на нашу думку, для характеристики рівня фінансової автономії місцевих органів влади доцільно розподіляти показник питомої ваги місцевих податків у видатках місцевого бюджету. Він характеризує спроможність фінансування місцевих видатків власними доходами, а саме – частку витрат місцевих органів влади, які покриваються за рахунок податків і зборів, встановлених цими органами. При розрахунку пропонованого показника з загальної величини видатків бюджетів слід виключити суму коштів, що передаються до державного бюджету, оскільки такі витрати з місцевих бюджетів не є обов'язковими.

Розрахунки питомої ваги надходжень від місцевого оподаткування у видатках міського бюджету на прикладі м. Івано-Франківська підтверджують висновок про низький рівень фінансової автономії міста. У 2002 р. за рахунок місцевих податків і зборів місто мало можливість профінансувати менш, ніж 5% своїх бюджетних витрат (табл. 1).

Отже, в сучасних умовах територіальна громада м. Івано-Франківська не спроможна сформувати дохідну частину міського бюджету за рахунок надходжень. Це й є наслідком власних рішень міської влади. Найбільшу питому вагу в структурі міських бюджетних доходів у 2002 р. становили прибутковий податок з громадян (44,2%), субвенції з державного бюджету (20,7%) і плата за землю (6,4%) [11]. А ці основні дохідні джерела міського бюджету залежать від рішень центральної влади.

Дослідження структури надходжень від місцевого оподаткування до бюджету м. Івано-Франківська протягом останніх п'яти років дають підстави для таких висновків (табл. 1):

1. Найбільше фіскальне значення для міста у досліджуваній період мали ринковий збір і комунальний податок, які в сукупності щороку забезпечували понад 85% (у 2000 – 2001 рр. – понад 89%) загальної суми надходжень місцевих податків і зборів. Це негативно впливає на фінансову автономію міста,

оскільки свідчить про високий рівень залежності його бюджету від окремих дохідних джерел, а також робить вразливими доходи міста у разі недоотримання цих двох платежів.

2. Серед інших місцевих податків і зборів відчутними для міста є надходження готельного збору, частка якого у 2002 р. становила 6,8% абсолютної величини надходжень місцевих податків і зборів, збору паркування автомобілів (2,2%) і збору за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі (2,8%). Названі платежі в сукупності забезпечують понад 10% надходжень від місцевого оподаткування.

3. Протягом останніх п'яти років спостерігається стійка тенденція до зростання питомої ваги ринкового збору, готельного збору і скорочення частки комунального податку у загальній сумі надходжень місцевих податків і зборів.

Зміни в структурі надходжень від місцевого оподаткування пов'язані із різною динамікою конкретних місцевих податків і зборів. Як свідчать дані табл. 1 протягом 1998–2002 рр. стабільно зростали надходження податку з реклами, готельного і ринкового зборів.

Найвищими і найстабільнішими у досліджуваній період були темпи приросту податку з реклами, що пов'язано з розвитком ринку рекламних послуг у місті, а також із впорядкуванням механізму справляння названого платежу, зокрема, у сфері зовнішньої реклами. Зростання ринкового збору зумовлене розширенням мережі діючих у місті ринків.

Тенденція до скорочення надходжень комунального податку пов'язана із переходом більшої кількості суб'єктів малого підприємства на спрощену систему оподаткування (єдиний податок передбачає звільнення таких суб'єктів від сплати комунального податку). Оскільки надходження останнього фактично залежить лише від середньоспискової чисельності працівників, то при діючому механізмі його обрахунок, надходження комунального податку і надалі скорочуватиметься одночасно із зростанням чисельності зайнятих у сфері малого бізнесу.

Протягом 1998 – 2002 рр. спостерігається стабільне зростання абсолютної величини надходжень готельного збору, а також його частки в загальній величині надходжень від

місцевих податків і зборів (за винятком 2000 р.). Проте Законом України “Про внесення змін до Декрету КМУ “Про місцеві податки і збори” від 20 березня 2003 р. [13] готельний збір буде скасовано з 1.01.2004 р. На нашу думку, таке рішення слід розцінювати негативно, оскільки готельний збір є непрямим способом залучення до оподаткування на користь територіальної громади осіб, які тимчасово перебувають у ній, а отже, й користуються безплатно місцевими суспільними благами (наприклад, міськими вулицями, парками та іншими об'єктами інфраструктури), утримуваними за рахунок постійних мешканців громади.

Різка зростання збору за видачу ордеру на квартиру у 2002 р. є наслідком розширення житлового будівництва в місті і щодо цього виправдані оптимістичні прогнози на майбутнє: надходження названого платежу зростатимуть. Незважаючи на низьке фіскальне значення названого збору для міста, його справляння є виправданим, оскільки такий платіж є компенсацією органам місцевої влади за оформлення документів на право зайняття певної житлової площі. Адміністрування збору не є складним, оскільки сплачується він до одержання ордеру.

Незважаючи на незначну фіскальну роль збору за використання місцевої символіки, даний платіж відіграє важливе регулююче значення, оскільки обмежує можливість використання такої символіки з комерційною метою. А цей процес, на нашу думку, повинен регулюватись для недопущення зловживань у використанні місцевої символіки. Крім цього використання місцевої символіки, як правило, надає додаткові конкурентні переваги товару на ринку. І ці переваги не можуть привласнюватися окремими суб'єктами, а тому їх використання повинно оплачуватись. Таким чином, збір за використання місцевої символіки слід зберегти у переліку місцевих податків, незважаючи на його низький фіскальний потенціал.

Динаміка надходжень збору з аукціонів, конкурсного розпродажу і лотерей є не стабільною, оскільки вона залежить від періодичності проведення відповідних заходів. А вона носить, як правило, випадковий характер.

Тенденція до скорочення суми надходжень збору за розміщення об'єктів торгівлі спостерігалась протягом 1998 – 2001 рр., од-

нак у 2002 р. надходження названого платежу різко зросли внаслідок розширення інфраструктури вказаних закладів у місті. Проте із насиченням відповідних об'єктів, потреба у них скорочуватиметься, а отже фіскальне значення збору знижуватиметься. Цю тенденцію посилює перехід на спрощену систему оподаткування і звітності суб'єктами малого підприємства, оскільки платники єдиного податку звільнюються від сплати збору за розміщення об'єктів торгівлі та сфери послуг.

Зростання збору за паркування автомобілів зумовлене як зростанням чисельності автотранспорту в місті, так і розширенням мережі платних зон паркування.

Підсумовуючи дослідження практики справляння місцевих податків і зборів у м. Івано-Франківську, можна зробити такі висновки:

1. Місцеві податки і збори не забезпечують фінансової автономії міста і свідчать про низький рівень його фінансової влади, тому що:

- міська влада має незначні податкові повноваження;

- переважна частина доходів міського бюджету м. Івано-Франківська формується за рахунок загальнодержавних податків (прибуткового податку з громадян, плати за землю), а отже залежить тільки від рішень центральної влади, місто самостійно не спроможне сформувати бюджет, більшість доходів були б наслідком власних рішень місцевої влади;

- надходження бюджету міста значною мірою залежать від окремих дохідних джерел, зокрема від прибуткового податку з громадян, а це робить вразливим дохідну базу міського бюджету у разі недоотримання поступлень названого податку.

2. Місцеві податки і збори не виконують фіскальної функції, оскільки забезпечують незначну частину доходів міського бюджету. За рахунок надходжень від місцевого оподаткування місто спроможне профінансувати менш, ніж 5% бюджетних видатків. Отже, оподаткування на місцевому рівні є неефективним методом формування дохідної частини бюджетів.

3. Місцеві податки і збори не є ефективним інструментом регулювання соціально-економічних процесів на місцевому рівні, оскільки:

➤ права органів місцевого самоврядування у галузі місцевого оподаткування є незначними;

➤ місцева влада не має прав щодо регулювання (оподатковування, встановлення ставок чи надання пільг) таких важливих з точки зору можливостей впливу на соціально-економічний розвиток об'єктів, як нерухомість, фонд оплати праці, доходи фізичних і юридичних осіб, вартість використуваних ресурсів. Тому у міській раді відсутні податкові важелі впливу на розвиток території.

Основний висновок, який випливає з дослідження практики справляння місцевих податків і зборів у м. Івано-Франківську, полягає у тому, що названі платежі не виконують свого призначення і функцій. Тому для посилення ролі місцевого оподаткування у забезпеченні фінансової автономії органів місцевого самоврядування, а також з метою посилення регулюючої функції місцевих податків і зборів, на нашу думку, необхідно:

1. Розширити перелік можливих об'єктів місцевого оподаткування, шляхом включення до нього податків на нерухомість (приміщення, будівлі, землі, споруди), транспортні засоби, а також ресурсних і природоохоронних податків.

2. Розширити права і повноваження органів місцевого самоврядування у сфері адміністрування місцевих податків і зборів, зокрема:

➤ надання податкових пільг (зниження ставок, зменшення об'єкту оподаткування і вилучення з нього окремих елементів, звільнення від податків, відстрочення і розстрочення податкових зобов'язань, а також застосування спеціальних методів податкового обліку);

➤ визначення критеріїв диференціації ставок оподаткування щодо конкретних податків і зборів;

➤ встановлення суб'єктів оподаткування (платників і податкових агентів);

➤ визначення порядку обчислення місцевих податків і зборів та їх перерахування до бюджету.

Важливо, щоб такі повноваження були закріплені у національному податковому законодавстві, зокрема у Податковому кодексі, який повинен встановлювати загальні засади діяльності органів місцевого самоврядування у податковій сфері, в рамках яких останні мали б повну свободу дій.

Реформована система місцевого оподаткування повинна забезпечити реальну фінансову самостійність місцевих бюджетів, а також можливість використання органами місцевого самоврядування податкових важелів впливу на розвиток територій.

1. Кравченко В. І. Місцеві фінанси України: Навч. посіб. – К.: Т-во "Знання", КОО, 1999. – 487 с.

2. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К. "ДОК – К", 1996. – 40 с.

3. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – С. 379 – 429.

4. Про внесення змін до Закону України "Про систему оподаткування": Закон України від 18 лютого 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 16. – С. 255 – 262.

5. Про місцеві податки і збори: Декрет Кабінету Міністрів України від 20.05.1993р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 30. – С. 783 – 788.

6. Лист Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва від 06.11.2000 р. №1-222/4366. // www.rada.gov.ua.

7. Ухвала Конституційного суду України про припинення конституційного провадження у справі за конституційним зверненням Туристичної асоціації України щодо офіційного тлумачення положення статті 2 Декрету Кабінету Міністрів України "Про місцеві податки і збори" від 19.12.2002 р. №4-уп/2002. // www.rada.gov.ua.

8. Данілов О. Д., Лапшин Ю. В., Опіщенко В. А. Оподаткування місцевими, ресурсними, рентними, податками та зборами. Неподаткові платежі: Навчальний посібник – Ірпінь: Академія ДПС України, 2002. – 292 с.

9. Лист Головної Державної податкової інспекції України від 01.03.95 №11-315/11-903. // www.rada.gov.ua.

10. Лист Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва від 23.01.2003 р. №1-222/416. // www.rada.gov.ua.

11. Річні звіти про виконання місцевих бюджетів м. Івано-Франківська за 1998 – 2002 р. // Матеріали Івано-Франківського міського фінансового відділу.

12. Довідки про надходження місцевих податків і зборів до міського бюджету за 1998 – 2002 рр. // Матеріали Івано-Франківського міського фінансового відділу.

13. Про внесення змін до порядку справляння місцевих податків і зборів. // Рішення Івано-Франківської міської ради від 10.10.2002 р.

14. Закон України «Про внесення змін до Декрету Кабінету Міністрів України «Про місцеві податки і збори» від 20 березня 2003 р. // www.rada.gov.ua.

After the example of Ivano-Frankivsk it is considered the local taxation practice in the Ukraine. It is motivated the local taxes and duties destination and their role in providing the financial autonomy in the local authorities. It is analyzed law protection in the local taxation. It is formulated the main problems of the taxation system in force and ways to settle it on the local level.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Брус Василь Хомич – кандидат економічних наук, доцент, голова Івано-Франківської обласної ради народних депутатів

Романюк Михайло Дмитрович – доктор економічних наук, професор, декан економічного факультету, завідувач кафедри економічної теорії Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Благунов Іван Семенович – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної кібернетики Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Кондур Оксана Созонтівна – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри економічної кібернетики Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Баран Ростислав Ярославович – кандидат економічних наук, асистент кафедри економічної кібернетики Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Барчук Валентина Павлівна – старший викладач кафедри економічної теорії Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Мойсеєнко Віра Іванівна – кандидат економічних наук, доцент, завідувачка кафедри менеджменту Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Карпенко Євгенія Іванівна – асистент кафедри менеджменту і маркетингу Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Цигилик Іван Іванович – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Кім Віра Федорівна – асистент кафедри фінансів Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Кривий Михайло Володимирович – заслужений економіст України, начальник Головного управління статистики в Івано-Франківській області

Бліннікова Олена Володимирівна – начальник управління статистики виробництва Головного управління статистики в Івано-Франківській області

Стецевич Галина Василівна – старший викладач кафедри економічної кібернетики Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Марчук Любов Василівна – завідувача фінансово-економічним відділом Коломийського політехнічного коледжу

Циганець Віктор Семенович – кандидат економічних наук, доцент кафедри обліку і аудиту Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Баланюк Іван Федорович – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри обліку і аудиту Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Пилипів Надія Іванівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри обліку і аудиту Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Кропельницька Світлана Орестівна – асистент кафедри фінансів Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Євчук Ярослав Йосипович – заступник голови Івано-Франківського обласного відділення партії промисловців і підприємців

Сачовський Ігор Михайлович – кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Морицян Орест Миронович – асистент кафедри економічної теорії Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Калашнікова Євгенія Дмитрівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Мацола Михайло Михайлович – студент п'ятого курсу економічного факультету Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Рублік Анатолій Васильович – старший викладач кафедри економічної теорії Прикарпатського університету ім. В. Стефаника

Копчак Юрій Степанович – старший викладач кафедри менеджменту і маркетингу Прикарпатського університету ім. В. Стефаника

Сус Тарас Йосипович – асистент кафедри фінансів Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Романюк Тарас Михайлович – аспірант кафедри економічної теорії Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Репела Надія Петрівна – аспірант кафедри економічної теорії Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Купчак Володимир Романович – старший викладач, аспірант кафедри економічної теорії Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Дерев'янюк Сергій Олексійович – аспірант кафедри економічної теорії Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Татунчак Ярослава Іванівна – аспірант кафедри економічної теорії Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Васильченко Сергій Миколайович – кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Василюк Марія Михайлівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри обліку і аудиту Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Сисак Леся Ігорівна – кандидат економічних наук, старший викладач кафедри економічної кібернетики Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Дмитришин Мар'ян Іванович – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри економічної кібернетики Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Дмитришин Роман Іванович – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри економічної кібернетики Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Криховецька Зоряна Миколаївна – асистент кафедри фінансів Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Стецевич Андрій Ігоревич – старший викладач кафедри фінансів Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Шкварок Василь Михайлович – асистент кафедри фінансів Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Лаврів Михайло Богданович – асистент кафедри фінансів Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

ЗМІСТ

Розділ 1. РЕГІОНАЛЬНІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Брус В.Х. Трансформація сільськогосподарських укладів	3
Романюк М.Д. Зовнішні міграції населення України та їх регулювання в контексті реформи соціально-економічної системи: національні пріоритети та регіональна диференціація	8
Благун І.С., Кондур О.С., Баран Р.Я. Розробка моделей створення інформаційних систем управління дискретним виробництвом	22
Барчук В. П. Стан та напрямки інноваційної діяльності в промисловому секторі економіки Прикарпаття	28
Мойсесенко В.І. Карпенко Є.І. Мотивація персоналу як основа реалізації функцій управління	32
Циглик І.І., Кім В.Ф. Менеджмент та функції управління: сутність і роль в системі підприємництва	41
Кривий М.В., Бліннікова О.В. Науковий потенціал вищої кваліфікації Івано-Франківської області	44
Стецевич Г.В. Інформаційні системи автоматизації обліку на ринку України: аспекти порівняльних характеристик	48
Марчук Л.В. Діагностика як метод обґрунтування управлінських рішень	51
Циганець В.С. Статистичне дослідження стану і розвитку малого підприємництва Прикарпаття	55
Розділ 2. ЕКОНОМІКА ПІДПРИЄМСТВ ТА ГАЛУЗЕЙ ГОСПОДАРЬКОГО КОМПЛЕКСУ РЕГІОНУ	
Баланюк І.Ф. Новий етап розвитку аграрних відносин	65
Пилипів Н.І. Стратегічний розвиток нафтогазової промисловості України: реальність і перспективи	71
Кропельницька С. О. Самоорганізація у сфері підприємництва: теоретико-методологічний аспект	75
Євчук Я.Й. Деякі аспекти адаптації стратегії фірми до ситуаційних змін	82
Сачовський І.М. Мале підприємство: організація і становлення	85
Морицян О.М. Особливості функціонування молочного скотарства та виробництво молока в Івано-Франківській області	96

Розділ 3. ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Калашникова Є.Д., Мацола М.М. Роль і місце трудової міграції в системі всіх міграційних переміщень населення, її економічні і соціальні наслідки	99
Рубліков А.В., Копчак Ю.С. Сучасні особливості природного руху населення Івано-Франківщини	112
Сус Т. Й. Роль міграції та демографічної ситуації у формуванні соціально-трудоного потенціалу Івано-Франківської області	123
Романюк Т.М. Нормативно-правові аспекти регулювання міграційних процесів	131
Репела Н.П. Нинішні особливості оплати праці в господарському комплексі регіону (на прикладі Івано-Франківщини)	139
Купчак В.Р. Регіональні особливості зайнятості населення за умов реструктуризації економіки (на прикладі Івано-Франківської області)	143
Дерев'яно С. О. Соціально-економічне становище жебраків в Івано-Франківській області	154
Татунчак Я.І. Молодь Прикарпаття в демографічному та соціально-економічному вимірах	159
Розділ 4. ФІНАНСИ. БУХГАЛТЕРСЬКИЙ ОБЛІК	
Васильченко С.М. Вплив податкової політики на інвестиційну активність в Україні	165
Василюк М.М. Особливості обліку дивідендів в умовах переходу на міжнародні стандарти бухгалтерського обліку	172
Сисак Л.І., Дмитришин М.І., Дмитришин Р.І. Грошові потоки населення Івано-Франківської області: структурний аналіз та прогнозування	177
Криховецька З. М. Стан та проблеми розвитку банківського кредитування інвестиційної діяльності в Україні	183
Стецевич А.І. Прогнозування структури фінансових потоків комерційних банків	190
Шкварок В. М. Покращення інвестиційного клімату як передумова економічного зростання в Україні	191
Лаєрвіс М.Б. Оподаткування на місцевому рівні: правові проблеми та роль у забезпеченні фінансової автономії органів місцевого самоврядування	196
Відомості про авторів	206

Міністерство освіти і науки України

Прикарпатський університет
імені Василя Стефаника

ЕКОНОМІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Коротка довідка

Економічний факультет Прикарпатського університету імені Василя Стефаника готує для потреб економіки краю та інших регіонів України фахівців з шести спеціальностей. Він є одним з наймолодших факультетів, проте має добру репутацію і традицію актуалізувати навчальний процес з урахуванням потреб життя і розвитку науки на базі фундаментальних економічних і математичних знань.

Нині на спеціальностях економічного факультету навчається 1850 юнаків і дівчат, з яких 1200 навчається на денній формі і 650 – на заочній формі навчання.

Підготовка фахівців зі спеціальностей «Фінанси» та «Облік і аудит» здійснюється з 1993 року, зі спеціальності «Маркетинг» – з 1998 року, з спеціальностей «Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності» та «Менеджмент організацій» – з 2001 року, а з спеціальності «Економічна кібернетика» – з 2004 року.

Ліцензований обсяг прийому на спеціальності економічного факультету складає щорічно 455 осіб.

На факультеті діє аспірантура за чотирма спеціальностями, в якій навчаються 35 обдарованих випускників факультету.

За бажанням і на основі тестового відбору юнаки проходять навчання на військовій кафедрі.

Спеціальності та спеціалізації

Напрямок підготовки – 0501 Економіка і підприємство. Спеціальність – 8.050104 «Фінанси». Освітньо-кваліфікаційні рівні – бакалавр, спеціаліст, магістр. Спеціалізації – Державні фінанси, фінанси підприємств.

Напрямок підготовки – 0501 Економіка і підприємство. Спеціальність – 8.0501 «Облік і аудит». Освітньо-кваліфікаційні рівні – бакалавр, спеціаліст, магістр. Спеціалізації – Облік і аудит у галузях економіки.

Напрямок підготовки – 0501 Економіка і підприємство. Спеціальність – 7.050108 «Маркетинг». Освітньо-кваліфікаційні рівні – бакалавр, спеціаліст.

Напрямок підготовки – 0501 Економіка і підприємство. Спеціальність – 6.050100 «Економічна кібернетика». Освітньо-кваліфікаційний рівень – бакалавр.

Напрямок підготовки – 0502 Менеджмент. Спеціальність – 7.050201 «Менеджмент організацій». Освітньо-кваліфікаційні рівні – бакалавр, спеціаліст. Спеціалізація – Менеджмент туристичної індустрії.

Напрямок підготовки – 0502 Менеджмент. Спеціальність – 7.050206 «Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності». Освітньо-кваліфікаційні рівні – бакалавр, спеціаліст.

Основні курси та спецкурси

Політекономія, історія економічних вчень, макроекономіка, мікроекономіка, вища математика, бухгалтерський облік, аудит, ревізія і контроль, статистика, менеджмент, маркетинг, гроші і кредит, державне регулювання економіки, математичне програмування, економетрія, міжнародна економіка, міжнародний фінансовий менеджмент, страхування, розміщення продуктивних сил і регіоналістика, економіка праці і соціально-трудова відносини, економіка підприємства, економічний аналіз, державні фінанси, фінанси підприємства, економічний ризик, інвестиційна діяльність, макро- і мікроекономічне моделювання, податки, банківська справа, комп'ютерна техніка і програмування, міжнародний маркетинг, фінансовий облік, управлінський облік, основи зовнішньоекономічної діяльності, організація праці менеджера, управління персоналом, менеджмент ЗЕД, організація і управління турбізнесом, економіка і організація готельного господарства, менеджмент підприємств туристичної галузі, ефективний менеджер, новий менеджер України, маркетингові дослідження, соціальна економіка.

Сфери використання випускників

Випускники факультету одержують кваліфікацію економіста та менеджера відповідного профілю. Вони працюють у фінансових структурах, банківсько-кредитних установах економістами з кредитування, грошового обігу, валютних, фондів, депозитних та інвестиційних операцій, а також бухгалтерами-економістами в установах і організаціях, на підприємствах та фірмах різних форм власності, в обласних фінансових управліннях та районних відділах, на керівних посадах в управліннях економіки обласних, міських та районних держадміністрацій.

Відкриття підготовки фахівців за спеціальністю «Менеджмент організацій» із спеціалізацією

«Менеджмент туристичної індустрії» дозволить не тільки кваліфіковано розв'язати проблему забезпечення туристичної індустрії та готельного господарства краю професійно підготовленими кадрами, але й відкриває нові можливості використання рекреаційного потенціалу Прикарпаття, який визнаний стратегічним і економічним ресурсом розвитку та структурної перебудови економіки регіону в цілому.

З 2003-2004 навчального року підготовка спеціалістів здійснюється за новими навчальними, згідно з якими випускники, крім кваліфікації економіста, отримують ще й кваліфікацію викладача економіки. Це дасть можливість багатьом із них після закінчення університету викладати курси «Основи економічних знань» в загально-освітніх школах, технікумах та коледжах.

Структура факультету

Декан
професор Романюк М.Д.

Заступники декана
доцент Плугатор Р.І.
ст. викладач Копчак Ю.С., ст. викладач Купчак В.Р.

Економічної теорії –
завідувач професор Романюк М.Д.

Фінансів –
завідувачка професор Ткачук І. Г.

Обліку і аудиту –
завідувач професор Баланик І.Ф.

Менеджменту –
завідувачка доцент Мойсеєнко В. І.

Економічної кібернетики –
завідувач професор Благуш І.С.

Навчально-виховну і науково-дослідну роботу на спеціальностях факультету здійснюють 8 професорів, докторів наук, 25 доцентів, кандидатів наук, а також до викладацької роботи залучені працівники та керівники провідних фінансово-господарських установ і органів місцевого самоврядування області.

Матеріально-технічна база факультету

Навчальний процес на економічному факультеті проводиться у трьох навчальних корпусах. Студенти мають змогу займатись у 36 навчаль-

них аудиторіях, з яких 6 оснащені сучасною комп'ютерною технікою, 5-спеціальні кабінети, а 3 лекційні аудиторії оснащені сучасною відеотехнікою. До послуг студентів центр інформаційних технологій, в якому нараховується 180 персональних комп'ютерів, мультимедійна лекційна аудиторія на 120 місць, інтернет-зал та інтернет клуб. На даний час кількість студентів очної форми навчання, яка припадає на один комп'ютер становить 6 чоловік.

Для забезпечення підготовки студентів з дисциплін усіх циклів підібрано відповідну літературу загальною кількістю 126065 томів, працюють два читальних зали на 180 місць.

Умови вступу

Вступними випробуваннями на економічний факультет з спеціальностей: «Фінанси», «Облік і аудит», «Економічна кібернетика» є:

Математика (усно, за 40-бальною шкалою) – профілюючий або **основи економіки** (усно, за 40-бальною шкалою) – профілюючий;

Українська мова (диктант, за 40-бальною шкалою);

з спеціальностей: «Менеджмент організацій», «Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності», «Маркетинг» є:

Економічна та соціальна географія (усно, за 40-бальною шкалою) – профілюючий;

Українська мова (диктант, за 40-бальною шкалою);

Прийом студентів здійснюється на денну та заочну форму навчання як на навчання за державним замовленням, так і – на контрактній основі.

Наша адреса:

Економічний факультет
Прикарпатського університету
імені Василя Стефаника
76025, Україна м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57.
Факс: (03422) 3-15-74
Контактні телефони:
приймальна комісія 59-60-36
деканат 59-60-13 (декан), 59-61-58 (заступники декана)
кафедри:

фінансів – 59-60-76, обліку і аудиту – 59-60-03,
менеджменту – 59-60-03,
економічної кібернетики – 2-79-86,
економічної теорії – 59-60-88.

10,00

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський університет імені Василя Стефаника

ВІСНИК
Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

ЕКОНОМІКА
Випуск I

Адреса редколегії:
76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57
Економічний факультет Прикарпатського університету
імені Василя Стефаника. Тел. 59-60-13

Ministry of Education of Ukraine
Precarpathian University named after Vasyl Stefanyk

NEWSLETTER
Precarpathian University named after Vasyl Stefanyk

Economy
Issue I

Publishers' address: Shevchenko Str., 57 Economic department of Precarpathian
University named after Vasyl Stefanyk 76025, Ukraine.
Tel.: 59-60-13

Старший редактор: *Олена БОЙЧУК*
Літературний редактор: *Степан ХОРОБ*
Комп'ютерний набір: *Орест МОРИЦАН*
Комп'ютерна верстка: *Віра ЯРЕМКО*
Коректор: *Олександра ЛЕНІВ*

НБ ПНУС

698015

Друкується українською мовою.
Реєстраційне свідоцтво КВ №435

Здано до набору 15.12.2003. Підп. до друку 15.04.2004.
Папір офсетний. Гарнітура "Times New Roman".
Умовн. друк. арк. 24,8. Тираж 500 прим. Зам. 602.

Видавництво „Плай” Прикарпатського університету
імені Василя Стефаника
76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
тел. 59-60-51

ISSN 0158-2645

693015

Івано-Франківськ
«Плай»